

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ ANABİLİM DALI

**NECMETTİN ERBAKAN DÖNEMİ İSRAİL-TÜRKİYE
EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1996-1997)**

Yüksek Lisans Tezi

NAZMİ KUZU

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ ANABİLİM DALI

**NECMETTİN ERBAKAN DÖNEMİ İSRAİL-TÜRKİYE
EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1996-1997)**

Yüksek Lisans Tezi

NAZMİ KUZU

Danışman: PROF. DR. MUZAFFER KOÇ

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Nazmi KUZU
Anabilim Dalı	: Ortadoğu Ekonomi Politigi
Programı	: Ortadoğu Ekonomi Politigi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Muzaffer KOÇ
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Mart 2020
Anahtar Kelimeler	: Orta Doğu, Ekonomi, İsrail, Türkiye, Necmettin Erbakan, Ticari İlişkiler, Ekonomik Değerlendirme, Siyasi Değerlendirme

ÖZET

NECMETTİN ERBAKAN DÖNEMİ İSRAİL-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1996-1997)

İsrail coğrafi olarak Asya ile Afrika kıtalarının birleşme notasında yer alan bir Ön Asya ülkesidir. Birleşmiş Milletler Topluluğunun kararıyla İngiltere mandası altında olan Filistin toprakları üzerinde 1948 yılında kurulmuş bir Musevi-Yahudi devletidir. İsrail'in Müslüman Filistin topraklarında kurulmuş olması, bölgedeki Arap ülkeleri ve Müslüman Türkiye ile sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Özellikle İsrail- Filistin sorunu Türkiye-İsrail ilişkilerinin şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu nedenle iki ülke arasındaki ilişkiler yaşanan krizlere göre inişli-çıkışlı olmuştur. Sosyal, siyasi ve ekonomik görüşleri “Millî Görüş” fikrine göre şekillenen Necmettin Erbakan, Haziran 1996'da Türkiye'de bir hükümet kurmuştur. Erbakan'ın Millî Görüş” fikrinin

esasını “ümmeçilik” oluşturmaktadır. Siyonizm, kapitalizm ve çeşitli adlar altında mazlum ülke ve milletlere zulmedenlerle mücadeleyi gaye edinmiştir. Erbakan İsrail’i zulmeden ve ekonominin çeşitli araçları ile ülkeleri sömüren Siyonist bir ülke olarak tanımlamaktadır.

Çalışmanın esas amacı, İsrail hakkında olumsuz görüşlere sahip olan Erbakan’ın iktidara geldiğı zaman İsrail ile nasıl ilişkiler içine girdiğı ve bu ilişkilerin ticarete olan etkilerinin ne olduğunu incelemektir. Bu çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılarak, Türkiye ve İsrail’in ekonomik verilerinden, Necmettin Erbakan ve dönemini analiz eden kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmada, Erbakan döneminde İsrail ile olan ilişkilerin ekonomik ilişkiler üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı, bilakis ekonomik ve askeri alanlarda yeni anlaşma ve protokollerin imzalandığı ve ticari ilişkilerin artarak büyümeye devam ettiğı sonucuna ulaşılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Nazmi KUZU

Field : Political Economics of the Middle East

Programme : Political Economics of the Middle East

Supervisor : Professor Muzaffer KOÇ

Degree Awarded and Date : Master of Arts - March 2020

Keywords : Middle East, Economy, Israel, Turkey, Necmettin Erbakan, Commercial Relations, Economic Evaluation, Political Evaluation

ABSTRACT

ECONOMIC RELATIONS OF TURKEY AND ISRAEL IN THE PERIOD OF NECMETTIN ERBAKAN (1996-1997)

Israel is a Pre-Asian country geographically located at the junction of Asia and Africa. It is a Jewish-Jewish state established in 1948 on palestinian territories under the mandate of The United Nations. The fact that Israel was established in the Muslim Palestinian Territories caused it to have problems with Arab countries and Muslim Turkey in the region. In particular, the Israeli-Palestinian conflict has had a significant impact on shaping Turkey-Israel relations. For this reason, relations between the two countries have been bumpy according to the crises experienced. Necmettin Erbakan, whose social, political and economic views were shaped according to the “National

View” (Millî Görüş) idea, established a government in Turkey in June 1996. “Ummism” is the basis of Erbakan's National View (Millî Görüş). Zionism, capitalism and under the various names of oppressed countries and nations to fight against the persecutors. Erbakan defines Israel as a Zionist country that persecutes and exploits countries with various means of economy.

The main purpose of the study is to examine how Erbakan, who had negative views about Israel, entered into relations with Israel when he came to power and what the effects of these relations were on trade. In this study, literature scanning method was used. With this method, economic data of Turkey and Israel, Necmettin Erbakan and the sources analyzing the period were used. The study concluded that the relations with Israel did not have any effect on the economic relations during Erbakan period, on the contrary, new agreements and protocols were signed in the economic and military areas and trade relations continued to grow.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Necmettin Erbakan'ın iktidar döneminde Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Erbakan hükümetinin ve iki ülke arasında yaşanan siyasi krizlerin ticari ilişkiler üzerindeki etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Türkiye ve İsrail coğrafi olarak aynı bölgede yer alan, söz sahibi konumunda bulunan ve farklı ideolojilere sahip iki ülkedir. İsrail kurulduğu günden itibaren siyasi, ticari ve bölgedeki sorunlarda başrolde bulunması sebebiyle hem dünyada hem de Türkiye'de sıklıkla tartışılan bir ülke olmuştur. İsrail'i Siyonist bir güç olarak tanımlayan, başta Filistin olmak üzere tüm dünyaya zulmetmekle suçlayan ve hükümet kurdukları takdirde İsrail ile yapılan anlaşmaları iptal edeceklerini beyan eden Erbakan, Türkiye'de iktidara gelmiştir. Erbakan döneminde İsrail ile olan ekonomik ilişkilerin nasıl şekillendiğini incelemek amacıyla bu çalışma hazırlanmıştır.

Çalışmanın her aşamasında görüş ve önerileriyle destek olan, her alanda yol gösteren Prof. Dr. Muzaffer KOÇ, Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, Prof. Dr. Tiğınçe Oktar, Doktor Öğretim Üyesi İbrahim Murat BOZKURT, Dr. Levent Coşkun ERKEKOĞLU ve her türlü desteğini sunan aileme çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	vi
TABLO LİSTESİ	ix
ŞEKİL LİSTESİ	xi
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
1. KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE SOSYAL, SİYASAL VE EKONOMİK AÇIDAN İSRAİL	4
1.1. İsrail Devletinin Kuruluşu ve Küresel Güçler ile Ortadoğu Ülkelerinin Tepkileri.....	4
1.2. Sosyal Yapısı.....	9
1.3. Siyasi Yapısı	13
1.4. Ekonomik Yapısı.....	16
1.4.1. 1948-1972 Dönemi	20
1.4.2. 1973-1984 Dönemi	23
1.4.3. 1985’ ten Günümüze Kadar Olan Dönem	24
1.4.4. İsrail’ in Üretim Gücü.....	27
1.4.4.1. Sermaye Birikimi.....	27
1.4.4.2. Emek	30
1.4.4.3. Doğal Kaynaklar.....	33
1.4.5. Makro-Ekonomik Değerler	34
1.4.5.1. GSMH/GSYİH ve Büyüme	34
1.4.5.2. Enflasyon	40
1.4.5.3. İstihdam ve İşsizlik Oranları	42
1.4.5.4. Bütçe Açığı	46
1.4.5.5. Ödemeler Dengesi ve Dış Ticaret	46

1.4.6. Temel Ekonomik Sektörler	56
1.4.6.1. Tarım.....	56
1.4.6.2. Sanayi	57
1.4.6.3. Hizmetler.....	58
1.4.7. Ekonomik İşbirlikleri.....	62
2. NECMETİN ERBAKAN DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKASI VE DIŞ TİCARET	
.....	69
2.1. İktisadi Görüşleri.....	69
2.1.1. Genel ve Temel Esasları	69
2.1.2. Kapitalizm ve Sosyalizme Yönelttiği Eleştiriler	71
2.1.3. Ekonomide İslam Önerisi	79
2.1.4. Maddi ve Manevi Kalkınma Teorisi.....	80
2.1.5. Adil Ekonomik Düzen Teorisi	86
2.5.1.1. Adil Ekonomik Düzen Teorisine Göre Enflasyon, Üretim,	
İhracat, İşsizlik ve Gelir Dağılımı.....	92
2.1.5.2. Teoriye Getirilen Eleştiriler	93
2.2. Uygulamalar ve Ülkeler ile İlişkiler	97
2.2.1. Havuz Sistemi	97
2.2.2. Gelişen Sekiz Ülke (D-8).....	98
2.2.3. ABD ile İlişkiler	102
2.2.4. Rusya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler	104
2.2.5. AB Ülkeleri ile İlişkiler	106
2.2.6. Ortadoğu Ülkeleri ile İlişkiler	109
3. ERBAKAN DÖNEMİ TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ	113
3.1. Siyasi İlişkiler.....	113
3.1.1. Genel Çerçeve	113
3.1.2. Erbakan Dönemi.....	116
3.2. Askeri İlişkiler.....	119
3.2.1. Genel Çerçeve	119
3.2.2. Erbakan Dönemi.....	123
3.3. Ekonomik İlişkiler	126
3.3.1. Türkiye ile İsrail Arasında İmzalanan Anlaşmalar.....	127

3.3.1.1. Erbakan Dönemi Öncesi İmzalanan Anlaşmalar	127
3.3.1.2. Erbakan Döneminde İmzalanan Anlaşmalar.....	132
3.3.1.3. Erbakan Dönemi Sonrası İmzalanan Anlaşmalar.....	133
3.3.2. Türkiye ile İsrail Arasında İmzalanan Protokoller	135
3.3.3. Türkiye İle İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi	137
3.3.3.1. Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye ile İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi	137
3.3.3.2. Erbakan Dönemi Türkiye ile İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi	142
3.3.3.3. Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye ile İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi	146
3.3.3.4. İkili Ticarete Yaşanan Sorunlar.....	153
3.3.4. İki Ülke Arasındaki Politik Sorunlar ve Ülkelerin Ticaretine Etkisi	154
3.3.5. İki Ülke Arasındaki Ticaretin Siyasi Açıdan Değerlendirilmesi	156
3.3.6. İki Ülke Arasındaki Ticaretin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi	160
SONUÇ	163
KAYNAKÇA	169

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1 : Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY)'ın GSYİH ve İhracatla İlişkisi.....	29
Tablo 2 : İşgücü Dağılımı	32
Tablo 3 : GSMH, Kişi Başına GSMH Değerleri ve Büyümesi	36
Tablo 4 : GSYİH, Kişi Başına GSYİH Değerleri ve Büyümesi	37
Tablo 5 : GSYİH'nin Sektörlere Göre Dağılımı ve GSYİH içindeki Vergi Gelirleri....	38
Tablo 6 : GSYİH İçindeki Eğitim, Sağlık ve Askeri Harcamalar	39
Tablo 7 : Ortalama Tüketici Fiyatlarına Göre Enflasyon Oranları (Yıllık %).....	41
Tablo 8 : İşgücüne Katılım Oranı (%).....	43
Tablo 9 : İstihdam Oranı.....	44
Tablo 10 : İşsizlik Oranı (%).....	45
Tablo 11 : Yıllara Göre Cari Hesap Dengesi	47
Tablo 12 : Yıllara Göre İhracat ve İthalat Değerleri	49
Tablo 13 : Ükelere Göre Mal İhracat Değerleri (Milyon USD)	51
Tablo 14 : Ükelere Göre Mal İthalat Değerleri (Milyon USD)	53
Tablo 15 : İsrail'in İhraç Ettiği Başlıca Ürünlerin Listesi	54
Tablo 16 : İsrail'in İthal Ettiği Başlıca Ürünlerin Listesi	55
Tablo 17 : STA'nın Olmadığı, İmzalandığı ve Yürürlüğe Girdiği Tarihe Göre Türkiye-İsrail Dış Ticaret Değerleri	130
Tablo 18 : Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye-İsrail Dış Ticaret Değerleri	138
Tablo 19 : Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye'nin İsrail'e İhracat Etmiş Olduğu Başlıca Ürünler (Bin USD)	140
Tablo 20 : Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye'nin İsrail'den İthal Etmiş Olduğu Başlıca Ürünler (Bin USD)	141
Tablo 21 : Erbakan Dönemi Türkiye-İsrail Dış Ticaret Değerleri	142
Tablo 22 : Erbakan Dönemi Türkiye'nin İsrail'e İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Bin USD).....	144

Tablo 23 : Erbakan Dönemi Türkiye'nin İsrail'den İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Bin USD).....	145
Tablo 24 : Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye-İsrail Dış Ticaret Değerleri	147
Tablo 25 : Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye'nin İsrail'e İhraç Etmiş Olduğu Başlıca Ürünler (Milyon USD)	150
Tablo 26 : Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye'nin İsrail'den İthal Etmiş Olduğu Başlıca Ürünler (Milyon USD)	151

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1 : Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye'nin İsrail İle Yaptığı Ticaretin Dünya İle Yapmış Olduğu Ticaret İçindeki Payı.....	139
Şekil 2 : Erbakan Dönemi Türkiye-İsrail Arasındaki İhracat, İthalat ve Ticaret Hacmi Değişim Oranları.....	143
Şekil 3 : Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye-İsrail Arasındaki Ticaret Hacmi ve Dengesindeki Değişim Oranları.....	148

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AED	Adil Ekonomik Düzen
AEİA	Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
Ar-Ge	Araştırma-Geliştirme
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	Birleşmiş Milletler
CIA	Central Intellingence Agency
D-8	Gelişen Sekiz Ülke
DESİYAB	Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DYP	Doğruyol Partisi
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırımlar
EFTA	Avrupa Serbest Ticaret Birliği
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GKRY	Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
GSMH	Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
HAMAS	İslami Direniş Hareketi
IATA	Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği
ILO	Internatinal Labour Organazation
IMF	Uluslararası Para Fonu
İİT	İslâm İşbirliği Teşkilatı
km²	Kilometrekare
MERCOSUR	Güney Amerika Ortak Pazarı

MENA	Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri
MSP	Milli Selâmet Partisi
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NAFTA	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
QIZ	Nitelikli Sanayi Bölgesi
PKK	Kürdistan İşçi Partisi
REFAHYOL	Refah Partisi ve Doğru Yol Partisi koalisyonunun oluşturduğu Türkiye hükûmeti
RP	Refah Partisi
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
SII	İsrail Standartlar Enstitüsü
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSİA	Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması
STA	Serbest Ticaret Anlaşması
T.B.M.M.	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSE	Türk Standartları Enstitüsü
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
USD	Amerika Birleşik Devletleri Doları
vb.	Ve Benzeri

GİRİŞ

20. yüzyılda küreselleşmenin başlaması ile dünya küçük bir köy olarak kabul edilmiş, ülkeler arasındaki ekonomik, siyasi, kültürel ilişkiler ve karşılıklı bağımlılıklar artmıştır. Ekonomik alanda ise ulusal sınırlar kaybolmuş, sermaye, ürün ve işgücünün önündeki engeller kalkmış ve ekonomik entegrasyon sağlanmıştır. Bununla birlikte aynı dönemlerde farklı çıkış sebepleri belirtilen bölgeselleşme hareketleri de başlamıştır. Bölgeselleşme ile aynı coğrafyada bulunan ülkeler akılcı davranarak kazançlarını maksimum seviyeye çıkaracak şekilde ekonomik anlaşmalar yapmaktadırlar.

Ortadoğu üç semavi dine sahiplik yapması, petrol ve doğalgaz gibi zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması nedeniyle dünyanın en hareketli ve savaşa maruz kalan bölgesi olmuştur. Bölge ülkeleri genellikle krallık şeklinde yönetilirken, Türkiye ve İsrail demokrasi ile yönetilmektedir. Bu özellik iki ülkeyi birbirine yakınlaştıran bir sebep olmuştur. Türkiye bölge ülkeleri ile aynı kültür ve Müslüman kimliğine sahip bir ülke iken, İsrail 1948 yılında Birleşmiş Milletler kararı ile Filistin toprakları üzerinde kurulmuş bir Yahudi- Musevi devletidir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile yakın ilişki içinde bulunması ve yüksek teknoloji endüstrisine sahip olması İsrail'i Türkiye için önemli kılmıştır. 1990'lı yılların başında İsrail'i ABD'nin iş ortağı olarak gören Türk idareciler, siyasi, askeri ve ekonomik alanda ilişkileri geliştirmek istemişler ve bu konuda adımlar atmışlardır. Buna karşı İsrailli idareciler de istekli davranınca iki ülke arasındaki ilişkiler ve işbirlikleri hızla artmaya başlamıştır.

1990 yılı öncesinde İsrail'in, özellikle Filistin sorunu sebebiyle bölgedeki Müslüman Arap ülkeleri ile sorun yaşamış olması, Türkiye ile olan ilişkileri de etkilemiştir. Bu yıllardan önce iki ülke arasındaki ilişkiler inişli-çıkışlı bir grafik izlemiştir. 1991 yılında İsrail ve Filistin arasında Madrid Barış Görüşmelerinin başlamasından sonra Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerde Filistin meselesi sorun olmaktan çıkmış, askeri ve ekonomik alanda bir dizi anlaşma (Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması (AEİA), Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması (SSİA) ve Serbest Ticaret Anlaşması (STA)) imzalanmıştır. Anlaşmalardan sonra hızlanan ilişkiler neticesinde iki

ülke arasındaki ticaret hacmi her geçen yıl artarak yükselmeye devam etmiştir. Özellikle STA neticesinde Türkiye İsrail vasıtasıyla ABD, Kanada ve Avrupa Birliği (AB) pazarına ulaşırken, İsrail ise Türkiye vasıtasıyla Orta Asya pazarına ulaşmıştır.

Aynı yıllarda Türkiye’de ABD, İsrail ve Batılı ülkelerce radikal İslâmcı olarak lanse edilen Erbakan hükümet kurarken, İsrail’de de radikal dinci ve milliyetçi olarak tabir edilen Netanyahu hükümet kurmuştur. Meydana gelen bu durum karşısında İsrail, ABD ve Batılı ülkeler de iki ülke arasında artmaya başlayan ilişkilerin sekteye uğrayacağı ve tersine doğru ivme kazanacağı konusunda endişe oluşmuştur. İleriki zamanlarda Netanyahu bu endişelerinin yersiz olduğunu, ilişkilerin azalmak yerine arttığını ve ileriki dönemlerde de herhangi bir sorunla karşılaşmayı ummadıklarını söylemiştir.

Bu çalışmada İsrail hakkında olumlu görüşlerde bulunmayan, iktidara geldikleri takdirde İsrail ile yapılan anlaşmaları iptal ederek yeni anlaşmalar yapmayacaklarını beyan eden ve İsrail’i başta Filistin olmak üzere masum ve mazlum devlet ve milletlere zulüm etmekle suçlayan Erbakan’ın iktidarı döneminde İsrail ile yapmış olduğu ilişkiler ve bu ilişkilerin iki ülke arasındaki ticarete etkisi incelenmiştir. İnceleme neticesinde Erbakan döneminde İsrail ile olan ilişkilerde herhangi bir gerileme olmadığı, anlaşmaların iptal edilmediği, eski yıllarda olduğu gibi yeni anlaşmalar yapıldığı ve ikili ticaretin artarak devam ettiği neticesine ulaşılmıştır.

Bir yanda Yahudi- Musevi İsrail devleti diğer yanda Batılı ülkelerce radikal İslâmcı olarak ifade edilen Erbakan’ın bulunması ve bugüne kadar bu ikilinin birlikteliğinin incelenmemiş olması bu çalışmanın yapılmasında etkili olmuştur. Elde edilen bilgilere literatür tarama yöntemi ile ilgili makale, kitap, dergi, gazete, internet kaynakları, raporlar ve resmî kaynakların dokümanları incelenerek ulaşılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; İsrail’in coğrafi yapısı, tarihi, siyasi, idari ve sosyal yapısı, ekonomik yapısı ve ticareti değerlendirilmiştir. İkinci bölümde; Necmettin Erbakan’ın genel ve iktisadi görüşleri belirtilerek ekonomik sistemlere getirmiş olduğu eleştiriler, onlara karşı önermiş olduğu sistemler ve uygulamalarına yer verilmiştir. Ayrıca Erbakan döneminde diğer ülkeler ile olan

ilişkiler incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise; Erbakan döneminde Türkiye'nin İsrail ile yapmış olduğu protokoller, anlaşmalar ve ülkelerin ticareti üzerindeki etkisi, iki ülke arasındaki askeri işbirliği ve ticaret üzerindeki etkisi ve ülkelerin birbiri ile olan ithalatı, ihracatı, dış ticaret dengesi, ithal ve ihraç etmiş olduğu ürün grupları dönemin öncesi ve sonrası ile birlikte incelenmiştir. Son olarak iki ülke arasındaki politik krizlerin ikili ticarete etkisi incelenerek ticari ilişkilerin siyasi ve ekonomik açıdan değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu çalışma ile Türkiye ve İsrail ekonomik ilişkilerini inceleyen kaynaklara katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Ayrıca bundan sonra benzer konularda yapılacak çalışmalarda araştırmacılara yardımcı olması hedeflenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE SOSYAL, SİYASAL VE EKONOMİK AÇIDAN İSRAİL

1.1. İsrail Devletinin Kuruluşu ve Küresel Güçler ile Ortadoğu Ülkelerinin Tepkileri

İsrail, Ön Asya’ da bir ülke olup, Asya ile Afrika kıtalarının birleşmiş olduğu yerde bulunmaktadır. Britanya mandası altında bulunan Filistin toprakları üzerinde bir Musevi-Yahudi devleti olarak Birleşmiş Milletler Topluluğunca 14 Mayıs 1948 yılında kurulmuştur.¹ Yüzölçümü 21.671 km²’ si kara toprağı olup tamamı 22.145 km²’ dir.²

Yahudiler milattan önceki yıllarda bu bölgede kabileler halinde yaşıyorlardı. Daha sonraları krallıklar kurmuşlar ve en parlak dönemlerinde de ikiye bölünmüşlerdir. İlkçağ döneminde Asur, Babil ve Perslerin, Orta çağ döneminde ise Arap, Selçuklu, Haçlı, Eyyubi ve Memluklerin işgaline uğrayarak dünyanın çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Sonraları bu topraklar 1517 yılında Osmanlı devletinin hâkimiyetine girmiş ve I. Dünya savaşına kadar kalmıştır. 19. Yüzyılda dünyada kuvvet bulmaya başlayan milliyetçilik akımına paralel olarak Yahudilerde de eski topraklarına dönme fikri oluşmaya başlamıştır. Bu fikre istinaden 1870-1896 yılları arasında Avrupalı zengin Yahudiler Filistin’de tarımsal koloniler kurmaya başlamışlardır.³

İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour 1917 yılında İngiltere Siyonist Dernekleri Başkanı Rotschild’e daha sonra Balfaour Bildirisi adını alacak olan bir mektup gönderir. Mektupta, Filistin’de ulusal bir Yahudi devletinin kurulmasını uygun bulduklarını ve bunun gerçekleşmesi için ellerinden gelen tüm çabaları harcayacaklarını bildirmektedir.⁴ Bu mektuptan sonra Yahudiler Ortadoğu’da bir Yahudi devletinin kurulması için ABD, Fransa ve İtalya’nın da desteğini aldılar. Bildirgeden sonra Filistin

¹ Emrullah Güney, **Türkiye’nin Komşuları**, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2002, s.85.

² İsrail Büyükelçiliği Ankara, “İsrail Hakkında, Ülke”, (t.y.), <http://embassies.gov.il/ankara/AboutIsrael/Land/Pages/ulke.aspx> (Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2018).

³ Selami Gözenç, Nurtan Günel ve Yasemin Özdemir, **Ortadoğu güneybatı Asya Ülkeler Coğrafyası**, 1. Basım, İstanbul: Der Yayın, 2006, s.173.

⁴ James L. Gelvin, **Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015**, Güneş Ayas (çev.), 1. Basım, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, s. 287.

topraklarına olan Yahudi göçleri hızlanmıştır.⁵ 1919-1923 yılları arasında ise çoğu Rusya'dan olmak üzere göçen 35.000 Yahudi sosyal ve ekonomik yapının temellerini attı, tarımı geliştirdi, kırsal yerleşme cemaat ve kooperatif biçimleri olan “kibbutz ve moşav” tesis ettiler. 1924 ve 1932 yılları arasında esas olarak Polonya'dan göçen 60.000 Yahudi'nin gelmesiyle de şehir hayatında önemli gelişmeler ve zenginleşmeler oldu.⁶ Bu göç dalgası II. Dünya Savaşı sırasında durmuştur. Savaş sırasında Hitler Almanya ve Avrupa' da pek çok Yahudi'yi öldürmüştür. Sonraki zamanlarda batılı devletler Yahudilere sempati duymaya başlamışlardır.⁷ Bunun en belirgin neticesi ise Birleşmiş Milletler' in 1947 yılında almış olduğu 181 sayılı karar ile Filistin' de bir Yahudi devletinin kurulmasıdır.⁸

İngiltere' nin Filistin' deki manda yönetiminin 14 Mayıs 1948 saat 24.00' te sona ermesinden birkaç saat evvel Yahudi Ulusal Konseyi İsrail Devleti'nin kurulduğunu açıklar. Bu yeni devletin Cumhurbaşkanlığı'na Chaim Weizmann, Başbakanlığı'na ise David Ben Gurion getirilmekteydi. Bu yeni kurulan Yahudi devletini tanıyan ilk ülke ABD olurken Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'de hemen sonra İsrail'i tanıyan ülkeler arasında yer almıştır.⁹ Arap ülkeleri ise Birleşmiş Milletler (BM)'nin 181 sayılı kararını kabul etmeyerek İsrail' in kuruluşunu reddetmişler ve kurulduğu güne de “Nakba” yani kıyamet günü demişlerdir.¹⁰ Kuruluş ilanıyla birlikte Mısır, Suriye, Ürdün, Lübnan ve Irak askeri birliklerini Filistin'e sevk etmeye başlamışlardır. Böylelikle Arap-İsrail savaşları başlamış oldu. 1948 savaşı, yaklaşık 700 bin ile 900 bin Filistinlinin mülteci durumuna düşmesiyle ve Gazze' nin İsrail ve Mısır; Filistin' in Araplara bırakılan kısmının ise İsrail ve Ürdün tarafından paylaşılması ile sona erdi. Savaştan sonra Arap devletleri'nin İsrail'i tanımaya hazır görünmelerine karşın, İsrail devletinin buna yanaşmamasından dolayı bu

⁵ Sedat Kızıloğlu, “İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm' in Gelişimi”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, (Ocak 2012), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/181032> (Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2018) s.50.

⁶ Ruth-Ben Haim (hzl.), **İsrail Hakkında Gerçekler**, 60. Yıldönümü Basımı, Kudüs: Keter Pres Yayınları, 2008, ss.27-28.

⁷ Gözenç, Günel ve Özdemir, s.174.

⁸ Deniz Tansi, **Türkiye İsrail Üçgeni (Amerika)**, 1. Basım, İstanbul: KaNes Yayınları, 2011, s.55.

⁹ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi**, 7. Basım, Bursa: Alfa Akademi Basım Yayım, 2017, Cilt 1, s.249.

¹⁰ Tansi, s.55.

gerçekleşmedi.¹¹ Bundan sonra Arap devletleri ile İsrail arasında 1956 yılında başlayıp neredeyse her on yılda bir tekrarlanan ve uzun süre devam eden savaşlar olmuştur. 1993 yılında Filistin ve İsrail arasında imzalanan Oslo Barış Anlaşması ile olaylar durmuş gibi olsa da çatışmalar hâlâ devam etmektedir.¹²

İsrail-Filistin sorunu Ortadoğu bölgesinin uzun süredir uğraştığı bir meseledir. İsrail'in İran ve Arap ülkeleri ile yaşamış olduğu sorunlar buradan kaynaklanmaktadır. İran, İsrail'i tanıyan ikinci Müslüman ülkedir. 1950 yılında İsrail devletini tanıdığını ilan etmiştir. 1953 yılında milliyetçi Başbakan Musaddık'ın gelmesi ile ilişkiler kısa süreliğine askıya alınmıştır. Musaddık'ın devrilmesinden sonra ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Öyle ki, Yahudi- Pers dostluğunun antik bir döneme dayandığı söylenmiştir. 1979 İran İslam Devriminden sonra Humeyni'nin gelmesi ile İsrail ile ilişkiler tamamen sonlandırılmıştır. Bundan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır. İranlı yöneticilerin İsrail'e karşı sert açıklamaları ve İsrailli yöneticilerin de İrana karşı yönelttiği ithamlar tarafların her zaman savaşa hazır bir şekilde bekleyiş içinde olduklarına işaret etmektedir.¹³

ABD, İsrail'i kuruluşundan on bir dakika sonra tanıyan ilk ülkedir. Fakat iki ülke arasındaki ilişkiler yavaş ilerlemiştir. ABD'li yöneticiler, kendi ulusal çıkarları gereği petrol sahibi olan Arap ülkelerini küstürmemeye dikkat etmişlerdir. Bu yüzden tamamen İsrail yanlısı bir tutum içine girmemişlerdir. 1948-1967 yılları arasında ABD'nin asıl hedefi Rusları Ortadoğu bölgesinden uzak tutmak olduğu için Arap devletlerinin küstürülmemesi önemliydi. Soğuk Savaş döneminde de dengenin Sovyet Rusya tarafına kaymasının engellenmesi gerekiyordu. ABD, 1967 Altı Gün savaşlarından sonra İsrail'i destekler bir siyaset izlemeye başlamıştır. Afganistan'ın 1979 yılında Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi ve İran'da meydana gelen Batı karşıtı İslam Devrimi, İsrail'in ABD yanındaki önemini arttırmış ve ABD-İsrail ilişkileri "stratejik ilişki" düzeyine çıkmıştır. Bu yıllardan sonra ABD'nin İsrail'e verdiği destek daha ileri seviyelere ulaşmıştır. Stephen M. Walt ve John Mearshemier bu durumu ABD'de bulunan güçlü İsrail lobisi ile ilişkilendirmektedir. İlerleyen zamanlarda İsrail, Lobinin katkılarıyla da ABD için "stratejik bir yük" haline gelmiştir.

¹¹ Tayyar Arı, ss.250-255.

¹² Gözenç, Günal ve Özdemir, s.174.

¹³ Davut Turan, "Gazze Operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı", **Ortadoğu Analiz Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, (Şubat 2009), s.48.

Bu haliyle hem ABD'ye zarar vermekte hem de Ortadoğu'daki sorunları içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır.¹⁴

SSCB zamanında Arap ülkelerinden yana bir tavır sergileyen Rusya, son zamanlarda İsrail yanlısı politikalar izlemeye başlamıştır. Yahudi göçü ile birlikte İsrail en çok Rusça konuşulan ülkelerden biri konumuna gelmiştir. İsrailde yaşayan bu eski SSCB vatandaşları iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin ve turizmin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Göç edenler arasında pek çok bilim adamı ve mühendislerin de olması Rusya'nın İsrail ile askeri ve ticari ilişkilerini arttırmak istemesine sebep olmuştur. İsrail daha çok Yahudi vatandaşının İsrail'e göçünü istemektedir. Ayrıca Rusya'nın Arap ülkelere yapmış olduğu silah satışını engellemeye çalışmaktadır. 1967 yılında kesilen ilişkiler 1996 yılında Netanyahu'nun seçimleri kazanmasıyla birlikte tekrar iyileşmeye başlamıştır. 1998 senesinde Rusyada yaşanan ekonomik kriz ise ticari ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. Vladimir Putin döneminde de ilişkiler inişli-çıkışlı bir şekilde seyretmektedir. Putin, 2006 yılında Filistin'de yapılan seçimleri kazanan İslami Direniş Hareketi (HAMAS) örgütü ile ilişkilerini devam ettireceğini açıklamıştır. Rusya bu hareketi ile Arap dünyasındaki prestijini arttırmıştır. Aynı zamanda Ortadoğu bölgesinde ki tüm güçlerle de irtibatlı olduğunu göstermiştir. Bu durum İsrail ile olan ilişkileri olumsuz etkilemiş olsa da Rusya'nın bölgedeki hareket alanını genişletmiştir.¹⁵

AB ülkeleri'nin İsrail'e karşı izledikleri politikalar, Avrupa'nın Ortadoğu'daki çıkarlarına göre şekillenmektedir. 1950 ve 1960'lı yıllarda Avrupa ve İsrail'in ortak çıkarları farklılıklarına üstün gelmiştir. Bu ortak çıkarlar İngiltere, Fransa ve İsrail'in 1956 yılı Süveyş kanalı krizinde Mısır'a yapmış oldukları ortak saldırı da açıkça görünmüştür. Fakat ABD'nin ekonomik müdahalesi saldırılarının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. AB ülkeleri, Arap-İsrail çatışmasında bekle-gör politikasını izlemekle birlikte Ortadoğu barış sürecinde Filistin'e yaptıkları yardımlarla da taraflar arasındaki dengeyi sağlamaya çalışmışlardır. AB, Batı tipi bir yapıya sahip olan İsrail ile her alanda işbirliğini geliştirirken, enerji potansiyeline sahip olan Arap

¹⁴ Mehmet Şahin, "ABD-İsrail İlişkileri: Böyle Dost Düşman Başına", **Ortadoğu Analiz Dergisi**, Cilt 2, Sayı 21, (Eylül 2010), ss.40-45.

¹⁵ İlyas Kemaloğlu, "Rusya'nın Ortadoğu Politikası", Ortadoğu Araştırmaları Merkezi **Rapor No: 125**, Ankara, Temmuz 2012, <https://www.orsam.org.tr/tr/rusya-nin-ortadogu-politikasi/> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018) ss.11-12.

lkelerine de siyasi alanda destek vermektedir. AB lkeleri, bölgede hem daha etkin olabilmek hemde ABD'nin alternatifi olabilmek için Arap ülkelerini destekler bir tutum içerisinde bulunmaktadır. Ayrıca AB bölgede kalıcı bir barışın sağlanabilmesi için İsrail devletine, işgal ettiği topraklardan çekilmeyi ve olası kurulacak olan Filistin devletini tanımayı tavsiye etmektedir.¹⁶

Türkiye, Batı desteğinden mahrum kaldığı 1945-1947'li yıllarda, Filistin'de Yahudilerin yaşıadığı alanlarda SSCB'deki kolhoz sistemine benzer yapılar bulunması sebebiyle kurulacak devletin SSCB yanlısı bir devlet olmasından çekinmektedir. Olası bir İsrail-Arap savaşından sonra bölgede oluşacak otorite boşluğunun SSCB tarafından doldurulabileceği ihtimalinden endişe duymaktadır. Çünki böyle bir durumda Türkiye hem kuzeyden hem de güneyden Sovyet baskısına maruz kalmış olacaktır. Önceleri bu endişelerden dolayı İsrail devletinin kurulmasına karşı çıkmıştır. Türkiye Batı'nın desteğini aldıktan sonra İsrail karşıtı politikalarını değiştirmiştir. Türkiye'nin yeni kurulan İsrail devletini tanınması iyi bir siyasi hamle olmuştur. Fakat Arap devletleri hiçbir şekilde bu devleti tanımamışlar, Türkiye'ye de tanımaması konusunda telkinde bulunmuşlardır. Türkiye Arap devletleri ile olan ortak gemişı sebebiyle İsrail devletini gecikmeli olarak ancak on bir ay sonra fiilen tanımıştır.¹⁷

Nachmani, Türkiye-İsrail ilişkilerini iki dönemde incelemektedir. Birinci dönemi, 1948-1980 yılları arasında inişli-çıkışlı bir seyir izleyen daha çok askeri ve istihbarat konularında işbirliğine dayanan bir dönem adlandırmaktadır. İkinci dönemi ise 1980'lerin başından itibaren istihbaratı, askeri, sivil ve ekonomik pek çok alanda sürekli yükselen bir işbirliği dönemi olarak ifade etmektedir. Bu ikinci dönemde 1996 yılında ilişkiler önemli derecede artmıştır.¹⁸ 2000 yılı ortalarından bugüne kadar; özellikle 2009 yılı Davos krizi ve sonrasında yaşıanan 2010 yılı Mavi Marmara baskını ile iki ülke arasında üçüncü dönemin başladığı söylenebilir.¹⁹ Mavi Marmara baskını

¹⁶ Burak Tangör, "Ortadoğu Barış Süreci erevesinde Avrupa Birliği' nin İsrail' e Yaklaşımı (1991-2001)", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, 2004, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/287701> (Erişim Tarihi: 3 Eylül 2018) ss.241-250.

¹⁷ Burak Şenel, "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail' i Tanıma Süreci", **Akademik Ortadoğu Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 2014, ss.165-166.

¹⁸ Amikam Nachmani, "The Remarkable Turkish-Israeli Tie", **Middle East Quarterly**, Cilt 5, Sayı 2, (Haziran 1998), <https://www.meforum.org/394/the-remarkable-turkish-israeli-tie> (Erişim Tarihi: 4 Eylül 2018) ss.19-29.

¹⁹ Ozan rmeci, "Türkiye-İsrail İlişkileri: 1990' 1ı Yıllarda İki lkeyi Birbirine Yakınlaşmaya İten Nedenler", Türkiye Uluslararası İlişkiler alışmaları Derneği, 2011, <http://www.tuicakademi.org/turkiye-israil-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 4 Eylül 2018).

sonrası Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler ciddi anlamda gerileyerek kopma noktasına gelmiştir. 22 Mart 2013 yılında, İsrail Başbakan'ı Netanyahu'nun Başbakan Erdoğan'ı aramasından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler normalleşme sürecine girmiştir.²⁰ Türkiye ve İsrail, ilişkilerin normale döndürülmesi için yapmış oldukları müzakereler sonucunda 26 Haziran 2016 yılında anlaşmaya varmışlardır. Bunu müteakiben de 28 Haziran 2016 tarihinde "Tazminata İlişkin Usul Anlaşması"nı imzalamışlardır.²¹

ABD, SSCB, AB ülkeleri, Türkiye ve Ortadoğu Bölgesi Arap ülkelerinin İsraille olan ilişkileri çeşitli şekiller almıştır. Küresel güçler kendi çıkarlarını maksimize etmek doğrultusunda bir ilişkiye girerken, bölge ülkeleri İsraille olan ilişkilerini yaşanan savaş ve gerginliklere göre belirlemişlerdir. Arap ülkeleri ise Filistin sorunu sebebiyle İsrail'e karşı mesafeli durmuşlardır. karşı düşmanca tavırlar sergilemişlerdir. İsrail yöneticileri de Arap halklarında oluşan "düşman devlet" algısını "müttefik devlet" algısı olarak değiştirmeye çalışmaktadırlar.²²

1.2. Sosyal Yapısı

İsrail nüfusu çok çeşitli etnik, dinsel, kültürel ve toplumsal yapılardan meydana gelmektedir. 1922 yılı nüfus kayıtlarına göre (bazı Avrupalılar da dâhil), Araplar nüfusun %78'ini, Yahudiler ise %11'ini oluşturmaktaydı. Bu dönemde Filistin topraklarındaki 300.000, bazı kaynaklara göre de 400.000 Arap²³ bölgeden göç etmiştir. 1948 yılında azınlıkların nüfusu (Hristiyan Araplar ve Dürziler dahil) yaklaşık 200.000 dolaylarındaydı ve bu değer İsrail nüfusunun yaklaşık %19'una" tekabül etmekteydi.²⁴ 1960 yılında 2 milyon 114 bin olan nüfus yıldan yıla sürekli artış göstermiştir. En büyük nüfus artışı 1990-1991 yıllarında olmuştur. 1990 yılında 4 milyon 660 bin olan nüfus 1995 yılına gelindiğinde 5 milyon 545 bin olmuştur.²⁵ 2000 yılında 6 milyon 289 bin

²⁰ Eldar Hasanov, "Türkiye-İsrail Yakınlaşmasına İsrail' in Bakışı", **Ortadoğu Analiz Dergisi**, Cilt 6, Sayı 63, (Ağustos 2014), s. 10.

²¹ T.C. Dış İşleri Bakanlığı, "Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri", (t.y.) <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 5 Eylül 2018).

²² Çağla Gül Yesevi, "İsrail'in Devlet İmajının Şekillenmesi", **Bilge Strateji Dergisi**, Cilt 9, Sayı 16, (Bahar 2017), s.105.

²³ Riad Domazeti, "İsrail'de Etnik ve Dinî Azınlıklar", Araştırma Raporu 36, İstanbul: İnsani Yardım Vakfı İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, (Mart 2017), https://insamer.com.tr/israilde-etnik-ve-din-azinliklar_610.html (Erişim Tarihi: 5 Eylül 2018) s.3.

²⁴ Domazeti, s.3.

²⁵ World Bank, "Population, total- Israel", 2019, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=IL> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

olan nüfus ortalama yıllık %1,9 nüfus artışı ile 2017 yılında 8 milyon 713 bin 300 ve 2018 yılında da 8 milyon 883 bin 800 olmuştur.²⁶ 2018 yılı verilerine göre nüfusun %28'i 0-14 yaş, %60'ı 15-64 yaş ve %12'si ise 65 ve üzeri yaş gruplarından oluşmaktadır.²⁷

İşgal ettiği Filistin toprakları üzerinde kurulan İsrail devleti askeri ve ekonomik alanlarda güçlü olmasına rağmen homojen bir içyapıya sahip olmadığı için çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Öncelikle Yahudiler, İspanya kökenli Sefaradlar ile Orta ve Doğu Avrupa kökenli Aşkenaziler olarak ayrışmaktadırlar. İlaveten Yahudi halkı kendi içerisinde de laik, Ortodoks ve dindar olarak gruplanmaktadır. Ayrıca Afrika kökenli Falaşalar ve yerli halk arasında da bir ayırım bulunmaktadır.²⁸ Central Intelligence Agency (CIA) 2018 yılı tahminlerine göre nüfusun %74,7'si Yahudilerden, %17,7'si Müslüman Araplardan, %2'si Hristiyanlardan, %1,6'sı Dürzilerden ve %4'ü diğer gruplardan oluşmaktadır.²⁹ Yahudi olmayanlar toplu olarak "İsraili Araplar" olarak tanımlanırsa da ayrı bir yaşam tarzı, gelenekleri ve tarihleri olan farklı gruplardır. Ülkedeki azınlıklar genellikle Galile, Hadera ve Petah, Negev ve Kudüs kentlerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Akka, Lod, Hayfa, Remle ve Yafa gibi şehirlerde de yaşamaktadırlar.³⁰

Türkiye'den, komşu Arap ülkelerinden, Afrika'nın İslam kültürünün egemen olduğu ülkelerden, Balkan ülkelerinden, Avrupa'nın birçok yerinden ve Kuzey Amerika kentlerinden İsrail'e Yahudi göçü olmuştur. Etiyopya'dan Falaşalar ülkeye getirilmiştir. 1990 yılında da Sovyetler Birliğinden 200 bin Sovyet Yahudi'si İsrail'e göç etmiştir. Göçmen Yahudilere "olim" denilmektedir.³¹ Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı'nın tahminlerine göre 1950-2015 yılları arasında toplam 2 milyon 66 bin kişi İsrail'e göç etmiştir. En fazla göç, 237 bin kişi ile 1950-1955 yılları arasında

²⁶ World Bank, "World Development Indicators, Israel", 2019, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

²⁷ World Bank, "World Development Indicators: Population dynamics", 2019, <http://wdi.worldbank.org/table/2.1> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

²⁸ Domazeti, s.1.

²⁹ CIA, "The World Factbook, Israel, People and Society", (22 Eylül 2019), <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/is.html> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

³⁰ Suna Ercan, "İsrail' deki Arap Azınlığın Kimlik Sorunu", **Avrasya Dosyası-Arap Dünyası Özel**, Cilt 6, Sayı 1, (İlkbahar 2000), s.239.

³¹ Güney, s.87.

ve 452 bin kişi ile 1990-1995 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. 2010-2015 yılları arasında ise bu sayı 19 bin kişi olmuştur.³²

Dünya Bankası verilerine göre İsrail’de toplam doğurganlık oranı 1990 yılında 2,8 iken, 2017 yılında 3,1 olmuştur.³³ İsrail’deki toplam doğurganlık oranında Arapların lehine bir durum mevcuttur. Bu oran Yahudiler için %2,88 iken Müslüman Araplar için %3,84’tür. İsrailli yöneticiler bu farkı ancak dünyanın değışik yerlerinden Yahudileri Filistin’e getirerek kapatabilmişlerdir. Ayrıca sürekli göç alma ve yerleşimci politikalar uygulayarak Yahudi nüfusu ile Arap nüfusu arasındaki dengeyi kurmaya çalışmaktadırlar.³⁴

2017 yılına göre, İsrail’de doğuşta beklenen yaşam süresi toplamda 82,6 yıl, erkelerde 80,6 yıl ve kadınlarda 84,6 yıldır.³⁵ Bir yaşın altında olan bin canlı doğumdaki bebek ölüm oranı olarak ifade edilen bebek ölüm hızı ise 3,1’dir.³⁶ İsrail yaşam süresi olarak dünya ortalamasının üzerinde, bebek ölüm hızı olarak ise dünya ortalamasının altında bir değere sahiptir. İsrail’ in gelişmiş bir ekonomisi vardır. Ayrıca oldukça gelişmiş ve herkes tarafından ulaşılabilir kaliteli bir sağılık hizmeti bulunmaktadır. Bunların uzun yaşam süresi üzerinde etkili olduğu düşünölmektedir.

Bir ölkede çalışan (15-64) her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu çalışmayan (0-14 ile 65+) kişi sayısı olarak ifade edilen bağımlılık oranı, çocuklar ve yaşlılar için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Bağımlılık oranlarının yüksek çıkması ölkeler açısından arzu edilen bir durum değildir. Çünkü demografik eğilimlerin, devletlerin sağılık ve eğitim harcamaları üzerinde birtakım etkileri bulunmaktadır.³⁷ İsrail’de 1950 yılında ki toplam bağımlılık oranı 55,3 iken yaşlı bağımlılık oranı 6,1 ve çocuk

³² United Nations Population Division, “World Population Prospects 2019, Migration Indicators-Net Number of Migrants”, 2019, <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Migration/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

³³ World Bank, “World Development Indicators: Reproductive health”, 2017, <http://wdi.worldbank.org/table/2.14> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

³⁴ Ufuk Ulutaş ve Diğeri., **İsrail Siyasetini Anlama Kılavuzu**, 1. Basım, Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Aralık 2012, s.24.

³⁵ OECD, “Life expectancy at birth”, 2018, <https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-birth.htm> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

³⁶ OECD, “Infant mortality rates”, 2018, <https://data.oecd.org/healthstat/infant-mortality-rates.htm#indicator-chart> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

³⁷ OECD, “Elderly population”, 2018, <https://data.oecd.org/pop/elderly-population.htm#indicator-chart> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

bağımlılık oranı 49,1 olmuştur. 2015 yılında ise toplam bağımlılık oranı 64,2 iken yaşlı bağımlılık oranı 18,4 ve çocuk bağımlılık oranı 45,7 olmuştur.³⁸

Demografik değişimleri özetlemek gerekirse, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ülkeleri ve dolayısıyla İsrail’de sağlık alanında elde edilen gelişmelere ve hayat standartlarının yükselmesine bağlı olarak insanların yaşam süreleri artmıştır. Bu ise yaşlı kesimin nüfus içindeki payının artması anlamına gelmektedir. Doğum oranlarının düşmesi ise genç kesimin nüfus içindeki oranını azaltmaktadır. Gelecek yıllarda bu durumun devam etmesi hatta daha da belirgin olması tahmin edilmektedir. Göçlerle meydana gelebilecek nüfus artışlarının da bu tabloyu değiştirmesi beklenmemektedir. Son olarak 40-64 yaş arası olan orta yaş grubu da yaşlanmaktadır.³⁹ İsraili yöneticilerin her geçen gün aleyhlerine giden bu tabloyu lehlerine döndürebilmek amacıyla yapmış oldukları çalışmalara hız vermeleri gerekmektedir.

Ülkede din ve inanç özgürlüğü olsa da zaman zaman Müslümanların bir Sinagoga, Musevilerin de bir cami’ ye saldırdığı olmaktadır. İsrail’de devlet dili İbranice ve Arapçadır. İkinci dil olarak İngilizce kullanılmaktadır. Ayrıca Rusça da yaygınlaşma eğilimindedir. İstanbul ve Çanakkale’den göç eden Yahudiler de Türkçeyi bilip çocuklarına öğretmektedirler.⁴⁰

Yetişkin nüfus’ un %97,8’i okuryazar⁴¹ olmakla birlikte Arap toplulukları içinde bu oran düşüktür. Sonraları Arap kesimi de içine alan eğitim sistemi büyük ölçüde geliştirilmiştir. Eğitim parasız olup 5-15 yaş arası çocuklar için zorunludur. (1978 yılından itibaren 16 yaşına kadar zorunlu ve 18 yaşına kadar parasızdır.)⁴² Ülkede kurulan Üniversitelerin bir kısmı büyük araştırma merkezi görevini yürütmektedirler. Özellikle tıp, genetik, eczacılık, tarım ve hayvancılık, silah, nükleer enerji, havacılık ve uzay bilimleri gibi konularda önemli araştırmalar yapmaktadırlar.⁴³

İsrail, kentleşme oranının en yüksek olduğu ülkelere biridir. Tel Aviv, Kudüs, Hayfa ve Sehera en büyük şehirleridir. Tel Aviv en fazla nüfusa sahiptir ve eski

³⁸ United Nations Population Division, “World Population Prospects 2019, Population Indicators-Dependency Ratios”, 2019, <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

³⁹ Selamet Yazıcı, “OECD Ülkelerinde Demografik Eğilimler ve Muhtemel Etkileri”, **Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi**, Sayı 15, (Kasım 2004) <http://www.mfa.gov.tr/oecd-ulkelerinde-demografik-egilimler-ve-muhtemel-etkileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 18 Eylül 2018).

⁴⁰ Güney, s.89.

⁴¹ CIA, “The World Factbook, Israel, People and Society”.

⁴² Haim (hızl.), s.38.

⁴³ Güney, s.89.

bir merkez olan Yafa ile birleşmiştir. Hayfa ise önemli bir liman ve gelişmiş bir sanayi merkezidir. Bunların dışında İsrail’de 50 kadar şehir bulunmaktadır. Bu şehirler; tarihi şehirler, şehir haline gelmiş eski büyük köyler ve yeni kurulan yerleşim birimleri olmak üzere üç grupta sınıflandırılabilirler.⁴⁴ İsrail’de 1950 yılında toplam nüfusun %71’i kentlerde %29’u kırsalda yaşarken, bu oran 2018 yılında kentlerde %92,4 kırsalda %7,6 olmuştur. 2019 yılında ise nüfusun %92,5’inin kentlerde %7,5’inin kırsalda yaşadığı tahmin edilmektedir.⁴⁵ Verilere göre İsrail’in kurulduğu yıllarda halkın çoğunluğu kırsal alanda yaşarken son yıllarda kentlerde yaşamaya başlamıştır. Kentlere olan göçlerin artmasında ileri eğitim seviyesi, elverişsiz ve yetersiz tarım alanları ve sanayileşmenin artmasının etkileri olduğu düşünülmektedir. Kırsal kesim genelde “moşav” denilen kooperatif köylerde veya “kibbutz” denilen kolektif köylerde yaşamaktadırlar. Kırsal kesim nüfusun %10 civarını oluşturmaktadır. Musevi nüfusun %80’ni 1920 yılından beri kentlerde yaşamaktadır.⁴⁶

1.3. Siyasi Yapısı

İsrail Devleti Kuruluş Beyannamesinde tüm vatandaşlara sosyal ve siyasi haklarda ayırım yapmaksızın eşit davranılacağı, din, vicdan, dil, eğitim ve kültür özgürlüğünün bulunduğu, tüm dinlerin kutsal yerlerinin muhafaza edileceği ve BM akdine bağlı kalınacağı vurgulanmaktadır. Bu amaçları gerçekleştirmek için seçilen yönetim şekli ise parlamenter demokrasidir.⁴⁷

İsrail devletinin siyasi yapısı olan parlamenter demokrasi cumhurbaşkanlığı, yasama (Knesset), yürütme (hükümet) ve yargıdan oluşmaktadır. Sistemde kuvvetler ayrılığı ilkesi esastır ve hükümet Knesset’ in güvenine bağlıdır. Yargının bağımsızlığı kanunlarla güvence altına alınmıştır. Cumhurbaşkanı Sanhedrin başkanının unvanını alır ve parti politikalarının üzerinde milletin birliğini temsil eder. Knesset tarafından basit çoğunlukla yedi yıllık tek bir süre için seçilir. Törenselle ve resmi görevleri bulunur; ayrıca af yetkisi gibi yürütme yetkilerine de sahiptir.⁴⁸

⁴⁴ Gözenç, Günel ve Özdemir, ss.174-175.

⁴⁵ United Nations Population Division, “World Urbanization Prospects 2018, Urban and Rural Populations, Proportion_Urban_Annual”, 2018, <https://population.un.org/wup/Download/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

⁴⁶ Güney, s.87.

⁴⁷ Yusuf Besalel, **Yahudi Tarihi**, 1. Basım, İstanbul: Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık, 2000, s.281.

⁴⁸ Haim (hızl.), ss.74-75.

Devletin yasama organı olan Knesset; adını ve üye sayısını (120) İsa'dan Önce 5. yüzyılda Kudüs'te toplanmış olan Knesset Hagedolah (Büyük Meclis)'ten almaktadır. Genel seçimlerden sonra göreve başlar ve ilk oturumda Knesset üyeleri yemin ederek Başkan ve başkan yardımcılarını seçerler. Knesset'in görev süresi dört yıldır. Fakat bu süre içinde kendini feshedebilir veya başbakan tarafından feshedilebilir. Knesset hükümetin çalışmalarını, üyelerini kendi içinden seçim yoluyla belirlemiş olduğu daimî komite yoluyla denetler. Genel oturumlarda hükümet politikası-icraatları ve sunulan yasa teklifleri hakkında resmi dil olan İbranice ve Arapça tartışmalar yapılır. Knesset'in en temel görevi kanun çıkarmaktır. Kanun teklifi hükümet tarafından, tek bir üye tarafından veya üyelerin oluşturmuş olduğu bir grup tarafından yapılabilir. Tekliflerin kabul edilebilmesi için üç defa (bireysel teklifler dört defa) müzakere edilmesi gerekmektedir. Genel bir tartışmanın ardından kabul edilen teklif Meclis Başkanı tarafından imzalanır. Sonra cumhurbaşkanı, başbakan, Knesset başkanı ve sorumlu bakan'ın imzalarıyla Resmî Gazetede yayımlanır. Kanun halini alabilmesi için Adalet Bakanı tarafından devlet mührüyle mühürlenmesi gerekmektedir. Knesset'in vekillerin dokunulmazlığının kaldırılması, cumhurbaşkanı ve devlet müfettişlerinin görevden alınması gibi yarı-yargısal görevleri de vardır. Ayrıca kamu görevlilerini atarken kullanmış olduğu seçme yetkisi de bulunmaktadır.⁴⁹

Devletin yürütme organı hükümettir (Bakanlar Kurulu). Güvenlik işleri dâhil olmak üzere iç ve dış işleri yürütmekle görevlidir. Günümüze kadar hiçbir siyasi parti yeterli sayıda sandalye alamadığı için hep koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Cumhurbaşkanı'nın bir Knesset üyesini hükümeti kurmakla görevlendirmesinden sonra hükümet programının (taslağıyla birlikte) ve Bakanlar Kurulu listesinin 28 gün içinde Knesset onayına sunulması gerekmektedir. İsrail vatandaşı olan, İsrail'de yaşayan ve Knesset üyesi olan bir kişi bakan seçilebilmektedir. Knesset onayını müteakip bakanlar başbakana karşı sorumlu olarak göreve başlarlar. Yaptıkları işler hakkında da Knesset'e hesap vermek zorundadırlar. Hükümetin görev süresi dört yıldır. Fakat Başbakan'ın

⁴⁹ Ulutaş ve Diğerleri. ss.39-41.

istifası ya da Knesset tarafından güvensizlik oyu verilmesi durumlarında bu süre kısalabilir.⁵⁰

İsrail seçim sistemi 1958 Temel Kanun ve 1969 Knesset Seçim Kanunu'na dayanmaktadır. Ayrıca 1992 Partiler Kanunu ile de seçimlere katılma hakkında düzenlemeler yapılmıştır. Seçim sistemi genel, doğrudan, eşit, gizli oy ve nispi temsil esaslarına dayanmaktadır. Her bir İsrail vatandaşı hiçbir ayırım gözetmeksizin 18 yaşını tamamladığında genel seçimlerde oy kullanabilme, 21 yaşını doldurduğunda ise Knesset seçimlerinde aday olabilme hakkını kazanmaktadır. Seçmenler nispi temsile dayalı seçim sisteminde, kendilerini Knesset'te temsil edecek bir siyasi partiye oy verirler. 1992 yılından önce %1 olan seçim barajı kademeli olarak 2003 yılında %2' ye çıkarılmıştır. Seçim barajının çok düşük olması küçük partilere de Knesset'te temsil hakkı vermektedir. Düşük baraj uygulaması koalisyon hükümetlerini sistemin vazgeçilmezi haline getirmiştir. İsrail siyasetindeki partileri Yahudi partileri ve Azınlık listeleri olarak gruplandırabiliriz. Azınlık listeleri Müslüman, Hristiyan ve Dürzi Araplar' dan oluşmaktadır. En önemli Yahudi partileri ise solcu İşçi Partisi ve sağcı Likud Partisidir. Yeni partiler kurulmuş olsa da hiç birisi bu iki partiden biri olmadan kolay kolay hükümet kuramazlar. 1992 yılında Temel Kanun' da yapılan değişiklikle başbakan ve Knesset'in ayrı oylarla seçilmesine karar verilmiştir. Bundaki amaç, başbakan'ın önceden belirlenerek zayıf hükümetlerin kurulmasını önlemektir. Düşük baraj sistemi sebep olduğu sorunlardan dolayı tartışma konusu olmaya devam etmektedir.⁵¹

İsrail hukuk sistemi medeni hukuk ile örf adet hukukunun karışımından oluşmuştur. Osmanlı Medeni Hukuk Uygulamaları ve Mecellenin bazı kısımları ile İngiliz Manda Yönetimi zamanından kalma yasalar İsrail medeni hukuk sisteminin esasını oluşturmaktadır. Ülkenin bugün hâlâ yazılı bir anayasası yoktur. 11 temel yasa ve 1995 tarihli temel yasa hükmündeki anlaşma anayasa hükmünü görmektedir. Yüksek Mahkeme 1995 yılında temel yasaların anayasa olarak işlev göreceğini kabul etmiştir. Mahkemenin yargısal denetim yetkisi, yeni bir içtihat hukuku oluşturmada takdir yetkisi ve hukuki gücü bulunmaktadır. Yargının bağımsızlığı kanunla garanti altına alınmıştır.

⁵⁰ Israel Ministry of Foreign Affairs, "Political Structure and Elections", 2013, <http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Spotlight/Pages/Political%20Structure%20and%20Elections.aspx> (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2018).

⁵¹ Ulutaş ve Diğerleri, ss.31-38.

Başkanlığı Adalet Bakanı tarafından yapılan ve toplam dokuz üyeden oluşan Cumhurbaşkanlığı, Yargıç Seçim Komitesi'nin tavsiyeleri üzerine yargıçların atamasını yapar. Yargıçlar 70 yaşına kadar görev yapabilirler. Hükümet tarafından atanan fakat hükümetten bağımsız olarak çalışan Başsavcı cezaî, idarî ve medenî meselelerde tek temsilcidir. Yüksek Mahkeme, askeri mahkemeler, dinî mahkemeler, sulh mahkemeleri, bölge mahkemeleri ve özel mahkemeler olmak üzere altı çeşit mahkeme bulunmaktadır. İlk kurulduğu yıllarda İngiliz Lordlar Kamarası gibi çalışan Yüksek Mahkeme, 1980 yılında bireysel başvuru hakkı düzenlemesi ile Amerika'daki Yüksek Mahkemeye benzer bir hâle gelmiştir. Ayrıca Knesset tarafından yedi yıllık bir süre için gizli oylama ile seçilen ve kamu yararına idarî denetlemelerde bulunan Devlet Denetçiliği vardır. Devlet Denetçiliği, "Kamu Şikâyet Komiseri" adıyla Ombudsman olarak da görev yapmaktadır. Sadece Knesset'e karşı sorumludur.⁵²

1.4. Ekonomik Yapısı

İsrail, kuruluşundan bugüne kadar geçen süre içerisinde Ortadoğu bölgesel sorunlarındaki merkezi rolü itibarıyla sık sık hem dünyada hem de Türkiye'de gündemde olan ve tartışılan bir ülke olmuştur. İsrail politik ve askeri yönlerden ve komşuları ile olan ilişkileri bakımından pek çok araştırmaya konu olmuş olsa da ekonomik yapısı yönünden çok fazla çalışılmamıştır. Hâlbuki İsrail ekonomisi kurulduğu günden beri devam eden bir savaşı finanse eden bir ekonomi görünümündedir.⁵³ Dünya Bankası verilerine göre⁵⁴ yüksek gelir düzeyi ülkeler sınıfı arasında yer alan bir ekonominin hem savaş ekonomisi olması hem de 2018 yılı itibarı ile kişi başına yaklaşık olarak 40 bin Amerika Birleşik Devletleri Doları (USD) gelir düzeyini yakalanmasının nasıl olduğu büyük bir merak konusudur.

İsrail ekonomisi en kısa tabiri ile bir ileri teknoloji ekonomisidir. Ekonomi-politik açıdan ise açık piyasa ekonomisidir. Açık piyasa ekonomisine sahip olan

⁵² Hüseyin Sevinç, "Üç Din Üç Devlet (Suudi Arabistan-Vatikan ve İsrail' in Siyasal Sistem Analizi), **Social Science Studies Journal**, Cilt 5, Sayı 10, 2017, https://www.researchgate.net/publication/320139897_Uc_Din_Uc_Devlet_Suudi_Arabistan-Vatikan_Ve_Israil'in_Siyasal_Sistem_Analizi (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2018) ss.187- 189.

⁵³ Harun Öztürkler, "İsrail Ekonomisinin Genel Özellikleri", **Ortadoğu Analiz Dergisi**, Cilt 3, Sayı 36, (Aralık 2011), s.74.

⁵⁴ World Bank, "Israel Data, GNI Per Capita", 2019, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations=IL> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).

İsrail’de küresel ekonomik krizin etkileri fazla hissedilmemiştir. Ekonomisi büyümeye devam etmiştir. Dünyanın en gelişmiş ekonomilerinde dahi krizin etkileri kuvvetli bir şekilde hissedilirken, İsrail ekonomisinin gelişmeye devam etmesinin temel sebebi, başta askeri ve tıbbi teknoloji olmak üzere yüksek teknoloji ürünlerine dayanan bir ekonomiye sahip olmasıdır.⁵⁵

İsrail ekonomisi küresel ekonomi ile bütünleşirken, iç politikalar cihetinde bölünmüş, bölgesel olarak da ayrıştırılmış durumdadır. İsrail önümüzdeki günlerde neoliberal politikalar ışığında açıklığa devam ederek bölge ile bütünleşecek midir yoksa milliyetçi politikalar güderek bölge ile çatışmalara devam mı edecektir? Serbest piyasa ekonomisinin, yarı-savaş ekonomisine sahip olan İsrail’de birlikteliği sağlayıp sağlayamayacağı merak konusu olmaktadır. İsrail ekonomisi aynı zamanda savaş ekonomisi olması sebebiyle, savaş için ihtiyaç duyulan her türlü kaynağın (mal, hizmet ve insan) temin edilmesi şeklinde düzenlenmiştir. Bu kaynak temini de devletçi ve sınıfsız bir ekonomik yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁶

Bireylerin ekonomik faaliyetlerini herhangi bir baskı olmaksızın serbestçe yapabilmeleri ve bu faaliyetler sonucunda elde ettikleri değerleri yine hariçten bir etki olmaksızın kullanabilmelerine ve sahiplenebilmelerine ekonomik özgürlük denilmektedir. Ekonomik özgürlüklerin bulunduğu sistemler “piyasa ekonomisi,” bulunmadığı sistemler ise “komuta ekonomisi” olarak tanımlanır.⁵⁷

Ekonomik özgürlük, Fraser Enstitüsü tarafından bireyin devlet müdahalesi olmadan ekonomik faaliyetleri gerçekleştirebilmesi olarak tanımlanırken, Heritage Vakfı ise emek ve mülkiyetini kendisi kontrol edebilen kişinin ekonomik anlamda özgür olacağını vurgulamaktadır.⁵⁸ Fraser Enstitü ekonomik özgürlüğü, “devletin büyüklüğü, hukuksal yapı ve mülkiyet hakkı, sağlam paraya erişim, ticaret serbestliği, iş dünyası ve finans dünyasına ait düzenlemeler” başlıkları altında beş kategoride derecelendirmektedir. “0-10” arasında değer vermektedir. “10” puan ülkenin en özgür

⁵⁵ Öztürkler, s.74.

⁵⁶ Jonathan Nitzan, Shimshon Bichler, **The Global Political Economy of Israel**, 1th ed., London: Pluto Press, 2002, https://www.researchgate.net/publication/26975247_The_Global_Political_Economy_of_Israel (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2018) ss.1-8.

⁵⁷ Mustafa Acar, “Serbest Ticaret, Ekonomik Özgürlükler ve Refah”, **Bilgi Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 53, (Bahar 2010), s.10.

⁵⁸ Sevil Gemrik, “İslam Ülkelerinde Ekonomik Özgürlükler: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **Türkiye İslam İktisadi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, (Ağustos 2015), <https://www.tuijise.org/content/7-issues/4-volume-2-issue-2/4-m4/27-73-2-pb.pdf> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2018) s.73.

olduğunu, “0” puan ise ülkenin en az özgür olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Heritage Vakfı ise ekonomik özgürlüğü; “iş yapma özgürlüğü, ticaret özgürlüğü, mali özgürlük, parasal özgürlük, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük, yolsuzluk, emek, yargısal etkinlik, devlete güven var mı?” başlıkları altında on iki kategoride değerlendirmektedir. “0-100” arası puan vermektedir. “100” puan en özgür ülke olduğunu, “0” puan ise en az özgür ülke olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰ Bu iki kuruluş tarafından her yıl düzenlenen raporlara göre, en özgür ülkeler en iyi ekonomik performans sergilemektedirler. Aynı zamanda bu ülkelerde işsizlik ve enflasyon oranlarının da düşük olduğu görülmektedir.⁶¹

İsrail Fraser Enstitüye göre 7,50 puan ile özgür bir ülke olarak dünya sıralamasında 37. sırada yer almıştır.⁶² Heritage Vakfı’na göre ise 72,8 puan ile çoğunlukla özgür bir ülke olarak dünya sıralamasında 27. sırada yer almıştır. Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri arasında da kendine 2. sırada yer bulabilmiştir. İsrail sahip olduğu puana göre dünya ülkeleri (60,8) ve bölge ülkeleri (61,3) ortalamasının üzerinde bulunmaktadır. Hükümet bütünlüğü, mali sağlık ve mülkiyet haklarında kayda değer bir iyileşme sağlanırken, ticaret özgürlüğü ve vergi yükü göstergelerinde puan düşüşü yaşanmıştır. İsrail’in gelişmiş ekonomilerle olan ticaret bağları, ekonomisini bölgedeki istikrarsızlıklardan korumaktadır.⁶³ İsrail 2017 yılında %4,2 işsizlik oranı ile dünya ortalamasının (%5) altında bir değer elde ederken, 2018 yılında %4,0 işsizlik oranı ile %5,0 dünya ortalamasının aşağısındadır. Enflasyon oranı (Ortalama tüketici fiyatlarına göre) ise 2017 yılında %0,2 ile dünya ortalamasının (%2,2) altında iken, 2018 yılında da %0,8 ile yine dünya ortalamasının (%2,5) aşağısındadır.⁶⁴

⁵⁹ Fraser Institute, “Approach, Economic Freedom of the World”, 2018, <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/approach> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2018).

⁶⁰ The Heritage Foundation, “About The Index”, 2018, <https://www.heritage.org/index/about> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2018).

⁶¹ Gemrik, s.73.

⁶² Fraser Institute, “Economic Freedom-Israel”, 2019, <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/map?geozone=world&countries=ISR&year=2016&page=map#country-info> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).

⁶³ The Heritage Foundation, “Israel Economy”, 2019, <https://www.heritage.org/index/country/israel> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).

⁶⁴ World Bank, “World Development Indicators, Israel- Unemployment- Inflation”

İsrail’ in yakalamış olduğu başarıyı devam ettirebilmesi ve daha üst seviyelere çıkabilmesi için ekonomik özgürlüklerin seviyesini yükseltecek politikalara önem vermesi ve bunları hayata geçirmesi gerekmektedir.⁶⁵

Bir ülkenin hedefine ulaşmak için kullanmış olduğu maddi ve manevi kaynakların toplamına “milli güç” denilir. Ekonomi ise diğerk güç unsurlarının oluşmasını ve devamını sağlayan en önemli etkidir. Milli gücün maddi kısmını nüfus, manevi kısmını ise nüfusun niteliğı oluşturmaktadır. İsrail kurulduğu günden beri varoluş mücadelesi vermektedir. Bu ortamda kullanmış olduğu güç ise askeri güçtür. Askeri güç ise ekonomik gücün ve nüfus gücünün doğal bir neticesi olarak ortaya çıkmaktadır. İsrail hedeflerine ulaşabilmek için nüfusun niteliğini ekonomik gücü arttıracak şekilde geliştirmeyi gaye edinmiştir. 1980’li yıllardan itibaren nitelikli insan gücü İsrail ekonomisinde büyük bir yer edinmiştir. Bu güç daha çok elektronik ve enformasyon teknolojisi alanlarında kullanılmaktadır. İsrail ekonomisi; nitelikli insan gücüne dayanan yüksek teknoloji endüstrisi yanında gıda üretimi bakımından kendisine yeterli, iç pazarın kısıtlılığı sebebiyle ihracata ağırlık veren, devletin payının ekonomide azaldığı, daha ziyade petrol, hammadde, tüketim malları ve işlenmemiş elmas ithalatı yapmak zorunda olan, suyun yetersizliğı sebebiyle tarım teknolojisini geliştirme ihtiyacı duyan gelişmiş açık piyasa ekonomisidir.⁶⁶

İsrail’de sanayi ve hizmet sektörüne dayalı karma bir ekonomik düzen bulunmaktadır. Tarımsal faaliyetlerde devletçiliğın etkisi görünürken, sanayi ve endüstride özel teşebbüsün etkisi daha fazladır. Son zamanlarda “Serbest Pazar Ekonomisi” benimsenerek çeşitli sektörlerde özelleştirme kararı alınmıştır. Bununla yabancı sermayeyi ülkeye çekmek, sermaye piyasasını geliştirmek, doğal tekellerin verimliliğini arttırmak ve zarar eden kamu şirketlerinin bütçe üzerindeki yükünü azaltmak hedeflenmiştir.⁶⁷

İsrail ekonomisi gelişen özel sektör, nitelikli iş gücü, modern bankacılık kurumları, menkul kıymet borsaları ve iletişim sistemleri ile bölgenin hızla büyüyen

⁶⁵ Acar, s.23.

⁶⁶ Yılmaz Tezkan (hızl.), **Bir Başka Açıdan İsrail**, 1. Basım, İstanbul: Ülke Kitapları, Ekim 2004, ss.28-30.

⁶⁷ Senem Çeşmecioğlu ve Müge Çakar (hızl.), **Türk Konfeksiyon Yan Sanayii ve İsrail’ e Ticaret Olanakları**, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 1999-53, (Eylül 1999), s.38.

ekonomilerinden biridir. Büyümenin ana kaynağı eski Sovyetler Birliği'nden aldığı göçlerdir.⁶⁸

Bu bölümde İsrail ekonomisinin yapısı dönemsel olarak ortaya konulduktan sonra Üretim Gücü, Makro-ekonomik Değerler ve Temel Ekonomik Sektörler başlığı altında değerlendirilecektir. Bölümün sonunda da İsrail'in diğer ülkelerle yapmış olduğu ekonomik iş birlikler incelenmeye çalışılacaktır.

1.4.1. 1948-1972 Dönemi

İsrail, durgunluk ve hiper-enflasyon dönemleriyle birbirinden ayrılan iki önemli ekonomik sıçrama elde etmiştir. İlk sıçrama 1948 ve 1970 yıllarında olmuştur. İkinci dönem ise 1990 yılından günümüze kadardır. İlk dönemde Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) yaklaşık dört katına, nüfus ise üç katına çıkmıştır. Bu dönemde küçük, özel sektörün hâkim olduğu girişimci bir hükümet bulunmaktaydı. Bu dönemin kökleri esasında 19. yüzyıla kadar gitmektedir. Petah Tikva denilen yerde çiftçi komünleri oluşturulmaya çalışılmıştır. 1920'li yıllardan itibaren Yahudi topluluğunun emek verimliliği %80 oranında artmıştır. Nüfusun da iki kat artmasıyla milli hasılda dört katlık bir artış elde edilmiştir. 1931-1935 küresel krizinde Filistin'de bulunan Yahudiler %28 oranında büyürken, Araplar %14'lük bir büyüme elde etmişlerdir. 1906 yılında Polonya' dan gelen sosyalist bir avukat olan Davit Gruen (Ben Gruion ismini almıştır.) İsrail'in ilk ulusal girişimcisidir.⁶⁹

David Ben Gruion 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail Devleti'nin kurulduğu ilan etmiştir. Böylelikle sosyalist bir İsrail devleti ortaya çıkmış oluyordu. Kuruluş ilanının ertesi günü ABD “de facto” olarak, iki gün sonra da Sovyetler Birliği “de jure” olarak yeni kurulan İsrail Devletini tanıdılar. Komşu Arap devletleri ise askeri saldırıya geçmişlerdir. Tarihe birinci Arap-İsrail savaşı olarak geçen 1948 savaşı 1949 yılında İsrail lehine sonuçlanmıştır. Savaş sonunda hükümet çözümlenmesi gereken pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. 1948-1951 yılları arasında dünyanın değişik yerlerinden 700 bin Yahudi İsrail'e göç etmiştir. 1948 savaşı ve 700 bin göçmen; ülkede konut açığının ortaya çıkmasına, işsizliğe ve pek çok ihtiyaç maddelerinde kıtlık oluşmasına

⁶⁸ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Anlaşması**, Seri No: 1, Ankara: Plaka Matbaacılık, (Mart 1998), s.9.

⁶⁹ Dan Senor ve Saul Singer, **İsrail' in Ekonomik Mucizesinin Öyküsü**, Rıfat Sevirhanoglu (çev.), İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, (Haziran 2011), ss.109-110.

sebebiyet vermiştir. Bu sorunlarla baş edebilmek için 1949 yılında ihtiyaç maddelerinin karneyle dağıtımını düzenleyecek bir büro oluşturuldu. Devlet, tarım ürünleri, kamu taşımacılığı, inşaat sektörü ve sanayi sektörlerinde belirleyici oldu. Böylelikle karma ekonomi gelişti. Az bir zaman içinde Yeruslayim koridoru denilen Tel Aviv ve Petah Tikva arasındaki tüm yerlerde ve güneyde Ber-Şeba'ya kadar olan yerlerde 284 yeni yerleşim alanları kuruldu. Bu yerleşim alanlarının büyük bir kısmı “moşavizm” ve “kibbutizm” şeklinde oluşturuldu.⁷⁰

İsrail ekonomisi 1950-1955 yılları arasında ortalama %13 büyüme kaydetmiştir. 1960'larda ise yaklaşık %10 civarında büyüme elde etmiştir. Ekonomi büyümekle kalmamış aynı zamanda gelişmiş ülkelerle arasındaki kişi başına düşen refah seviyesini kapatmıştır. 1970'lere gelindiğinde ekonominin %60 oranında arttığı görülmektedir. Hâlbuki bu dönemde hükümet özel girişime sıcak bakmıyordu. Elde edilen bu başarının hükümetin ekonomiye müdahalesinden geldiği açık bir şekilde görülmektedir.⁷¹

1955 yılında Yargov-Negev arasındaki su kanalı açıldı. Sanayinin alt yapısı güçlendirildi. Yeni karayolları, Kişon limanı açıldı. Enerji santralleri ve elektrik dağıtım şebekeleri kuruldu. Potasyum tesisleri genişletildi. El-Al Havayolları kuruldu. Ticaret filosu oluşturuldu. Ülkeye göç eden yüzbinlerce göçmeni çalıştırabilmek ve onların ev ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla diasporadaki Yahudi cemaatlerinden ve dış ülkelerdeki Yahudilerden 1950 yılının sonlarına doğru 520 milyon USD temin edildi. Devlet borçlanma tahvilleri, yabancı sermaye girişi ve bağışlarla da 680 milyon USD temin edildi. Ayrıca 1952 yılında yapılan anlaşma gereği (Holokost kurbanları ile ilgili) Batı Almanya'dan 829 milyon USD tazminat alındı. Elde edilen bu paralarla alt yapı yatırımları (su şebekeleri, elektrik dağıtım hatları, denizyolları ve demiryolları) yapıldı. Petrol ve sınai donanımlar alındı. 1950'li tarımsal üretimi arttırmak amacıyla kırsallarda 15 bin kişilik yeni yerleşim yerleri kurulmaya başlandı. 1960'lı yıllarda ise yeni yerleşim yerleri yapmak yerine ulusal su kanalı (1964), derin su limanı (1961'de Aşdod'da temeli atıldı), fosfat madeni ve fosfat işleme tesisleri (Ölü deniz ve Arad), Elat limanı genişletme çalışmaları, petrol boru hattı döşenmesi (Elat-Aşkelon) ve tersane inşaatı (Kişon nehri ağzında) gibi projeler yapıldı. 1960 yılında “nükleer

⁷⁰ Besalel, ss.113-115.

⁷¹ Senor ve Singer, s.117.

kulüb'e" katılan İsrail aynı yıl Nahal Sorek'te kurulan nükleer araştırma reaktörünü faaliyete geçirdi. 1963 yılında da Dimona'da Fransızlarla birlikte yapılan nükleer araştırma merkezini işletmeye açtı.⁷²

Tarım, ağır sanayi, madeni eşya ve elektronik sektörlerinde yapılan yatırımlar beraberinde şehirlerin gelişmesini ve istihdam artışını getirmiştir. İnşaat sektöründeki gelişmeler neticesinde de ihtiyacı olan birçok aile konut sahibi olmuştur. Fakat kalkınma için gerekli olan ithalatın getirmiş olduğu yük ve 1965 yılında Almanya'nın ödemiş olduğu tazminatın bitmesi, ülkenin 1966 yılında ödemeler dengesinde açık vermesine sebep olmuştur. 1967 yılında hükümetin almış olduğu ekonomik tedbirler neticesinde 100 bin civarında insanın işsiz kalmasıyla sonuçlanan ekonomik kriz patlak vermiştir. İşsizlik 1962-1964 yıllarında özellikle Fas'tan gelen Yahudi göçüyle daha da belirginleşmiştir. Krizden en fazla etkilenenler Müslüman ülkelerden göç eden Yahudiler olmuştur. Öyle ki Aşkenaz Yahudileri ile Sefaradi Yahudileri arasındaki derin ekonomik farklılık protesto ve mitinglere sebep olmuştur.⁷³

1946'dan 1966'ya kadar devam eden altyapı yatırımlarının yapıldığı dönem sona eriyordu. 1966 yılında ilk kez sıfır ekonomik büyüme yaşanmıştır. Altı gün savaşları da reformların yapılmasına engel olmuştur. Bu savaşlar sonunda elde edilen yerlerde İsrail ordusunun yerleşmesi için iskân çalışmaları başlamıştır. Bu amaçla 1967-1968 yılları içerisinde inşaat malzemelerine %725 yatırım yapılmıştır.⁷⁴

1948-1972 yıllarında İsrail ekonomisi ortalama %10'luk bir büyüme yakalamıştır. Ekonomik altyapıya yapılan yatırımlar ve 1950-1960 yılları arasında göçlerle artan nüfus, ekonomik büyümede büyük pay sahibi olmuştur.⁷⁵

⁷² Besalel, ss.115-118.

⁷³ Besalel, ss.118-119.

⁷⁴ Senor ve Singer, ss.118-119.

⁷⁵ Rafi Melnick ve Yosef Mealem, "İsrail's Economy:1986-2008", (Haziran 2009), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/isdf/text/Melnick%20Mealem.pdf> (Erişim Tarihi: 30 Ekim 2018).

1.4.2. 1973-1984 Dönemi

Ekim 1973'te İsrail' in galibiyeti ile sonuçlanan Yom Kippur savaşının İsrail'e maliyeti çok büyük olmuştur. Savaş sebebiyle savunma sektörü için yapılan ithalat, ekonomik ilerlemenin durması ve petrol üreticisi olan Arap ülkelerinin uygulamış olduğu petrol ambargosu İsrail ekonomisini de etkilemiştir. Neticede döviz sıkıntısı ve aşırı enflasyon artışı olmuştur. 1977 seçimlerini önde tamamlayan Likud partisi lideri ekonomide devlet kontrolü yerine serbest piyasa ekonomisini izlemeye başlamıştır. Fakat bu yönelim beklenilenin aksine dövizlerin daha da azalmasına ve enflasyonun artmasına sebebiyet vermiştir. Devlet bütçesinin büyük bir kısmı sağlık, sosyal yardım ve eğitim alanlarına kullanılıyordu. Bu durum da bütçe açıklarının artmasına, dolayısıyla enflasyonun artmasına neden oluyordu. 1980 yılında İsrail Pound'u yerine Şekel kullanılmaya başlandı. Fakat bu da sorunlara çözüm olamadı. Bununla birlikte İsrail, nitelikli insan gücüne dayanan yüksek teknoloji endüstrisi ve gelişmiş tarım teknolojisi alanlarında gelişmeye devam etmiştir. Bu alanlarda yapmış olduğu ihracat ile ekonomik büyümesine katkı sağlamıştır. Ayrıca Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve ABD ile ticari anlaşmalar yapmıştır.⁷⁶

1970-1980'li yıllar ekonomistler tarafından İsrail'in "kayıp on yılı" olarak tanımlanmaktadır. Yom Kippur savaşı sonrası İsrail ordusunun seferberlik için çok sayıda çalışanı ekonomiden çekmesinin etkisi özel şirket ve sanayiciler tarafından kuvvetli bir şekilde hissedilmiştir. Hükümet maaş düşüşünü engellemek için yüksek miktarda kamu borcu kullanmıştır. Neticede ortaya çıkan açığı kapatmak için vergi oranları arttırılmış, yüksek faizli borçlar alınmıştır. Bu dönemde yine ithalat üzerine yüksek gümrük vergileri konulmuştur. Hükümet faiz oranlarını belirliyor, ticari bankalar ve emeklilik firmalarını devlet tahvillerini almaya ve kamu projeleri için alınan özel şirket borçlarını karşılamaya zorluyordu. Bankalar hükümetin belirlediği kambiyo oranlarına göre işlem yapmak zorundaydı. 1971 yılında %12 olan enflasyon oranı 1984 yılında %445'lere çıkmıştır. Savunma harcamalarının artması, petrol fiyatlarının

⁷⁶ Besalel, ss.126-127.

yükselmiş olması ve hükümetin maaş, fiyat ve kiralari tüketici fiyat endeksine bağlaması hiper-enflasyonun nedenleri olarak gösterilmektedir.⁷⁷

1.4.3. 1985' ten Günümüze Kadar Olan Dönem

İsrail ekonomisinin ikinci büyük sıçraması olan bu dönem, 1985 İstikrar Planı ile başlamış olup günümüze kadar devam etmektedir. Bu dönemde ekonomik reformlar yapılmış, ekonomide devlet müdahalesi azaltılmış ve ekonomi açık piyasa ekonomisine dönüşmüştür.⁷⁸

İsrail, yerli üretim için hammadde ithal eden küçük bir piyasa ekonomisidir. Cari dengeyi sağlayabilmesi için ihracata ağırlık vermesi gerekmektedir. İsrail'in yüksek teknoloji ürünlerine dayanan bir ekonomiye sahip olması ülkeye avantaj sağlamaktadır. Fakat iç pazarının küçük olması sebebiyle de ürünlerini satabileceği küresel pazarlara ihtiyacı bulunmaktadır. Bu ihtiyaç ülkeyi küresel krizlere karşı açık durumda bırakmaktadır. 1984 yılının sonlarında enflasyon 1983 bankacılık sektöründeki krizin etkisiyle de %445'lere ulaşmıştır. Bu durum ülkenin cari hesap dengesini aleyhine çevirmiştir. Hükümet yüksek enflasyon ve büyük bütçe açıklarını kontrol altına almak için ciddi tedbirler almak zorunda kalmıştır.⁷⁹

Temmuz 1985 İstikrar Planı ile devlet harcamalarını azaltarak vergileri arttırmış, sübvansiyonları kaldırarak mali kısıtlamalar getirmeye başlamıştır. Ekonomide devletin ağırlığını azaltarak liberal ekonomik düzene geçmiştir. Yerli parayı devalüe ederek, yerli para cinsinden tanımlanan tüm ücretleri, (kamu bütçeleri, döviz kurları ve bağlantılı fiyatlar dâhil olmak üzere) dondurmuştur. Bütçe açığının kapatılması için kamu mallarına yapılan sübvansiyonları en aza indirmiş, savunma harcamalarını azaltmıştır. Paranın yönetiminden İsrail Bankası, fiyat kontrollerinden ise Ticaret ve Sanayi Bakanlığı sorumlu olmuştur. Planın gerçekleşmesi yardım ve savunma alımlarının finansmanı için ABD'den alınan kredilerin hibeye dönüştürülmesiyle sağlanmıştır. İstikrar Planının uygulamaya konulmasını müteakip 1984 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH)'nin yaklaşık %14'ünü oluşturan kamu sektörü açığında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 1989 yılından itibaren işsizlik seviyesinin artmış olmasına

⁷⁷ Senor ve Singer, ss.119-122.

⁷⁸ Melnick ve Mealem.

⁷⁹ Melnick ve Mealem.

rağmen istikrarlı bir istihdam seviyesi ve dengeli bir bütçe elde edilmiştir. Enflasyon, 1985 yılı ve takip eden yılda sırasıyla %185,2 ve %19,7 olarak gerçekleşmiştir. Sonraki takip eden yıllarda ise %20'leri geçmemiştir. 2000'li yıllardan itibaren de bu oran tek haneli rakamlarda gerçekleşmiştir. Sonuçta enflasyonun %20'lere gelmesiyle ve cari açığın büyük bir oranda düşmesiyle İstikrar Planı amacına ulaşmıştır.⁸⁰

İsrail kuruluşundan itibaren 25 yıl içerisinde hem kitlesel göç dalgaları ile mücadele etmek hem de Arap ülkeleri ile savaşmak zorunda kalmıştır. Böyle bir durum içerisinde hem sıfırdan bir ekonomi ve modern bir altyapı inşa etmiş hem de yıllık ortalama %10 civarında bir ekonomik büyüme elde etmiştir. İsrail ekonomisi 1973-1979 yılları arasında (kısmen petrol krizinden kaynaklı) yıllık ortalama %3,8 büyürken, 1980'li yıllarda %3,1 seviyesinde, 1990'lu yıllarda ise ortalama %5'ten fazla büyümüştür.⁸¹

İsrail ekonomisi 1995 yılından itibaren dünya ortalamasının üzerinde bir ekonomik büyüme gerçekleştirmiştir. Bu büyüme uzun yıllar devam etmiştir. 2000 krizinden sonra ekonomik faaliyetlerde belirginleşen yavaşlamanın ardından 2003 yılında tekrar toparlanmaya başlamıştır. Ekonomik büyüme, 2006 yılında İkinci Lübnan savaşı ile %0,7 oranında geçici bir kayba uğramış olsa da ticaret sektörünün (bu sektör %6,4 büyümüştür) öncülüğünde %5,1'lik bir büyüme elde etmiştir.⁸² İsrail savaşlarla uğraşmasına rağmen nasıl dünyanın en girişimci ekonomilerinden birisi olmuştur sorusu akla gelmektedir. Nitelikli insan gücü, azim, görev bilinci ve ekip çalışmasının yanında; yan sanayi üreten askeri ve savunma sanayi, teknolojik yenilik, özellikle yüksek büyümeli girişimcilik diğer bir ifade ile küresel endüstrileri dönüştüren start-up şirketlerde uzmanlaşma ve rekabeti canlı tutan başarısız olan şirketlerin sisteme yeniden dahil edilmesi İsrail'in bu başarıyı elde etmesinin sebepleri olarak görülebilir.⁸³

Maliye Bakanlığı 2003 yılından itibaren, refah ödemelerini azaltmak, işgücüne katılımı teşvik etmek, kamu işletmelerini özelleştirmek ve hükümet açığını azaltmak

⁸⁰ Melnick ve Mealem.

⁸¹ Israel Ministry of Foreign Affairs, "Economy: Challenges and Achievements", 2013, <http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Challenges%20and%20Achievements.aspx> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).

⁸² Haim (hızl.), s.205.

⁸³ Senor ve Singer, ss.31-37.

amacıyla büyük gayret göstermiştir.⁸⁴ 2003 yılında başlayan ekonomik kalkınma 2007 yılında da devam etmiştir. Bu dönem içerisinde makroekonomik hedeflere ulaşılmaya devam edilmiştir. Çok düşük enflasyon oranı ve bütçe açığı, yabancı yatırımcıların ülkeye çekilmesi, ihracatta hızlı bir büyüme ve olumlu bir ticaret dengesi elde edilmiştir. Ülke ekonomisi, gelişmiş küresel ekonomileri de içine alan küresel ekonomik krizden (2008 yılı sonlarındaki) en az etkilenmiştir. Krizden çıkılmasıyla birlikte, 2009 yılında tüm gelişmiş ekonomilerden daha iyi bir ekonomik performans yakalanmıştır. İsrail, 2010 yılında 7,5 milyonu aşan nüfusuyla özellikle tarım, agroteknoloji, sulama, güneş enerjisi, yüksek teknoloji ürünleri endüstrisinde ve start-up şirketlerde önemli başarılar elde etmiştir. Geleneksel endüstrilerde bile Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge)'ye dayanan İsrail bugün, yüksek teknoloji (yazılım, iletişim, biyoteknoloji, ilaç ve nanoteknoloji alanları da dâhil olmak üzere) ülkesi görünümündedir.⁸⁵

İsrail ekonomisi, ekonomik yenilikleri tanıtır, uygulama ve ekonomik dalgalanmalarla başa çıkabilme özelliğiyle başarılı bir ekonomi olarak kabul edilmektedir. Fakat iş gücünün rekabet etmeyen geleneksel faaliyetlerden beceri yoğun ürünlere aktarılması ve gelir eşitsizliğinin çözülmesi gibi pek çok gelişmiş ekonominin de mustarip olduğu çözülmesi gereken bazı önemli problemlerle karşı karşıyadır. Diğer bir sorun, İsrail' in Arap komşu devletler ile yaşamış olduğu güvenlik tehditleri sebebiyle savunma harcamalarını arttırmasıdır. Eğer bölge ülkeleriyle barışı sağlayabilirse kaynaklarını daha verimli kullanabilir, daha da önemlisi ülkenin büyüebilmesi için gerekli olan yabancı yatırımları ülkeye çekebilir. Bir başka sorun ise, İsrail ile Filistin arasında mal ve işçi dolaşımının serbest olup olmayacağıdır. Serbest ticaret yapıldığı takdirde bölge ülkeleriyle yakınlaşma sağlayabilecek midir? Ya da ticaretini büyük gelişmiş ekonomilere mi yönlendirecektir. Eğer gelişmiş ekonomilere yönelecekse, ABD ve AB arasında dikkatli bir ekonomik politika uygulamak zorundadır.⁸⁶

⁸⁴ Nadav Halevi, "A Brief Economic History of Modern Israel", (t.y.), <https://eh.net/encyclopedia/a-brief-economic-history-of-modern-israel/> (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2018).

⁸⁵ Israel Ministry of Foreign Affairs, "Economy", 2010, <http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY.aspx> (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2018).

⁸⁶ Halevi.

1.4.4. İsrail' in Üretim Gücü

1.4.4.1. Sermaye Birikimi

Özel Tüketim ve Tasarruflar: Özel tüketim harcamaları 1950 yılından beri artmaya devam etmiştir. Harcamalar 1960 yılından sonra ortalama %6 olurken, 1994 yılında %9,6'ya yükselmiş. Daha sonra 2000 yılında %6,6'ya ve 2006 yılında da %4,9 seviyesine kadar gerilemiştir. Özel tasarrufların özel kullanılabilir gelire oranı ise 1950'lerin sonuna kadar %29'un altına düşmemiştir. Bu oran 1960 yıllarının başında %21'e düşmüş fakat 1972 yılında tekrar yükselişe geçerek %38 seviyelerine çıkmıştır. 1981 yılında da bu seviyeyi korumuştur. 1981 yılından itibaren ise düzenli olarak gerileyerek 2006 yılında %28,8'e kadar inmiştir.⁸⁷ İsrail, dünyada en yüksek tasarruf oranlarına sahip olan ülkelerden birisidir. Fakat bu yüksek tasarruf oranları ülke ekonomisine yeterli katkıyı sağlayamamıştır.⁸⁸

Yatırımlar: Yüksek tasarruf oranlarının, büyük ölçekli yatırımlar için ihtiyaç duyulan finansal kaynağı sağlamakta yetersiz kalması geri kalan finansmanın özellikle kamu sektörü, özel sektör ve dış sermaye aktarımlarından temin edilmesini zorunlu kılmıştır. 1991 yılında brüt 13,8 milyar USD olan yatırımlar, çıkartılan yasanın da etkisiyle 1994 yılında %17,3'lük bir artış göstermiş, ekonomi de %6,8 oranında büyümüştür. Aynı yıl içinde yabancı yatırımlar 1,72 milyar USD olmuştur.⁸⁹ 1995 yılında 22,8 milyar USD olan yatırımlar sonraki üç yıl süresince azalışa geçmiştir. 2005 yılında tekrar yükselmeye başlayarak 22,1 milyar USD seviyesine çıkmıştır. Bu yatırımların 10,8 milyar USD'ye tekabül eden %49'luk kısmı yurtdışında bulunan İsrail vatandaşları tarafından yapılmıştır. Yurtdışındaki İsrail vatandaşlarının yaptığı yatırımlar artarak 2006 yılında 24.386 milyar USD seviyesine ulaşmıştır. Devlet, yatırımları teşvik etmek ve yatırımcıları ülkeye çekmek amacıyla Yatırımların Teşviki Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanun mucibince yatırımcılara indirimli faizlerle uzun vadeli destek kredileri ve dolaysız hibeler vermiş, Ar-Ge finansmanını temin etmiştir. Ayrıca yatırımcılara vergi muafiyeti ve indirimleri yapmıştır. Bu yardımlar sonunda 1980'li

⁸⁷ Haim (hzl.), ss.224-225.

⁸⁸ Moshe Felber, "Israel Economic Statistics: Israel at 50- Economic Achievements", (Mayıs 1998), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-at-50-economic-achievements> (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2018).

⁸⁹ Besalel, s.283.

yıllarda üretim kapasitesi GSYİH büyümesinden daha fazla bir artış göstermiştir. Artan üretim kapasitesi de 1990'lı yıllarda bazı sektörlerin hızlı gelişimine katkı sağlamıştır.⁹⁰

Doğrudan yabancı yatırımlar: İsrail 1948 yılında kurulduktan sonra çok fazla yabancı sermayeye ihtiyacı oldu. İlk başlarda yeni kurulan devletin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi ve ekonominin büyüebilmesi için yabancı yatırımcıların ve yurt dışındaki diasporanın ülke içine çekilmesi gerekiyordu. Gerek komşu Arap devletlerinden almış olduğu güvenlik tehditleri, gerekse ülkenin iç pazarının küçük olması ve yetersiz altyapısının olmasından dolayı yabancı yatırımcılar İsrail ile ilgilenmiyorlardı.⁹¹

İsrail, ekonomik büyümeyi sürdürmek ve küresel ekonomi içinde güçlü bir şekilde yer almak istiyordu. Bunun için de yabancı yatırımcıları ülkeye çekmekte kararlıydı. Ülkeyi yabancı yatırımcılara cazip hale getirebilmek için özelleştirme, liberalleşme ve serbest ticaret anlaşmaları gibi politikaları hayata geçirmiştir. İsrail, aktif durumda bulunan 60'ın üzerinde Girişim Sermayesi Fonu ile de yabancı yatırımcılar için cazipti. Bunlarla birlikte İsrail'de yatırım yapan küresel şirketler, ülkenin nitelikli iş gücü ve yüksek teknoloji ürünlerini üreten girişimcilerden faydalanma imkânını bulmaktadırlar. Ayrıca ülkede işlerinde uzmanlaşmış bankalar, finans kurumları ve borsalar gibi finans kaynakları bulunmaktadır. Böylelikle İsrail, nitelikli işgücü, yüksek teknoloji ürünleri endüstrisi, Ar-Ge çalışmaları, üst düzey altyapısı, destekleyici hükümet politikaları ve uzmanlaşmış finans kurumları ile inovasyon için uygun bir ortam oluşturdu. Öyle ki bu uygun ortam; Microsoft, Motorola, Intel, Siemens, Phillips Medikal, IBM, ECI Telecom, Keter Plastic, Iscar, Netafim ve Orbotech gibi çok uluslu şirketlerin ve daha pek çoklarının İsrail'e olan ilgisini arttırmıştır. Neticede dünyaca ünlü olan bu şirketler İsrail'de yatırım yapmaya başlamışlardır.⁹²

⁹⁰ Haim (hızl.), ss.225-226.

⁹¹ Şalom Gazetesi, "İsrail'in Ekonomik Kalkınması", 18 Ocak 2012, <http://www.salom.com.tr/haber-80490-Israilin-ekonomik-kalkinmasi.html> (Erişim Tarihi: 13 Kasım 2018).

⁹² PKF International, "Doing business in Israel", (t.y.) <http://www.pkf.com/media/131797/doing%20business%20in%20israel.pdf> (Erişim Tarihi: 13 Kasım 2018) ss.7-9.

Tablo 1**Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY)'ın GSYİH ve İhracatla İlişkisi**

	1990	2000	2001	2005	2008	2009	2010	2014	2015	2016	2017
DYY (milyar USD)*	151 (milyon USD)	8,047	-	-	10,274	4,606	6,984	6,048	11,336	11,998	18,168
GSYİH (milyar USD)*	58,925	132,243	-	-	215,960	207,451	233,732	310,007	300,470	319,377	353,268
GSYİH Büyümesi (Yıllık %)*	7,3	7,7	-	-	2,9	1,2	5,5	3,9	2,6	4	3,4
İhracat (milyar USD)**	-	-	29,061	42,770	61,337	47,934	58,413	68,965	64,062	60,570	61,150
İhracat Büyümesi (Yıllık %)**	-	-	2	11	13	-22	22	3	-7	-5	1

Kaynak: World Bank, “World Development Indicators, Israel”, 2019,

<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).;

ITC Trade Map, “List of importing markets for a product exported by Israel”, 2019,

[https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(1dhjtjzjdjroxynamboxgo55\)\)/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(1dhjtjzjdjroxynamboxgo55))/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

* World Bank

** ITC Trade Map

Tablo 1’de görüldüğü gibi yabancı yatırımcıların İsrail’de iş yapmaya başlamasından sonra 1990 yılında 151 milyon USD olan yabancı yatırımlar, 2000 yılında 8 milyar USD, 2008 yılında 10 milyar USD olmuştur. Küresel ekonomik krizin yaşandığı 2009 yılında ise 4,6 milyar USD’ ye düşen yabancı yatırımlar, 2010 yılında artışa geçerek 6,9 milyar USD olmuştur. 2010-2017 yıllarında da artarak devam eden yabancı yatırımlar 2017 yılında 18 milyar USD seviyesine çıkmıştır.

DYY’ın istikrarlı bir şekilde yükselerek artması ülkenin GSYİH’nin ve ihracatının artmasına yardımcı olmuştur. Tablo 1’deki değerler incelendiğinde, 1990 yılında 58 milyar USD olan GSYİH’nin 2000 yılında 132 milyar USD seviyelerine çıktığı görülür. GSYİH, 2000 yılından itibaren DYY’a paralel olarak artmaya devam etmiştir. 2009 krizi ile sekteye uğramış olsa da 2010 yılından itibaren toparlanarak tekrar artışa geçmiştir. 2001 yılında 29 milyar USD olan ihracat hacmi de DYY’a paralel olarak büyümüş ve 2005 yılında 42 milyar USD hacmine ulaşmıştır. İhracat ta 2009 krizinden olumsuz etkilenmiştir. Kriz sonrası 2010 yılında artışa geçerek 2014

yılında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Fakat bu yıldan sonra ihracat hacmi DYY'nin aksine düşüşe geçmiştir.

1.4.4.2. Emek

İsrail'in ekonomik yapısının şekillenmesinde, küreselleşme ve küresel kuruluşların, göçlerin, eğitim sisteminin, azınlık gruplarının, Haredi Yahudilerinin ve savaşların etkisi görülmektedir.

Küreselleşme emek piyasasında da değişime sebebiyet vermiştir. Küreselleşme esnasında, ülkelerarası ticaretin serbestleşmesi, sermayenin ülke dışına çıkması, teknoloji alanındaki yenilikler ve ülkelerin makroekonomik politikalarında değişikliğe gitmeleri emek piyasasını etkilemiştir. Bölgeselleşme de emek piyasası üzerinde etkili olurken, ulusal hükümetlerin makroekonomi üzerindeki etkileri küreselleşme ile birlikte azalmaya başlamıştır. Ayrıca küresel kuruluşlar ulusal hükümetlere, farklı gelişmişlik düzeyine sahip olmalarına rağmen, emek piyasasında yaşamış oldukları sorunları neoliberal politikalarla aşabilecekleri fikrini dayamaktadırlar.⁹³

Göçlerin, İsrail nüfusunun dolayısıyla işgücünün artmasında büyük etkisi olmuştur. İsrail, kurulduğu 1948 yılından bu zamana kadar ülkede yaşayan Yahudi nüfusundan daha fazla yaklaşık 3 milyon nüfusu göçler sayesinde kazanmıştır. Göçlerle birlikte (özellikle 1990 yılından sonra SSCB'den gelenler arasında) bilim adamı ve mühendisler gibi nitelikli işgücü de ülkeye gelmiştir. 1980'li yıllarda da eğitim sisteminin etkisiyle nitelikli işgücünde artışlar olmuştur. Göçlerle kazanılan işgücü, bir yandan ülke GSYİH'nin büyümesine olumlu etki ederken, diğer yandan işsizliğe olumsuz etki etmiştir. İşsizlik 1992 yılında %11,2 ile çift haneli rakamlara çıkmıştır.⁹⁴

İsrail devletinde yaşayan ve "İsraili Arap" olarak tanımlanan Arapların büyük bir kısmı, İsrail'in Filistin politikası yüzünden İsrail'de oturmalarına rağmen İsrail vatandaşı olmamışlardır. İsrail vatandaşlığına geçenler ise askerlik yapmamaktadırlar. Fakat ekonomiyle daha çok bütünleşmeye çalışmaktadırlar. 170 bin civarında olduğu tahmin edilen Bedevi Araplar ise yerleşik hayata geçerek kademeli olarak işgücüne

⁹³ Orhan Koçak ve Ersin Kavi, "Mena Bölgesinde Emek Piyasası ve İstihdam Yapısı", Hamdi Genç, Ferhat Sayım (Ed.), *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı* içinde (61-88), Bursa: MKM Yayıncılık, (Nisan 2011), s.70.

⁹⁴ Israel Ministry of Foreign Affairs, "Economy: Challenges and Achievements".

katılmaktadırlar. Yaklaşık 3 bin kişi olduğu tahmin edilen Çerkezler, ülkenin ekonomisine katkıda bulunmaktadırlar.⁹⁵

Aşırı tutucu dindar olarak bilinen Haredi Yahudileri, ülke nüfusunun yaklaşık olarak %10'unu oluşturmaktadırlar. Harediler dini inançlarından dolayı askerlik yapmamakta ve çalışmayı reddetmektedirler. Haredilerin, çalışmayı reddederek çocuklarına yapılan devlet yardımları ile geçinmeleri toplum içinde huzursuzluk oluşturmakta ve tembel olarak addolunmalarına sebep olmaktadır. Ayrıca bu tutumları, ülkeyi ekonomik alanda sıkıntıya sokmakta ve gelecek on beş yıl içinde, çalışan bir kişinin çalışmayan dört kişiye bakacak hale gelmesi gibi bir soruna da sebep olacağı varsayılmaktadır. Araplar ve Haredilerin dâhil edilmediği ekonomik istatistiklerde; İsrail'in, ekonomik alanda büyük bir hızla büyüdüğü ifade edilmektedir. Hâlbuki Arapların ve Haredilerin istatistiklere dâhil edilmesiyle, hızlı büyümenin yerini ekonomik krizin aldığı görülmektedir. Bir İsrail bankasının istatistiğine göre Haredi erkeklerinin %60'ı istihdama katılmamaktadır.⁹⁶

İsrail'in sürekli olarak komşu Arap devletleri ile savaş halinde olması, birçok işgücünün ekonomiden çekilerek orduya dâhil edilmesini gerektirmiştir. Bu uzun süreli seferberliklerin ülke ekonomisine sarsıcı etkisi olmaktadır.⁹⁷

⁹⁵ Haim (hzl.), ss.138-142.

⁹⁶ Dünya BAŞOL, "İsrail'in Demografik Sorunları: Ultra-Ortodoks Yahudiler (Harediler)", Uluslararası Politika Akademisi – (UPA), (16 Nisan 2012), <http://politikaakademisi.org/2012/04/16/israilin-demografik-sorunlari-ultra-ortodoks-yahudiler-harediler/> (Erişim Tarihi: 21 Kasım 2018).

⁹⁷ Senor ve Singer, s.119.

Tablo 2
İşgücü Dağılımı

	1980	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Toplam İşgücü (15+ Yaş), (Bin)	1.318	1.881	2.747	3.065	3.285	3.392	3.469	3.678	3.778	3.846	3.925	3.993	4.068
Erkek İşgücü (15+ Yaş), (Bin)	837	1.129	1.514	1.657	1.778	1.812	1.855	1.956	1.998	2.032	2.069	2.106	2.124
Erkek İşgücü Oranı (%) *	63,50	60,02	55,11	54,06	54,12	53,42	53,47	53,18	52,89	52,84	52,71	52,74	52,21
Kadın İşgücü (15+ Yaş), (Bin)	481	752	1.233	1.408	1.507	1.580	1.614	1.722	1.781	1.813	1.857	1.887	1.943
Kadın İşgücü Oranı (%) *	36,49	39,97	44,88	45,94	45,88	46,58	46,53	46,82	47,14	47,14	47,31	47,26	47,76
İleri Eğitime Sahip İşgücü Oranı (%)	-	-	40,9	44	45,1	43,8	44,3	32,1	33,7	34,1	34,6	-	-

Kaynak: ILO-İnternaional Labour Organization, Data, Browse by subject, Population and Labour Force-Labour Fore, <https://ilostat.ilo.org/data/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).; Hesaplamalar.

*Tablodaki bilgilere göre hesaplanmıştır.

Göçler ve savaşlar, İsrail'in nüfus ve işgücünün değişiminde önemli derecede etkili olmuştur. Savaşların işgücünü azaltıcı etkisi olurken, göçlerin işgücünü artırıcı etkisi olmuştur. 2017 yılı itibari ile 8,7 milyon civarında nüfusu olan İsrail'in, kurulduğu günden bu zamana kadar yaklaşık 3 milyon göç aldığı düşünüldüğünde, %35 gibi bir değer in hiç de küçümsenmeyecek bir rakam olduğu görülmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde İsrail'de, yıllık yaklaşık %2 değerinde işgücü büyümesi olduğu görülmektedir. Ayrıca erkek işgücünün yıllara göre azalarak, kadın işgücünün ise yıllara göre artarak büyüdüğü anlaşılmaktadır. İleri eğitim seviyesine sahip işgücünün ise, 1990-2010 yılları arasında toplam işgücü içerisinde %45 oran ile büyük bir yekûn teşkil ettiği görülmektedir. 2012 ve 2013 yıllarından itibaren ise %30'lara gerilediği görülmektedir. İleri eğitim seviyesine sahip işgücünün yüksek olmasında 1980'li yıllardaki eğitim sisteminin ve 1990'lı yıllarda özellikle SSCB'den gelen nitelikli işgücü göçünün etkisi olduğu düşünülmektedir.

1.4.4.3. Doğal Kaynaklar

İsrail doğal enerji kaynakları bakımından fakir olmasına rağmen son zamanlarda deniz aşırı yerlerde yapılan doğalgaz keşifleri ile büyüyen bir doğalgaz endüstrisine sahip olmuştur. BP'nin 2015 yılı Dünya Enerjisi İstatiksel İncelemelerine göre, İsrail'in enerji tüketimi; %43 petrol ve diğer sıvılar, %30 doğalgaz, %26 kömür şeklinde gerçekleşmiştir. 2005 yılından 2015 yılına kadar doğalgaz tüketimi dört kat artarken, kömür tüketimi %15 azalmıştır. İsrail'in neredeyse hiç ham petrol üretimi bulunmamaktadır. Fakat 2015 yılında Golan Tepelerinin güneyinde petrol sondajları yapılmaya başlanmıştır. 2017 yılı Kasım ayında da Ölü Deniz yakınlarında sondaj çalışmalarının başlaması planlanmaktadır. Bu alanlardaki petrol keşiflerinin İsrail'in enerji alanındaki dışa bağımlılığını azaltacağı umulmaktadır. Ayrıca 2015 yılında bir günde kullanılan 240 bin varil (b/d) petrolün tamamı ithalat yolu ile karşılanırken, doğalgaz keşifleri ile petrol ithalatına olan bağımlılık karşılanmaya çalışılmaktadır. İsrail'de biri Hayfa' da (197.000-b/d), diğeri Ashdod'da (100.000-b/d) olmak üzere iki adet rafineri bulunmaktadır.⁹⁸

İsrail'de ilk yerli doğalgaz üretimi 2000 yılında Mari-B alanında yapılmıştır. Bu alandan çıkarılan doğalgaz, üretimin durdurulduğu 2013 yılına kadar ülke ihtiyacının %40'ını karşılamıştır. 2009 yılında da Hayfa yakınlarındaki Tamar alanında üretilen doğalgaz ile ülke elektrik ihtiyacının yarısından fazlası ve sanayi elektrik ihtiyacının tamamı karşılanmıştır. 2013 yılında keşfedilen Tamar Güneybatı alanının 700 Bcf doğalgaz rezervi bulunduğu tahmin edilmektedir. En önemli doğalgaz keşfi ise, 22 Tcf geri kazanılabilir doğalgazın olduğu tahmin edilen Leviathan alanıdır. 2014 yılında da Royee doğalgaz alanı keşfedilmiştir. Son yıllarda ise yaklaşık 9 Tcf büyüklüğünde Daniel East ve Daniel West alanları keşfedilmiştir. 2015 yılı sonlarında İsrail'de 7 trilyon kübik feet (Tcf) doğalgaz rezervi olduğu kanıtlanmıştır. İsrail geçmiş zamanlarda doğalgaz ithalatçısı bir ülke görünümünde iken, son zamanlardaki doğalgaz keşifleri ile hem ülke içi ihtiyacı karşılamış hem de geri kalan kısmını ihraç etmiştir.

⁹⁸ EIA- U.S. Energy Information Administration "Israel", (Temmuz 2016), <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=ISR> (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2018).

İsrail, 2013 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile doğalgaz üretiminin %40'ını ihraç etmiştir.⁹⁹

Kömür, uzun zamandır İsrail'in elektrik ihtiyacını karşılayan en önemli kaynak iken, doğalgaz üretiminin artması ile kullanımı azalmıştır. 2016 itibarıyla Tamar bölgesinden üretilen doğalgaz ülkenin elektrik ihtiyacının yarısından fazlasını karşılamıştır.¹⁰⁰ Ayrıca ülkede, Necef ve çevresinde potas ve krom madenleri çıkarılmaktadır.¹⁰¹

İsrail, çöl kuşağında yer almasından dolayı su kıtlığı çekmektedir. Ürdün nehri ve Kinneret gölü ülkenin başlıca su kaynaklarıdır. Temiz su kaynaklarının tamamı kullanıldığından dolayı su kaynaklarından azami istifade yoluna gidilmiştir. Bu amaçla, suların yeniden kullanılması, yağmur bombası, acı ve tuzlu suların arındırılması gibi yöntemler kullanılmaktadır.¹⁰²

İsrail, doğal kaynaklar ve hammaddeler cihetiyle zengin olmaması sebebiyle; nitelikli işgücü, bilim kurumları ve Ar-Ge çalışmaları ile yüksek teknoloji ürünü ürünleri üretmeye odaklanmıştır.¹⁰³

1.4.5. Makro-Ekonomik Değerler

1.4.5.1. GSMH/GSYİH ve Büyüme

İsrail ekonomisi 1950-1965 yılları arasında yüksek büyüme elde etti. Reel GSMH yıllık ortalama %11, kişi başına GSMH ise %6 oranında büyüdü. Bu büyüme oranları, ülkeyi yabancı sermaye için cazip hale getirmiştir.¹⁰⁴

İsrail, kurulduğundan itibaren komşu Arap devletleri ile savaşı sebebiyle savunma harcamalarına büyük miktarda bütçe ayırmak zorunda kalmıştır. Öyle ki, bu oran 1978 yılında GSMH'nin 1/4'üne denk geliyordu. Dış borç ödemeleri ise bütçenin 1/3'ünü tutuyordu. Hükümetin uygulamış olduğu sıkı ekonomik politikalara ve liberal ekonomik politikalara rağmen enflasyon yükselmiştir. İşsizlik önlenmeye çalışılmış;

⁹⁹ EIA- U.S. Energy Information Administration, "Israel".

¹⁰⁰ EIA- U.S. Energy Information Administration, "Israel".

¹⁰¹ Gözenç, Günel ve Özdemir, s.177.

¹⁰² İsrail Büyükelçiliği, **İsrail-Türkiye Benzerlikler & İşbirliği**, Ankara: İsrail Büyükelçiliği, (t.y.).

¹⁰³ Haim (hızl.), s.230.

¹⁰⁴ Halevi.

İsrail Pound'u olan para birimi İsrail Şekli olarak değiştirilmiştir. Bu uygulamalar sonucunda para aşırı değerlenmiş, devalüasyonu gerektirmiştir. 1983 yılında yapılan devalüasyonun ardından bazı gıda maddelerinde de sübvansiyonların kaldırılması sonucu enflasyon daha da artarak 1984 yılı sonlarında %445'lere ulaşmıştır. Devalüasyon ve ABD'den alınan yardımlara rağmen ülke dışına sürekli olarak sermaye çıkışı olmuştur. Sermaye çıkışları sonucunda GSMH'nin %70'ine varan rezerv kaybı yaşanmıştır. Hükümet alınan çeşitli tedbirlere rağmen sorunu aşamayınca 1 Temmuz 1985 yılında yeni bir istikrar programını yürürlüğe koymuştur. Programın başarılı olmasıyla, enflasyon ve bütçe açıkları düşmeye başlarken, GSMH artmaya başlamıştır. 1990 yılında SSCB'den gelen göçlerle birlikte ülkeye para girişi de olmuştur. Ayrıca ABD'den de 10 milyar USD yardım alınmıştır. Bunlar yabancı yatırımcılara ve özel sektöre İsrail'de iş yapmak için güven vermiştir. Sonuçta 1990-1995 yılları arasında GSMH %40 oranında, kişi başına yıllık milli gelir %2,3 değerinde, Reel sektörün üretimi ise %47 oranında bir artış göstermiştir.¹⁰⁵

AET ülkeleri, 1975 yılında İsrail ile serbest ticaret anlaşmasını imzaladıktan sonra İsrail'in en büyük ticaret ortağı olmuşlardır. 1980'li yılların sonunda askeri harcamaların azaltılması ve liberalleştirme politikaları ile birlikte pek çok girişimcinin kamu projelerinden ayrılmasıyla birçok teknoloji firması kurulmuştur. Yüksek teknoloji ürünü üreten ve hizmeti veren firmaların sayısı 2000 yılında GSMH'nin %15'ine ulaşmıştır.¹⁰⁶ Yüksek teknoloji ürünlerinin üretimi 1965 yılında sanayi ürünlerinin %38'sini oluştururken, 1985 yılında %58 ve 2000 yılında %70 seviyelerine ulaşmıştır. Düşük teknoloji ürünlerinin %40'ı ihraç edilirken, yüksek teknoloji ürünlerinin %80'ni ihraç edilmektedir. 1991 yılında 3 milyar USD olan yüksek teknoloji ihracatı 2006 yılında 29 milyar USD değerine ulaşmıştır. Ar-Ge için ayrılan fonların çoğu yüksek teknoloji endüstrisine tahsis edilmiştir.¹⁰⁷ 2006-2007 yıllarında; düşük oranda enflasyon, çok düşük bütçe açığı ve sınırlı yükselen kamu harcamaları gerçekleşmiştir. Ayrıca yabancı yatırımcılar ülkeye çekilerek ihracatın büyümesi sağlanmıştır. Bunun sonucunda ilk defa olumlu bir ticaret dengesine ulaşılmıştır. İsrail, bugün birçok yüksek

¹⁰⁵ Özlenen Sezer ve H. Tülay Güzel, **İsrail Ülke Etüdü**, Basım 1997-22, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1997, ss.20-23.

¹⁰⁶ Şalom Gazetesi.

¹⁰⁷ Israel Ministry of Foreign Affairs, "Economy: Sectors of the Israeli Economy", 2013, <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Sectors%20of%20the%20Economy.aspx> (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2018).

teknoloji endüstrisi ürünü üreten ve ihraç eden, geleneksel ürünlerde bile Ar-Ge'ye dayanan bir ülke konumundadır.¹⁰⁸ Ar-Ge harcamaları, 1991 yılında GSYİH'nin %2,222'sini oluştururken, 2017 yılında %4,545 olmuştur. OECD ülkelerinde ise GSYİH'nin %2,372'sine mukabil gelmektedir.¹⁰⁹

Tablo 3
GSMH, Kişi Başına GSMH Değerleri ve Büyümesi

Yıllar	GSMH, Cari (Milyar USD)	GSMH Büyümesi (Yıllık %)	Kişi Başına GSMH (USD)	Kişi Başına GSMH Büyümesi (Yıllık %)
1960	2,585	-	-	-
1967	3,990	-	1.480	-
1968	4,577	-	1.730	-
1973	10,993	5,5	3.160	1,4
1974	15,823	6,3	4.250	3,1
1980	22,956	0,9	6.060	-1,5
1984	26,929	-1,4	6.510	-2,7
1985	25,575	3,8	6.490	2
1990	56,808	8,1	12.110	4,8
1991	65,671	8,7	12.860	2,3
1992	73,297	7,5	14.360	3,9
1998	111,961	3,6	18.670	1,3
1999	111,970	2,1	18.380	-0,4
2000	123,986	5,5	19.160	2,8
2005	141,174	6,2	21.390	4,3
2006	153,366	6,1	22.290	4,2
2007	178,504	6	23.930	4,2
2008	211,749	1	26.080	-0,7
2009	202,499	0,7	27.270	-1,7
2010	229,331	6,1	29.640	4,2
2014	308,133	5,4	36.030	3,4
2015	297,889	2,3	36.160	0,3
2016	316,485	3,9	36.460	1,9
2017	349,646	3,3	37.440	1,3
2018	369,792	-	40.850	-

Kaynak: World Bank, "World Development Indicators, Israel- GSMH", 2019, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

Tablo 3'te, İsrail vatandaşlarının (yurtiçinde ve yurtdışında) belirli bir yıl içinde ürettikleri toplam mal ve hizmetleri gösteren GSMH, büyümesi ve Kişi Başına GSMH ve büyümesi değerlerine yer verilmiştir. Tabloda, İsrail tarihinde önemli olan

¹⁰⁸ Israel Ministry of Foreign Affairs, "Economy".

¹⁰⁹ OECD, "Gross domestic spending on R&D", 2019, <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).

yıllar, öncesi ve sonrası ile birlikte sıralanmıştır. İsrail'in GSMH'si ve Kişi Başına GSMH'si, ülkenin kuruluşundan itibaren savaş yıllarında dahi sürekli olarak büyüme göstermiştir. 1984 yılında, enflasyonun %445'lere çıkmasıyla her iki değerde de düşüşler (GSMH -%1,4) yaşanmış, daha sonra tekrar toparlanarak büyümeye devam etmiştir. Diğer bir önemli dönemeç yılı ise 1990'lı yıllardır. SSCB'den gelen göçler ile birlikte değerlerde büyük oranda artışlar olmuştur. 1998 Asya ekonomik krizi (GSMH %3,6), 2000 internet balonu krizi (GSMH %5,5) ve 2006 İkinci Lübnan savaşına (GSMH %6,1) rağmen büyüme devam etmiştir. Büyüme, 2008 sonu küresel ekonomik kriz (GSMH %1) ile durgunluğa girmiş olsa da 2010 yılından (GSMH %6,1) itibaren normal seyrine ulaşarak tekrar büyümeye başlamıştır. 2017 yılında GSMH %3,3 oranında, Kişi Başına GSMH ise %1,3 oranında büyüme elde etmiştir.

Tablo 4
GSYİH, Kişi Başına GSYİH Değerleri ve Büyümesi

Yıllar	GSYİH, Cari (Milyar USD)	GSYİH Büyümesi (Yıllık %)	Kişi Başına GSYİH, Cari (USD)	Kişi Başına GSYİH Büyümesi (Yıllık %)
1967	4,030	3	1.468	-1,4
1973	11,310	5,6	3.450	1,4
1980	24,129	1,7	6.222	-0,7
1984	29,118	0,9	7.001	-0,4
1990	58,925	7,3	12.645	4
1998	115,862	3,7	19.404	1,3
2000	132,244	7,7	21.028	4,9
2006	153,983	5,6	21.830	3,8
2008	215,961	2,9	29.548	1,1
2010	233,733	5,5	30.659	3,6
2014	310,008	3,9	37.734	1,9
2015	300,471	2,6	35.855	0,6
2016	319,378	4,0	37.372	2,0
2017	353,268	3,4	40.544	1,5
2018	369,690	3,3	41.614	1,3

Kaynak: World Bank, "World Development Indicators, Israel- GSYİH", 2019, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

Tablo 4'te İsrail ülkesi içinde belirli bir yıl içerisinde üretilen toplam mal ve hizmetleri gösteren GSYİH, büyümesi ve Kişi Başına GSYİH ve büyümesi değerleri verilmiştir. GSYİH ve Kişi Başına GSYİH, ülke kurulduktan sonra büyümeye başlamıştır. 1967 (GSYİH %3, Kişi Başına GSYİH -%1,4) ve 1973 yıllarında (GSYİH

%5,6 Kişi Başına GSYİH %1,4) önceki yıllara oranla her ikisinde de değer kaybı yaşanmıştır. 1984 yılında (GSYİH %0,9 Kişi Başına GSYİH -%0,4) enflasyonun etkisiyle değer kaybı yaşanmış olsa da 1985 istikrar paketi ve neoliberal politikalar neticesinde GSYİH (%4) ve Kişi Başına GSYİH'de (%2,2) artışlar başlamıştır. 1990 yılındaki göçlerle birlikte gelen nitelikli işgücünün de etkisiyle büyüme hızlanmıştır. (GSYİH %7,3 Kişi Başına GSYİH %4) Ekonomide 2000 krizini müteakip durgunluk yaşansa da 2003 yılından itibaren tekrar büyüme elde edilmiştir. 2006 yılının başlarında sıkıntı yaşansa da yılsonu itibari ile toparlanmıştır. GSYİH 2010 yılından itibaren (GSYİH %5,5 Kişi Başına GSYİH %3,6), 2008 ekonomik krizin etkileri atlatılmasıyla büyümeye başlamıştır. 2017 yılı itibari ile bir önceki yıla göre GSYİH %3,4 oranında, Kişi Başına GSYİH ise %1,5 oranında büyüme elde etmiştir.

Tablo 5
GSYİH'nin Sektörlere Göre Dağılımı ve GSYİH içindeki Vergi Gelirleri

Yıllar	Tarım, (GSYİH'nin %'si)	Sanayi, (GSYİH'nin %'si)	Hizmetler, katma değer (GSYİH'nin %'si)	Vergi Gelirleri, (GSYİH'nin %'si)
1973	-	-	-	24,3
1980	-	-	-	35,9
1984	-	-	-	37,5
1990	-	-	-	26,9
1998	1,7	24,7	63	25,7
2000	1,3	23,2	65	27,1
2006	1,5	22,1	65,9	26,1
2009	1,8	20,8	67,1	21,9
2010	1,5	21,0	66,6	22,5
2014	1,2	20,3	67,8	23,2
2015	1,2	20,1	68,3	23,3
2016	1,2	19,6	68,8	23,3
2017	1,2	19,6	69,4	24,6

Kaynak: World Bank, “World Development Indicators, Israel”, 2019,
<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

GSYİH'nin sektörlere göre dağılımı ile ilgili bilgiler, World Bank verilerinde 1998 yılından itibaren olduğu için öncesine ait değerler verilememiştir. Vergi gelirlerine ise 1973 yılından itibaren ulaşılmıştır. Tablo 5 incelendiğinde, İsrail GSYİH'si içinde Hizmetler sektörünün en fazla (ortalama %66) paya sahip olduğu görülmektedir. Sonra sanayi sektörü (ortalama %20) gelmektedir. En az pay ise tarım sektörüne (ortalama

%1,4) aittir. Vergi gelirleri, enflasyon oranlarının yükseldiği 1984 yılında %37,5 ile en yüksek değere ulaşırken, 2009 yılında %21,9 ile en düşük değerde olmuştur. 2017 yılında GSYİH içindeki payı ise %24,6 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 6
GSYİH İçindeki Eğitim, Sağlık ve Askeri Harcamalar

Yıllar	Eğitim Harcamaları (GSYİH Yıllık %)	Sağlık Harcamaları (GSYİH Yıllık %)	Askeri Harcamalar (GSYİH Yıllık %)
1973	5,4	-	27,9
1980	7,1	-	18,9
1985	8,0	-	16,6
1990	5,4	-	14,0
1998	6,7	-	7,9
2000	6,1	6,8	7,1
2006	5,8	6,9	7,5
2008	5,5	7,0	6,6
2010	5,5	7,1	6,2
2014	5,8	7,2	6,0
2015	5,9	7,4	5,6
2016	5,8	7,3	4,6
2017	-	-	4,4
2018	-	-	4,3

Kaynak: World Bank, “World Development Indicators, Israel”, 2019,
<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

Tablo 6’da görüldüğü gibi 1980 yılından sonra eğitim harcamalarında artış olmuştur. Bunun neticesi olarak nitelikli insan gücünde artış olmuştur. Eğitim harcamaları GSYİH içinde en yüksek payı %8 değer ile 1985 yılında almıştır. Sağlık harcamaları verileri 2000 yılından itibaren bulunmaktadır. Yaklaşık %7 civarında devletin sağlık harcamaları bulunmaktadır. Askeri harcamalar, GSYİH içinde büyük yer etmektedir. Savaş yıllarında bu oran daha çok yükselmiştir. Özellikle 1973 yılında GSYİH’nin %27,9’u oranında askeri harcama yapılmıştır. 1990’lı yıllardan sonra eskiye oranla büyük çaplı savaşların azalması sebebiyle askeri harcamalar düşmeye başlamıştır. 2017 yılında askeri harcamalar GSYİH’nin %4,4’si oranında gerçekleşirken, 2018 yılında %4,3 olmuştur.

1.4.5.2. Enflasyon

İsrail’de enflasyonun yükselişi, ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1948 yılından başlayıp, Avrupa ve Afrika ülkelerinden gelen Yahudi göçleri ile ivme kazanmıştır. Hükümet göçlerle gelen Yahudilerin ihtiyaçlarını temin etmek için para basmak zorunda kalmıştır. 1952 yılında ise uygulanan ekonomik politikalar sonunda enflasyon %66 seviyelerine ulaşmıştır. 1973 yılında da savunma harcamalarının ve petrol fiyatlarının artması sebebiyle enflasyon yükselmeye başlamıştır. Enflasyon, 1983 yılında bankacılık sektöründe meydana gelen krizin de etkisiyle, 1984 yılında %445’lere çıkmıştır. Enflasyonun hiper-enflasyona ulaşması ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Hükümet krizi aşabilmek için 1985 yılı temmuz ayında, ekonomiye devlet müdahalesi anlamına gelen İstikrar Planını kabul ederek uygulamaya koymuştur. Enflasyon, İstikrar Planının başarılı olmasının ardından düşmeye başlamış ve 1985 yılında %185’e, 1986 yılında ise %19’a gerilemiştir. Enflasyonun 1990’larda daha da düşmesiyle hükümet, bütçe harcamalarını sınırlandırmayı ve piyasayı serbestleştirme sözünü vermiştir. 1996 yılında ekonomik durgunluğun etkisiyle büyüme yavaşlamış, işsizlik artmıştır. Buna rağmen 1999 yılında enflasyon %1,3 olmuştur. Birçok ülkede olduğu gibi İsrail’de de ekonomistler enflasyonu düşürmenin maliyeti üzerine tartışmalar yapmışlardır. Tartışmalar, ekonominin güçlü bir büyüme yakalamasıyla yumuşatılmış olsa da yine de enflasyona karşı başarı kazanıldığına inanılmamaktadır.¹¹⁰

Aslında İsrail ekonomisi 1948 yılından 2000 yılına kadar artan fiyatlara katlanmak zorunda kalmıştır. Yüksek enflasyonun zararlarından korunabilmek ve enflasyonu düşürebilmek için tüm mali sorumluluklarını, maaşları, kiralari, tasarruf hesaplarını, gelir vergisi desteklerini ve daha başkalarını; döviz veya tüketici fiyat endeksi gibi daha istikrarlı değerlere bağlamıştır. Çeşitli devlet müdahaleleri ve ekonomik politikalar neticesinde ilk kez 2000 yılında sıfıra düşen enflasyon, 2003 yılında da %-1,9 değer almıştır. 1985 İstikrar Planı ile paranın yönetiminden sorumlu

¹¹⁰ Jewish Virtual Library, “Israel Business & Economy: The Rise & Fall of Inflation”, 2011, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-rise-and-fall-of-israeli-inflation#2> (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2018).

olan İsrail Bankası, ekonomik durgunluk dönemlerinde, ekonomiyi canlı tutmak amacıyla faiz oranlarını düşürerek enflasyonun yükselmesine müsaade etmiştir.¹¹¹

Aşağıda yer verilen Tablo 7’de, İsrail ekonomisi için önemli olan yıllar göz önünde bulundurularak dönem sonu tüketici fiyatlarına göre enflasyon oranlarının yıllık % değişimleri gösterilmiştir.

Tablo 7
Ortalama Tüketici Fiyatlarına Göre Enflasyon Oranları (Yıllık %)

Yıllar	Enflasyon, Ortalama Tüketici Fiyatları (Yıllık %)
1960	2,2
1973	20,0
1974	39,7
1980	131,0
1984	373,2
1990	17,2
1998	5,5
2000	1,1
2006	2,1
2008	4,6
2010	2,7
2014	0,5
2015	-0,6
2016	-0,5
2017	0,2
2018	0,8

Kaynak: World Bank, “World Development Indicators, Israel-Inflation, Consumer Prices (Annual %)", 2019, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

* Ortalama tüketici fiyatlarına göre enflasyon oranlarını (Yıllık %) belirtmektedir.

Enflasyon oranları; yıllık ortalama tüketici fiyatlarına göre 1960’ların sonlarına kadar tek haneli rakamlarda, 1970’lerin sonlarına kadar çift haneli rakamlarda, 1980’den 1985’e kadar üç haneli rakamlarda gerçekleşmiştir. 1985 İstikrar Planından

¹¹¹ Israel Ministry of Foreign Affairs, “ECONOMY: The Economic Picture”, 2013, <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Inflation%20and%20the%20Public%20Sector.aspx> (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2018).

sonra 1986 yılından itibaren tekrar düşüşe geçerek 2000 yılında tek haneli rakamlarda gerçekleşmiştir. 2017 yılında ise %0,2 olarak gerçekleşirken, 2018 yılında %0,8 olmuştur.

1.4.5.3. İstihdam ve İşsizlik Oranları

Savaşların ve göçlerin İsrail işgücünde önemli etkisi olmuştur. 1973 Yom Kippur savaşı sebebiyle pek çok işgücü orduya alınmıştır. Bunun ekonomide ciddi neticeleri olmuştur.

1970’lerde istihdamın çoğu geleneksel sanayilerde kullanılıyordu. İsrail hammadde yoksunu bir ülke olduğu için yüksek teknoloji endüstrisine büyük önem vermiştir. 1980 yılında Silikon Vadisinde çalışan İsraillilerin ülkeye dönmesinin ve 1990 yılında da yüksek vasıflı işgücünün SSCB’den göç etmesinin etkisiyle İsrail’de yüksek teknoloji endüstrisi alanında önemli gelişmeler olmuştur. Bununla birlikte ileri eğitim seviyesine sahip işgücünün istihdam oranında da artışlar olmuştur.¹¹² Fakat göçmenler, orman mühendisi, madencilik gibi alanlarda deneyim sahibi olduklarından ilk başlarda kendi alanlarında iş bulmaları zor olmuştur. Çoğu yeteneklerinin altındaki işlerde cüz’i bir ücret karşılığında çalışmak zorunda kalmışlardır. Ancak 1991 yılından sonra yüksek teknoloji alanlarına yatırımların yapılması ve yeni işyerlerinin açılmasıyla deneyimli oldukları alanlarda çalışma imkânı bulmuşlardır.¹¹³

1990’lı yıllarda gelişmiş ekonomilerde istihdam oranı ya azalmış ya da aynı kalmıştır. Fakat İsrail’de durum aynı olmamıştır. Sanayide büyüme artarak devam etmiştir. 2006 yılı itibari ile İsrail, sanayi büyüme oranı en yüksek olan ikinci ülke olmuştur. 2005 yılında, İsrail’de, imalat sanayinde 413 bin kişi istihdam edilmiştir. İsrail, ileri eğitim seviyesine sahip işgücünün istihdamı açısından ABD ve Hollanda’dan sonra gelmektedir.¹¹⁴

¹¹² Haim (hızl.), ss.229-230.

¹¹³ Sezer ve Güzel, s.34.

¹¹⁴ Haim (hızl.), s.231.

Tablo 8
İşgücüne Katılım Oranı (%)

	1972*	1986	1990	1998	2000	2005	2008	2014	2015	2016	2017	2018
Toplam İşgücüne Katılım Oranı (15+ Yaş, %)	50,2	50,6	58,8	60,5	61,4	61,8	62,8	64,2	64,1	64,1	64,0	63,9
Erkek İşgücüne Katılım Oranı (15+ Yaş, %)	68,5	63,2	71,8	70,1	69,7	68,7	69,8	69,5	69,3	69,1	69,0	68,3
Kadın İşgücüne Katılım Oranı (15+ Yaş, %)	32	38,5	46,3	51,3	53,5	55,3	56,2	59,2	59,1	59,4	59,3	59,8
Toplam Genç İşgücüne Katılım Oranı (15-24, %)	36,9	31,3	53,8	57,2	58,3	55,8	54	49,7	49	48,5	48,3	47,1
Toplam Kırsal Alana Göre İşgücüne Katılım Oranı (15+ Yaş, %)	-	-	-	-	-	-	-	69,3	68,7	68,6	67,7**	67,3**
Toplam Kentsel Alana Göre İşgücüne Katılım Oranı (15+ Yaş, %)	-	-	-	-	-	-	-	63,7	63,7	63,7	63,7**	63,6**
Toplam İleri Eğitime Sahip İşgücüne Katılım Oranı (15+ Yaş, %)	-	-	-	-	-	-	-	82,2	82,1	82,3	-	-

Kaynak: ILO-İnternaional Labour Organization, Data, Browse by subject, Population and Labour Force- Labour force participation rate, <https://ilostat.ilo.org/data/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

* Nüfus Sayımı ve Nüfus Kayıtları

** Kendi kullanımında üretim işçileri hariç

Tablo 8 incelendiğinde özellikle 1990 yılı ve sonrası dikkat çekmektedir. 1990 yılında göçlerle birlikte nüfusun artmasıyla hem işgücü hem de işgücüne katılım oranında artış meydana gelmiştir. İşgücüne katılım oranı 1990 yılında %58,8 olmuştur. Daha sonra nüfusun artmasıyla birlikte işgücüne katılım oranında da artışlar olmuştur. 1986 yılında %63,2 olan erkek işgücü katılım oranı 1990 yılında %71,8 olmuş, daha sonraları ise az bir azalış ile %69 seviyelerinde seyretmiştir. 1986 yılında %38,5 olan kadın işgücüne katılım oranı ise 1990 yılından itibaren artmaya devam ederek 2017 yılında %59,3 olarak gerçekleşmiştir. Genç işgücüne katılım oranı da 1990 yılında göçlerin etkisiyle artmış (%53,8). Fakat sonraları azalışa (2017 %48,3) geçmiştir. İleri eğitime sahip işgücünün işgücüne katılım oranı ise %70-82 arasında seyretmektedir. Ülke ekonomisi, 1998 Asya krizi, 2000 internet balonu krizi, 2006 İkinci Lübnan savaşı, 2008 küresel ekonomik krizlere rağmen büyümeye devam etmiştir. Büyümenin etkisi işgücüne katılım oranında da etkili olmuştur.

Tablo 9
İstihdam Oranı

	1986	1990	1998	2000	2005	2008	2011	2014	2015	2016	2017	2018
Toplam İstihdam Oranı (15+ Yaş, %)	47,1	51,9	54,3	54,9	55,2	58,1	58,6	60,4	60,7	61,1	61,3	61,4
Erkek İstihdam Oranı (15+ Yaş, %)	59,0	64,1	63,2	62,4	61,6	64,7	64,3	65,4	65,8	65,9	66,1	65,5
Kadın İstihdam Oranı (15+ Yaş, %)	35,5	40,2	45,9	47,8	49,2	51,9	53,2	55,7	55,9	56,4	56,7	57,4
Toplam Genç İstihdam Oranı (15-24, %)	-	41,9	47,4	48,1	45,7	47,3	44,4	44,5	44,4	44,3	44,8	43,7
Toplam Kırsal Alana Göre İstihdam Oranı (15+ Yaş, %)	-	-	-	-	-	-	59,9	66,6	66,0	66,4	65,3*	65*
Toplam Kentsel Alana Göre İstihdam Oranı (15+ Yaş, %)	-	-	-	-	-	-	53,6	59,6	60,2	60,6	67,9*	61,0*
Toplam İleri Eğitime Sahip İstihdam Oranı (15+ Yaş, %)	-	-	-	-	-	-	48,7	34,5	34,7	35,2	-	-
Toplam Yarı Zamanlı İstihdam Oranı (%)	-	-	-	-	-	-	34,5	34,6	34,2	30,3	29,9*	-
Toplam Kamu İstihdamı (Bin)	-	-	400,9	422,3	440,5	482,6	-	754,3	771,8	776,0	796,3	825,2
Tarım Sektöründe İstihdam, (%)**	-	-	-	2,2	-	-	1,4	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0
Sanayi Sektöründe İstihdam, (%)**	-	-	-	23,9	-	-	20,0	17,8	17,7	17,6	17,5	17,3
Hizmet Sektöründe İstihdam, (%)**	-	-	-	73,9	-	-	78,6	81,1	81,3	81,4	81,6	81,7

Kaynak: ILO-İnternaional Labour Organization, Data, Browse by subject, Employment, <https://ilostat.ilo.org/data/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019); World Bank, “World Development Indicators, Israel”, 2019, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

* Kendi kullanımında üretim işçileri hariç

** World Bank, ILO tahmin

Tablo 9’da istihdam oranları incelenmiştir. İstihdam oranları göçlere ve artan nüfusa paralel olarak artış göstermiştir. Genç nüfusun istihdam oranı %45 seviyelerinde olurken, azalma eğilimindedir. İleri eğitime sahip işgücünün istihdamdaki oranı 2011 yılından önce %45’lerin üzerinde iken, bu yıldan sonra düşme eğilimine girerek %34’ler seviyelerinde olmuştur. Kırsal alandaki (%66 seviyelerinde) istihdam oranı kentsel alandaki (%60 seviyelerinde) istihdam oranından göreceli olarak daha fazladır. Kırsal alanda yaşayanların ziraatla uğraşmasından dolayı istihdam oranının daha yüksek olduğu düşünülmektedir.

2000 yılında iş dağılımı tarım sektöründe %2,2 iken, sanayi sektöründe %23,9 ve hizmetler sektöründe %73,9 olmuştur. 2017 yılına gelindiğinde bu oranlar tarım sektöründe %1,0 sanayi sektöründe %17,5 ve hizmetler sektöründe %81,6 olurken, 2018 yılında tarım sektöründe %1,0 sanayi sektöründe %17,3 ve hizmetler sektöründe %81,7 olarak gelişmiştir. İsrail ekonomisindeki istihdam tarım sektörü ve sanayi sektöründen hizmetler sektörüne yönelmiştir.

İsrail, istihdamın sektörel dağılımı açısından modern bir ülke konumundadır. Fakat İsrail'in tarım ve hizmetler sektöründe verimliliğinin Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri (MENA)'nden çok yüksek olduğunu söyleyebiliriz.¹¹⁵

Tablo 10
İşsizlik Oranı (%)

Yıllar	Toplam İşsizlik Oranı (15+ Yaş, %)	Erkek İşsizlik Oranı (15+ Yaş, %)	Kadın İşsizlik Oranı (15+ Yaş, %)	Toplam Genç İşsizlik Oranı (15-24 Yaş, %)	Toplam İleri Eğitime Sahip İşsizlik Oranı (15+ Yaş, %)
1973	2,6	2,4	3,2	-	-
1980	4,6*	3,9*	5,8*	13,3*	-
1984	5,7*	4,9*	7,0*	16,3*	-
1990	12,2	11,0	14,1	21,8	-
1998	10,8	10,4	11,2	16,9	5,9
2000	11,1	11,1	11,2	17,3	-
2007	9,4	9,0	9,8	16,2	-
2010	8,5	8,9	8,0	14,2	4,5
2014	5,9	5,9	5,9	10,6	3,7
2015	5,3	5,1	5,4	9,3	3,4
2016	4,8	4,7	4,9	8,6	2,9
2017	4,2	4,1	4,3	7,3	-
2018	4	4,0	4,0	7,2	-

Kaynak: ILO-İnternaional Labour Organization, Data, Browse by subject, Unemployment, <https://ilostat.ilo.org/data/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

* 14 yaş dahil

İsrail'de işsizlik, 1984 yılındaki (%5,7) yüksek enflasyonun etkisiyle ivme almış olsa da 1990'lı yıllara kadar tek haneli rakamlarda olmuştur. 1990'lı yıllarda göçlerle birlikte işsizlik oranı (%12,2) çift haneli rakamlara çıkmıştır. İşsizliğin artmasında hükümetin yanlış politikaları da etkili olmuştur. Hükümetin kaynakları

¹¹⁵ Öztürkler, s. 76.

inşaat alanına aktarması sebebiyle yeni iş olanaklarının oluşturulamaması işsizliğin artmasına sebep olmuştur.¹¹⁶ İşsizlik oranının çift rakamlarda devam etmesi 1998-2000 küresel krizleri ve 2006 İkinci Lübnan savaşının da etkisiyle 2007 yılına (%9,4) kadar sürmüştür. İsrail ekonomisinin büyümesi ve yeni iş alanlarının açılmasıyla istihdam artmış, işsizlikte düşüşe geçmiştir. 2017 yılında işsizlik %4,2, genç işsizlik ise %7,3 olarak gerçekleşirken, 2018 yılında toplam işsizlik %4, genç işsizlik ise %7,2 olmuştur.

1.4.5.4. Bütçe Açığı

İsrailin devlet harcamaları 1967 yılından itibaren önemli derecede artmış ve 1970'lerin ortasından itibaren gerilemeye başlamıştır. Aynı zamanda ülkenin gelirleri artmaya başlamış fakat gelirlerin artışı harcamalara göre daha az olmuştur. Bu yüzden bütçe açığı artmış ve mali disiplin yok olmuştur. Bütçe açığı, krediler ve para basımı ile karşılanmak istenmiştir. Fakat bütçe açığı, kamu borçları ve enflasyonu daha da arttırmıştır. İsrail, çok fazla yükselen bütçe açığı, kamu borçları ve enflasyon sebebiyle büyük bir ekonomik kriz içine düşmüştür. Hükümet 1985 yılında ülkenin içine düşmüş olduğu ekonomik krizden çıkabilmek, enflasyonu düşürmek, ödemeler dengesini dengelemek ve istikrar sağlamak amacıyla Ekonomik İstikrar Planını uygulamaya koymuştur. Bütçe açığı 1985 Ekonomik istikrar Planı ile birlikte GSYİH'nin %'si olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Bütçe açığı, 2003 yılında %6'ya yükselmiştir. 2007 yılında %0,57'ye düşmüştür. Fakat tekrar yükselişe geçerek 2008 yılında %2'ye, 2009 yılında ise %5'e çıkmıştır. İsrail'in 2010 yılında ekonomik krizden kurtulmasıyla birlikte bütçe açığı tekrar düşmeye başlamıştır.¹¹⁷

1.4.5.5. Ödemeler Dengesi ve Dış Ticaret

Her hükümette olduğu gibi İsrail hükümetinin de öncelikli olan ilk politik hedefi; ihracatın tüm ithalatları karşıladığı, böylelikle ticaret açığının ortadan kalktığı bir "ekonomik bağımsızlık elde etmesidir. İsrail'in dış ticaret açığı, kurulduğu 1948 yılından 1996 yılına kadar 45 kat (cari fiyatlarla) artmıştır. Ancak, zamanla yavaş yavaş

¹¹⁶ Sezer ve Güzel, s.68.

¹¹⁷ Israel Ministry of Finance, "The Israeli Economy Fundamentals, Characteristics and Historic Overview", Summer 2011, https://embassies.gov.il/buenos-aires/comercial/The_Israeli_Economy.pdf (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2018), s.13.

açıklar azalmıştır. İhracat, 1950 yılında ithalatın %14'ünü karşılarken, 1960 yılında %51'ini ve 1996 yılında %79'unu karşılar hale gelmiştir. Ticaret açığı 2001 yılında 4,7 milyar dolara ve 2005 yılında 0,7 milyar dolara gerileyerek toplam ticaretin %1'inden daha azını ifade eder hale gelmiştir. Son 61 yıl içinde İsrail 176 milyar USD dolayındaki dış ticaret açığının üçte ikilik kısmını göçmenlerin getirdiği fonlar, yurtdışı emekli maaşları, yurtdışındaki Yahudilerin sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler kurumlarına yaptığı bağışlar ve özellikle ABD olmak üzere dış ülkelerin hükümetlerinden gelen bağışlarla kapatırken, geri kalan kısmını da geri ödeme yaptığı kişilerin, bankaların ve yabancı devletlerin kredileri ile karşılamıştır.¹¹⁸

Tablo 11
Yıllara Göre Cari Hesap Dengesi

Yıllar	Cari Hesap Dengesi (GSYİH'nin %'si)	Cari Hesap Dengesi (BoP, Cari, Milyon USD)
1960	-1,6	-41,0
1973	-4,6	-525,0
1980	-3,6	-871,0
1984	-5,4	-1.577,8
1990	0,3	163,4
1998	-0,9	-987,7
2000	-1,6	-2.056,4
2003	0,5	634,8
2006	4,5	6.883,6
2007	3,0	5.433,7
2008	1,2	2.532,6
2009	3,7	7.656,7
2010	3,7	8.686,5
2012	0,5	1.343,8
2014	4,4	13.647,4
2015	5,2	15.602,9
2016	3,7	11.938,4
2017	2,8	10.058,0
2018	2,6	9.670,7

Kaynak: World Bank, "World Development Indicators, Israel", 2019, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

¹¹⁸ Israel Ministry of Foreign Affairs, "ECONOMY: The National Economy", 2013, <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Balance%20of%20Payments.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Aralık 2018).

Tablo 11’de görüldüğü gibi, 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren ihracat artışının ithalattan fazla olmasıyla birlikte cari açık azalmaya başlamıştır. İsrail’in cari hesabı 2003 yılında fazlaya dönüşerek o zamandan itibaren çoğunlukla olumlu seyretilmiştir. Cari işlemler fazlası; 2003 ile 2006 yılları arasında yavaş yavaş büyüyerek 2006 yılında GSYİH’nin %4,5’ini (6,9 milyar USD) temsil eder hale gelmiştir. 2007 yılında GSYİH’nin %3 civarında (5,5 milyar USD) yükselirken, 2008 yılında gelir dengesindeki bozulmadan kaynaklı olarak GSYİH’nin %1,2 oranında (2,6 milyar USD) gerçekleşmiştir. 2009 yılında ihracatın ithalattan fazla olmasının etkisiyle GSYİH’nin %3,7’sine (7,7 milyar USD) çıkmıştır. 2010 yılında GSYİH’nin %3,7’sini (8,7 milyar USD) oluştururken, 2011 yılında ithalattaki artış sebebiyle GSYİH’nin %2,4’üne (6,3 milyar USD) gerilemiştir. 2012 yılında GSYİH’nin yaklaşık %0,5’ine (1,4 milyar USD) denk gelirken, 2013 yılında GSYİH’nin %2,9’u (8,4 milyar USD) olmuştur. 2014 yılında, birincil gelir dengesinde ve cari transferlerdeki iyileşme nedeniyle cari hesap fazlası GSYİH’nin %4,4’üne (13,7 milyar USD) yükselmiştir.¹¹⁹

2015 yılında ithalattaki düşüşün ihracattan çok olması sebebiyle cari hesap fazlası yükselmeye devam ederek GSYİH’nin %5,2’sine (15,7 milyar USD) çıkmıştır. 2016 yılında ise tam tersi ithalattaki artışın ihracattan fazla olması sebebiyle GSYİH’nin %3,7’si seviyelerine (12 milyar USD) düşmüştür. Cari işlemler fazlası 2017 yılında GSYİH’nin %2,8’ine (10 milyar USD) denk gelirken, 2018 yılında GSYİH’nin %2,6’sına (9,7 milyar USD) karşılık gelmiştir.

¹¹⁹ Israel Ministry of Finance, “Annual Report 2017 on Form 18-K”, 29 June 2018, https://www.sec.gov/Archives/edgar/data/52749/000114420418036472/v496975_exh99d.htm#t44BA, s.D-54. (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2019).

Tablo 12
Yıllara Göre İhracat ve İthalat Değerleri

Yıllar	Mal ve hizmet ihracatı (Cari, Milyon USD)	Mal ve hizmet ihracatı (GSYİH'nin %'si)	Mal ve hizmet ihracatı (Yıllık % büyüme)	Mal ve hizmet ithalatı (Cari, Milyon USD)	Mal ve hizmet ithalatı (GSYİH'nin %'si)	Mal ve hizmet ithalatı (Yıllık % büyüme)	Mal ve hizmet ihracat-ithalat hacmi (Cari, Milyon USD)*	Mal ve hizmetlerde dış denge (Cari, Milyon USD)	Mal ve hizmetlerde dış denge (GSYİH'nin %'si)
1973	2.674	23,6	5,5	5.058	44,7	37,8	7.732	-2.384	-21,1
1980	8.973	37,2	7,5	11.434	47,4	-4,8	20.408	-2.461	-10,2
1984	9.630	33,1	13,5	12.012	41,3	0,4	21.642	-2.383	-8,2
1990	17.524	29,7	1,9	20.435	34,7	8,5	37.958	-2.911	-4,9
1998	33.140	28,6	6,2	36.162	31,2	2,1	69.302	-3.021	-2,6
2000	47.073	35,6	23,4	47.198	35,7	12,0	94.271	-126	-0,1
2005	58.114	40,8	4,7	58.276	40,9	3,5	116.389	-162	-0,1
2008	83.128	38,5	5,7	84.519	39,1	2,5	167.647	-1.391	-0,6
2009	69.148	33,3	-11,8	63.680	30,7	-13,8	132.828	5.468	2,6
2010	81.843	35,0	15,3	76.860	32,9	15,2	158.703	4.983	2,1
2012	92.701	36,0	-2,1	92.598	36,0	2,1	185.299	103	0,0
2014	100.467	32,4	1,7	94.674	30,5	2,3	195.141	5.792	1,9
2015	99.067	31,3	-3,2	84.420	28,1	0,0	183.486	9.647	3,2
2016	95.633	29,9	1,4	89.676	28,1	10,2	185.309	5.957	1,9
2017	103.293	29,2	5,1	97.369	27,6	5,1	200.662	5.924	1,7

Kaynak: World Bank, “World Development Indicators, Israel”, 2019,
<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

*Tablodaki bilgilere göre hesaplamalar

Tablo 12’de ihracat ve ithalat değerleri ile dış denge değerleri verilmiştir. İsrail hammadde fakiri bir ülke olması sebebiyle ekonomisi enerji ve endüstri ürünlerindeki hareketlerden etkilenmektedir. Toplam ithalatı içerisinde büyük yer tutan hammadde ithalatının (%75), İsrail’in dış dengesinin olumsuz seyretmesinin en büyük sebeplerinden biri olduğu söylenebilir.¹²⁰ Nitekim ülke 2011 ve 2012 yıllarında Mısır’dan gelen ve Yam Tethis alanlarından çıkarılan doğalgazın azalması sebebiyle pahalı alternatif yakıtlar almak zorunda kalmıştır. Bu durumda cari hesap dengesinde düşüşlere sebep olmuştur. 2012 yılının ikinci yarısından itibaren akaryakıt fiyatlarının düşmeye başlaması ve 2013 yılı mart ayından itibaren Tamar bölgesinden doğalgaz çıkarılmaya başlanması ile birlikte 2014 yılında (ilk yarısında cari işlemler fazlası %4,6) cari hesap dengesinde iyileşme olmuştur. 2015 yılında cari işlemler dengesindeki artış devam etmiş ve üçüncü çeyrekte GSYİH’nin %5’i gibi bir orana ulaşılmıştır. Bu değer

¹²⁰ T.C. Ticaret Bakanlığı, “İsrail Ülke Profili, Dış Ticaret”, (31 Ağustos 2018), <https://www.ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/israil/ulke-profil/dis-ticaret> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

2010 yılından itibaren elde edilen en iyi değer olmuştur. 2016 yılında ise GSYİH'nin %3,4'ü gibi bir değer elde edilmiştir.¹²¹

Küçük bir ekonomisi ve sınırlı bir iç pazarı olan İsrail'in büyümesi ihracatını geliştirmesine bağlıdır. Bu sebeple inovasyon kaynakları büyük ölçüde sanayi ihracatını oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Bu kaynakların değeri 1950 yılında 13 milyon USD iken yaklaşık 3000 kat artarak 2009 yılında 34,6 milyar USD'ye ulaşmıştır.¹²²

Ülkenin içinde bulunduğu güvenlik sorunları ve 2000'li yılların başındaki küresel internet balonu krizinden sonra ihracat hızla büyümeye başladı. İhracat, 2004 yılında %20,1 oranında büyürken, 2005 ve 2008 yılları arasında, yüksek teknoloji endüstrisi ürünlerin ihracatındaki artışla birlikte yıllık ortalama %12,2 büyüme kaydetmiştir. 2008 yılında değerlendirilen reel kurun ve küresel ekonomik krizin etkisiyle, mal ve hizmet ihracatı 2009 yılında %16,3 oranında azalırken, ithalattaki düşüş daha keskin (-%24,5) olmuştur. Mal ve hizmet ithalatı, 2010 yılında %17,1 oranında, 2011 yılında ise %13,0 oranında artış sağlamıştır. İthalat, 2010 (%21,3) ve 2011 (%20,6) yıllarında ihracattan daha hızlı büyüyerek cari işlemler dengesinde bir azalmaya sebep olmuştur. 2012 yılında ihracat %1,6 oranında büyürken, ithalat %0,3 oranında azalarak, 2010 ve 2011 yıllarından daha yavaş büyüme göstermiştir. Bu durum 2013 yılında da devam ederek, ihracat %1,8 oranında, ithalat ise %1,4 oranında azalmıştır.¹²³

2015 yılında, mal ve hizmet ihracatı 2013 ve 2014 yıllarına göre azalmıştır. Mal ve hizmet ithalatı da petrol fiyatlarındaki düşüşten dolayı azalmıştır. İsrail 2015 yılında, 2013 (6,6 milyar USD) ve 2014 (5,6 milyar USD) yıllarına göre yüksek (9,0 milyar USD) net ihracat fazlası elde etmiştir. 2016 yılında, 2015 yılına göre reel Yeni İsrail Şekli bazında ihracatta %3 büyüme ve ithalatta %9,2 artış sağlamıştır. 2015 yılında mal ihracatının azalması (cari dolar cinsinden elmas hariç %4,1), AB ülkelerine (-%12) ve diğer bölgelere (-%16,5 Asya hariç) yapılan ihracatı olumsuz etkilemiştir. 2015 yılında ABD (%4,6) ve Asya'ya (%15) yapılan ihracat ise artmıştır. 2015 yılında azalan mal ihracatı 2016 yılının ilk, ikinci ve üçüncü çeyreğinde artışa geçmiştir. Aynı

¹²¹ Israel Ministry of Finance, "Annual Report 2015 on Form 18-K", (1 January 2017), https://mof.gov.il/en/InternationalAffairs/InvestorRelations/Prospectuses/AnnualReport2015_Form18-K-update03012017.pdf, s.D-2. (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

¹²² Israel Ministry of Foreign Affairs, "ECONOMY: The National Economy".

¹²³ Israel Ministry of Finance, "Annual Report 2013 on Form 18-K", (30 June 2014), <https://mof.gov.il/en/InternationalAffairs/InvestorRelations/Prospectuses/Annual%20Report%202013%20on%20Form%2018-K.pdf> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019) s.D-48.

zamanda 2015 yılının ilk, ikinci ve üçüncü çeyreğinde ithalatın azalmasına uyumlu olarak mal ithalatı da azalmıştır. Dördüncü çeyrekte mal ithalatı %6,4 oranında artış sağlamasına rağmen 2016 yılı ilk çeyreğinde %0,4 azaldığı için tekrar düşüşe geçmiştir. 2015 yılında ithalat, doğalgazın ülke içerisinde üretilmesi sebebiyle artış göstermemiştir.¹²⁴

İsrail'in Asya bölgesine yapmış olduğu ihracatın 2009 ve 2013 yılları arasında %16'dan %22'ye çıkmasıyla, ihracat hedefi olarak Asya'nın önemi giderek artmaktadır. Çin (Hong Kong dâhil), Vietnam, Japonya, Tayvan, Hindistan, Tayland ve Singapur, İsrail'in Asya bölgesine olan ihracatının büyümesine en çok katkı sağlayan ülkelerdir. Son on yılda hükümet, Asya'daki ülkelerle ticareti kolaylaştırmak için farklı kuruluşları aracılığıyla artan miktarda kaynak tahsis etmiştir.¹²⁵

Tablo 13
Ülkelere Göre Mal İhracat Değerleri (Milyon USD)

Ülkeler	2001	2009	2010	2014	2017	2018	Ticaret dengesi, 2018	İsrail'in ihracatındaki payı (%)	İhracat büyümesi 2014-2018 (%)
Dünya	29.062	47.935	58.413	68.965	61.150	61.906	-14.678	100,0	-3,0
ABD	11.112	16.776	18.488	18.574	17.052	16.781	6.531	27,1	-3,0
Çin	350	1.045	2.047	2.793	3.310	4.794	-5.672	7,7	12,0
Birleşik Krallık	1.220	1.425	2.270	3.974	5.168	4.410	2.273	7,1	5,0
Hong Kong, Çin	1.254	2.874	3.915	6.129	4.217	4.190	2.852	6,8	-9,0
Gemi Mağz.ve Sığn.	0	0	0	0	0	3.466	628	5,6	-
Hollanda	830	1.551	1.818	2.485	2.304	2.272	814	3,7	-1,0
Belçika	1.570	2.372	3.117	3.299	2.705	2.177	-932	3,5	-7,0
Hindistan	473	1.811	2.890	2.203	1.934	2.146	191	3,5	-2,0
Türkiye	317	1.086	1.311	2.756	1.428	1.917	-4.296	3,1	-9,0
Almanya	1.288	1.440	1.701	1.727	1.638	1.786	-2.882	2,9	2,0
Fransa	715	1.115	1.273	1.675	1.776	1.582	-90	2,6	-1,0
İsviçre	343	942	1.048	1.425	1.456	1.358	-467	2,2	-1,0
Brezilya	392	716	935	922	905	1.155	774	1,9	7,0
Japonya	800	528	657	788	821	1.136	-1.593	1,8	8,0
Güney Kore	322	841	850	628	886	972	-580	1,6	14,0

Kaynak: ITC Trade Map, List of importing markets for a product exported by Israel, 2019, [https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(lahjijtdjroxynamboxgo55\)\)/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(lahjijtdjroxynamboxgo55))/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

¹²⁴ Israel Ministry of Finance, “Annual Report 2015 on Form 18-K”, s.D-3.

¹²⁵ Israel Ministry of Finance, “Annual Report 2013 on Form 18-K”, s.D-51.

Tablo 13'te İsrail'in en çok ihracat yapmış olduğu başlıca ülkeler ve yıllara göre ihracat bilgileri verilmiştir. İsrail, 1991 yılı öncesi dış ticaretinin büyük bir kısmını ABD ve Batı Avrupa ülkeleri ile yapmaktaydı. Bu yıldan sonra, Arap ülkelerinin İsrail ürünlerine yapmış olduğu boykotun kalkması ile birlikte, Sovyetler Birliği ve Asya ülkeleri ile de ticaret yapmaya başlamıştır. Özellikle 1997-1998 Asya krizi sonrasında Hong Kong, Hindistan, Japonya, Çin ve Güney Kore'ye olan ihracatı artarak %20 seviyelerine ulaşmıştır. İsrail ekonomisi, ABD ve AB ülkelerinin ekonomilerindeki hareketlerden etkilenmektedir. AB ülke ekonomilerindeki kriz ve ABD ekonomisindeki durgunluk ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. 2014 yılında ihracat toparlanarak 69 milyar USD ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır.¹²⁶

Ülke ihracatı 2014 yılından sonra düşüşe geçerek 2017 yılında 61 milyar USD ve 2018 yılında 61,9 milyar USD olarak gerçekleşmiştir. İsrail'in en büyük ihracat ortakları olarak ABD, Birleşik Krallık, Hong Kong, Çin Hollanda ve Belçika'yı sıralayabiliriz. Ülkenin ihracatında ABD ve AB ülkelerinin her birinin payı yaklaşık olarak %30 civarında olup, Asya ülkelerinin de payı giderek artmaktadır.

¹²⁶ T.C. Ticaret Bakanlığı, "İsrail Ülke Profili, Dış Ticaret".

Tablo 14
Ülkelere Göre Mal İthalat Değerleri (Milyon USD)

Ülkeler	2001	2009	2011	2015	2017	2018	Ticaret dengesi, 2018	İsrail'in ithalatında ki payı (%)	İthalat büyümesi 2014-2018 (%)
Dünya	33.303	47.363	73.526	62.068	69.116	76.584	-14.678	100	2
Çin	737	3.521	5.451	5.768	6.527	10.466	-5.672	13,7	13
ABD	6.705	5.851	8.708	8.089	8.087	10.250	6.531	13,4	4
Türkiye	683	1.388	2.171	2.446	2.896	6.212	-4.296	8,1	20
Rusya	507	489	1.053	726	1.232	4.672	-3.997	6,1	44
Almanya	2.615	3.361	4.566	3.807	4.721	4.668	-2.882	6,1	2
Belçika	2.634	2.568	4.465	3.275	4.099	3.109	-932	4,1	-2
İtalya	1.651	2.126	3.056	2.491	2.778	3.016	-2.046	3,9	3
Gemi Mağz.ve Sıgn.	0	0	0	0	0	2.838	628	3,7	-
Japonya	1.012	1.524	2.402	1.196	2.082	2.730	-1.593	3,6	23
Birleşik Krallık	2.208	1.907	2.778	2.274	4.307	2.136	2.273	2,8	5
Hindistan	429	1.157	2.154	1.881	1.854	1.956	191	2,6	-3
İsviçre	1.775	3.290	3.970	4.426	5.504	1.825	-467	2,4	-17
Fransa	1.254	1.429	1.626	1.606	1.756	1.672	-90	2,2	2
İspanya	674	880	1.183	1.346	1.717	1.568	-690	2,0	5
Güney Kore	524	868	1.604	1.136	1.139	1.553	-580	2,0	3

Kaynak: ITC Trade Map, List of supplying markets for a product imported by Israel, [https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(lahjitzdijroxynamboxgo55\)\)/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(lahjitzdijroxynamboxgo55))/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

Tablo 14'te İsrail'in en çok ithalat yapmış olduğu ülkeler listelenmiştir. İthalat, 2011 yılında ulaşmış olduğu 73,5 milyar USD değeri ile en yüksek seviyesine çıkmıştır. 2015 yılında ise 62 milyar USD'a kadar düşmüştür. Ardından yükselişe geçerek 2017 yılında 69,1 milyar USD'a çıkmıştır. Ticarete tarife dışı engellerin kaldırılmasından sonra başta Çin olmak üzere birçok Asya ülkesinden yapılan ithalat rakamlarında artışlar meydana gelmiştir. ABD ve AB ülkeleri ile yapılan ithalatın payı ise neredeyse aynı kalmıştır.¹²⁷

Çin, ABD, Türkiye, Rusya, Almanya, Belçika, İtalya ve Japonya İsrail'in en çok ithalat yapmış olduğu ülkelerin başında gelmektedir.

¹²⁷ T.C. Ticaret Bakanlığı, "İsrail Ülke Profili, Dış Ticaret".

Tablo 15
İsrail'in İhraç Ettiği Başlıca Ürünlerin Listesi

Kod	Ürün İsmi	2001 (Milyon USD)	2009 (Milyon USD)	2014 (Milyon USD)	2017 (Milyon USD)	2018 (Milyon USD)	Ticaret dengesi, 2018 (Milyon USD)	İhracat büyümesi 2014- 2018 (%)	Dünya ihracatın daki payı (%)
Toplam	Tüm ürünler	29.062	47.935	68.965	61.150	61.906	-14.678	-3	0,3
7102	Elmaslar (işlenmiş olsun olmasın, fakat mihlanmamış veya takılmamış)	8.821	11.598	20.547	14.693	14.374	7.844	-9	10,5
3004	Tedavide veya korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış)	574	4.257	3.846	3.153	4.504	2.957	1	1,3
8542	Elektronik entegre devreler	279	3.597	3.910	2.765	3.260	2.096	-10	0,5
8803	88.01 ve 88.02 Pozisyonlarındaki hava taşıtlarının aksam ve parçaları	940	1.662	1.534	2.667	2.144	1.830	8	2,3
3824	Döküm kalıpları veya maçaları için hazırlanmış bağlayıcılar; kimyasal ürünler ve kimyasal hazırlıklar	0,028	1.955	4.168	1.384	1.948	1.784	-18	4,4
8517	Telefon cihazları, ses, görüntü veya diğer bilgileri almaya veya vermeye mahsus diğer cihazlar	1.788	2.183	1.791	1.691	1.781	-281	1	0,3
9018	Tıpta, cerrahide, dişçilikte ve veterinerlikte kullanılan alet ve cihazlar	345	867	1.506	1.672	1.763	1.169	5	1,4
2710	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar	5	0	762	853	1.359	-1.161	19	0,2
3808	Haşarat öldürücü, dezenfekte edici, zararlıları yok edici, sürgünleri önleyici, bitkilerin büyümesini düzenleyici ürünler	178	566	963	1.314	1.261	1.121	8	3,4
9031	Diğer ölçme veya muayene alet, cihaz ve makinaları; profil projektörleri	120	583	940	1.105	1.162	941	9	2,4
3105	Azot, fosfor ve potasyumun ikisini veya üçünü içeren mineral veya kimyasal gübreler	335	1.004	1.261	964	1.060	1.039	-4	5
8209	Aletler için monte edilmemiş levha, çubuk, uç vb (sermetlerden)	343	414	861	779	921	882	2	12,5
8443	Plaka, silindir ve diğer baskı bileşenleri ile baskı için kullanılan baskı makineleri	218	458	1.052	931	893	445	-2	0,9
9999	Başka yerde belirtilmeyen emtialar	3.927	186	895	811	704	354	3	0,1
3003	Tedavide veya korunmada kullanılmak üzere karıştırılmış ilaçlar (dozsuz)	2	166	2.160	3.843	801	784	-15	5

Kaynak: ITC Trade Map, List of products exported by Israel, 2019,
[https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(1dhjttjzjdjroxynamboxgo55\)\)/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(1dhjttjzjdjroxynamboxgo55))/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

Tablo 15'teki verilerde de belirtildiği üzere İsrail'in ihraç ettiği ürünlerin başında %24'lük pay ile elmaslar gelmektedir. Tedavide veya korunmada kullanılan ilaçlar, elektronik entegre devreleri, hava taşıtlarının aksam ve parçaları, telefon

cihazları, ses, görüntü veya diğer bilgileri almaya veya vermeye mahsus diğer cihazlar ile tıpta, cerrahide, dişçilikte ve veterinerlikte kullanılan alet ve cihazlar, İsrail'in başlıca ihraç ürünleridir.¹²⁸

Tablo 16
İsrail'in İthal Ettiği Başlıca Ürünlerin Listesi

Kod	Ürün İsmi	2001 (Milyon USD)	2009 (Milyon USD)	2014 (Milyon USD)	2017 (Milyon USD)	2018 (Milyon USD)	Ticaret dengesi, 2018 (Milyon USD)	İthalat büyümesi 2014- 2018 (%)	Dünya ithalatınd aki payı (%)
Toplam	Tüm ürünler	33.303	47.363	72.332	69.116	76.584	-14.678	2	0,4
7102	Elmaslar (işlenmiş olsun olmasın, fakat mihlanmamış veya takılmamış)	5.641	5.318	9.301	6.739	6.529	7.844	-7	5,0
2709	Ham petrol (petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar)	1.671	5.120	8.460	4.491	6.127	-6.125	-6	0,5
8703	Binek otomobilleri ve esas itibarıyla insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar	1.419	2.445	4.063	3.689	4.544	-4.529	4	0,6
2710	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar	929	1.396	3.032	1.933	2.520	-1.161	-3	0,3
8486	Yarı iletken üretimi için kullanılan makine ve aparatlar	0	177	153	2.165	2.307	-2.134	114	2,5
8517	Telefon cihazları, ses, görüntü veya diğer bilgileri almaya veya vermeye mahsus diğer cihazlar	399	1.203	1.643	1.971	2.062	-281	6	0,3
3004	Tedavide veya korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış)	526	1.147	1.364	1.349	1.547	2.957	3	0,4
8471	Otomatik veri işleme makineleri ve birimleri; manyetik veya optik okuyucular, makineler	764	959	1.346	1.442	1.536	-931	4	0,4
8802	Helikopterler, uçaklar vb; uzay araçları (uydular dahil), uzay araçlarını fırlatıcı araçlar	660	220	327	358	1.360	-1.293	47	1,0
8542	Elektronik entegre devreler	719	774	1.735	1.044	1.163	2.096	-16	0,1
8704	Eşya taşımaya mahsus motorlu taşıtlar	375	437	613	1.018	807	-798	9	0,6
3002	İnsan kanı, hayvan kanı, serum, aşı, toksin vb. Ürünler	43	141	423	699	753	-498	16	0,4
2701	Taşkömürü; taşkömüründen elde edilen briketler, topak vb. katı yakıtlar	448	1.154	929	751	752	-752	-4	0,5
8411	Turbojetler, turbopropellerler ve diğer gaz türbinleri	278	346	669	652	639	-290	1	0,4
9018	Tıpta, cerrahide, dişçilikte ve veterinerlikte kullanılan alet ve cihazlar	211	289	455	560	594	1.169	8	0,5

Kaynak: ITC Trade Map, List of products imported by Israel, 2019,
[https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(lahjijtdjroynamboxgo55\)\)/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(lahjijtdjroynamboxgo55))/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

¹²⁸ T.C. Ticaret Bakanlığı, "İsrail Ülke Profili, Dış Ticaret".

Tablo 16'daki bilgiler incelendiğinde, İsrail'in ithalatında da elmasların (2017 yılı ithalatındaki payı yaklaşık %10 civarındadır.) payının önemli olduğu görülmektedir. Ham petrol, binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer binek otomobiller, entegre devrelerin ve benzeri (vb.) imalatında kullanılan makine ve cihazlar, telefon cihazları, ses, görüntü veya diğer bilgileri almaya veya vermeye mahsus diğer cihazlar, petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar ve elektronik entegre devreler, diğer önemli ithalat malzemeleridir.¹²⁹

1.4.6. Temel Ekonomik Sektörler

1.4.6.1. Tarım

Yahudiler bugünkü İsrail topraklarına yerleşmeye başladıklarında ilk olarak çorak toprakları verimli alanlara dönüştürmeye çalışmışlardır. İsrail'in diğer ülkeler ile yapmış olduğu ticaret anlaşmaları gereği gümrük vergilerini düşürmesi, ülkede su kıtlığının bulunması ve tarım alanlarının daha çok inşaat sektörüne aktarılması gibi sebeplerden dolayı son zamanlarda zirai üretimde gerileme olmuştur. Bu sebeple çiftçiler, daha az tarım alanı ve su isteyen yüksek kaliteli ürün üretme tekniklerini aramaya başlamışlardır.¹³⁰

Çiftçiler ve devletin desteklediği araştırmacıların birlikte çalışması sonucu sulama teknikleri, tarım makineleri ve pek çok tarım kollarında ileri yöntemler geliştirilmiştir. 1948 yılından itibaren işlenen topraklar 2,6 oranında, sulu araziler ise 8 kat artmıştır. Tarım yerleşim alanları 400'den 750'ye çıkmış fakat nüfus oranı %12'den %5'e düşmüştür. Gıda ürünlerinin çoğu yurtiçinde üretilmekle birlikte, hububat, yağlı tohumlar, et, kahve, kakao ve şeker gibi ürünlerin ithalatı yapılmaktadır. Buna rağmen ülkenin gıda ihracatı ithalatından daha çoktur. Geçen yıllar boyunca tarımsal üretimin GSYİH içindeki payının azalmasına rağmen, gelişmiş tarım teknikleri, modern sulama yöntemleri ve ihracata yönelik üretim sayesinde 1950 yılında 20 milyon USD olan

¹²⁹ T.C. Ticaret Bakanlığı, "İsrail Ülke Profili, Dış Ticaret".

¹³⁰ Muhammet Murat Yağış, "İsrail Ülke Raporu", T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara, Aralık 2010, <https://docplayer.biz.tr/1954761-Israil-ulke-raporu-hazirlayan-muhammet-murat-yagis-ankara-december-2010-t-c-basbakanlik-dis-ticaret-mustesarligi.html> (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2018) s.6.

ihracat, 2006 yılında 1 milyar USD'ye çıkmıştır.¹³¹ 2017 yılında tarımsal üretimin ekonomiye katma değeri 4 milyar 261 milyon USD olarak gerçekleşmiştir.¹³²

İsrail Avrupa'nın serası görünümündedir. Avrupa ülkelerine satılmak üzere kavun, domates, salatalık, biber, çilek, kivi, çeşitli turunçgiller ve uzun saplı güller ile dallı karanfiller gibi ürünlerin kış aylarında üretimi yapılmaktadır.¹³³ Ayrıca zirai üretimin yarısının ihracat amaçlı yapılması sebebiyle narenciye alanlarında genişlemeler olmuştur. Nakliye maliyetlerini en aza indirebilmek amacıyla baharat ve tat bitkileri gibi ihracatı hızlı büyüyen ürünlerin raf ömürlerini uzatma araştırmaları yapılmıştır.¹³⁴

1.4.6.2. Sanayi

İsrail bugün itibari ile sanayileşmiş bir ülke görünümündedir. Geleneksel sektör ve sanayi sektörünün birçok alanlarında üretim, Ar-Ge çalışmalarına ve yüksek teknoloji makinelerine dayalı yapılmaktadır. Sanayi sektörü 19. yüzyılın sonlarından itibaren tarım aletlerini üretmek ve tarım ürünlerini işlemek amacıyla kurulan küçük imalathaneler ile başlamıştır. 1930'lu yıllarda Almanya'dan gelen nitelikli işgücünün ve İkinci Dünya Savaşı zamanında müttefik devletlerin ihtiyaç duyduğu malzemelerin üretilmesi gerekliliği sanayinin modernleşmesini teşvik etmiştir. 1970'lere kadar devam eden geleneksel sanayiler yerini bu yıllardan sonra ülke savunması için gerekli olan silah ve ekipmanların imalatına bırakmıştır. Savunma sanayine yapılan yatırımlar, medikal ekipman, telekomünikasyon, elektronik yazılım ve donanımı gibi ileri teknolojilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1980'li yıllarda Silikon Vadisinde çalışan Yahudilerin ülkelerine dönerek çok uluslu şirketlerin geliştirme merkezlerini açmaları ve 1990'larda Sovyetler birliğinden göçen kaliteli işgücü sanayinin gelişmesine önayak olmuştur. İsrail, 2006 yılına gelindiğinde Güney Kore'den sonra sanayisi en çok büyüyen ikinci ülke olmuştur. En yüksek büyümeyi; tıbbi elektronik ekipmanlar, telekomünikasyon, bilgisayar donanımı ve elmas sanayi gibi ileri teknoloji sektörü alanlarında elde etmiştir. İleri teknoloji endüstrisi önemli derecede Ar-Ge çalışmalarını gerektirmektedir. İsrail'in GSYİH'nin yaklaşık %4,4'ü Ar-Ge yatırımlarına

¹³¹ Haim (hızl.), ss.235-237.

¹³² World Bank, "World Development Indicators, Israel".

¹³³ Haim (hızl.), s.237.

¹³⁴ Yağış, s.6.

ayrılmaktadır. Geleneksek ürünlerin yaklaşık %40'ı ihraç edilebilirken, yüksek teknoloji ürünlerin %80'i ihraç edilmektedir. İsrail aynı zamanda dünyanın önde gelen elmas imalat ve ticaret merkezi görünümündedir.¹³⁵ Tablo 15'te görüleceği gibi İsrail elmas ihracatında dünya ihracatının %11'i paya sahiptir. Tablo 16 incelendiğinde ise elmas ithalatında dünya ithalatının %5,2'si kadar paya sahip olduğu görülecektir.

İsrail sanayisi, geleneksel sanayilerin üretimlerini düşük maliyetli yerlere kaydırmasından sonra ileri teknoloji sanayiye yönelmiştir. 1980'li yıllarda başlayan bu dönüşüm 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliğinden gelen nitelikli işgücünün de etkisiyle daha çok hızlanmıştır.¹³⁶ İsrail, kaliteli sanayi altyapısı ve Ar-Ge çalışmalarına verdiği önem ile yerli ve yabancı birçok yatırımcının ilgi odağı olmuştur. Ar-Ge çalışmalarında özel şirketlerin 2/3'den fazla payı bulunmaktadır. Hükümet te, Ar-Ge çalışmalarını %30-66 arasında değişen oranlarda desteklemektedir. İsrail menşeli yazılım firmalarının uluslararası alanda rekabet gücü artmıştır. İsrail, biyoteknoloji sektörü alanında dünyanın önemli merkezlerinden biri olup, dünya pazarı içinde %2,5 paya sahiptir. Gübre, kimyasallar, tohumculuk, veteriner ilaçları, yem katkı maddeleri, damlatma yöntemi (sulama alanında), seracılık, hayvancılık ve bitki koruma alanları gibi tarım teknolojilerinde ileri teknolojiye sahip olup, bu teknolojiyi dünyaya ihraç etmektedir. Amdocs, Check Point, Comverse, Retalix, Cimatron ve Aladdin Knowledge gibi önemli yazılım firmalarına sahip olan İsrail; HP, IBM, Microsoft, Intel, SAP, Cisco ve Texas Instruments gibi dünyaca ünlü şirketlerin üretim tesislerine de ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca ülkede, Bell South, Deutsche Telecom, France Telecom, Hutchison-Hong Kong, Sprint ve Telecom Italia gibi dünyanın önde gelen telekomünikasyon şirketlerinin yatırımları bulunmaktadır. İsrail internet uygulamaları alanında da çok ileri teknolojiye sahiptir.¹³⁷

1.4.6.3. Hizmetler

Turizm: İsrail toprakları inanç turizmi yönünden üç büyük dine ait önemli şehir (Kudüs, Nasıra) ve eserlere (Mescid-i Aksa, Ağlama Duvarı) ev sahipliği yapması

¹³⁵ Haim (hızl.), ss.229-235.

¹³⁶ DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, “İsrail Ülke Bülteni”, (Mart 2013), <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-israil-ulke-bulteni-mart-2013> (Erişim Tarihi: 7 Ocak 2019), s.3.

¹³⁷ Yağış, s.6.

sebebiyle pek çok turisti ÷lkeye çekmektedir. İsrail, mercan resifleriyle ünlü Eilat Körfeziyle, Museviler için önemli olan Ölüdenizle ve Hristiyanlar için değerli olan Şeria ırmağı ile de dikkat çekmektedir. Ülkede ayrıca Soreg mağarası, sarkıt ve dikitler ve düğün pastası benzeri birçok doğal oluşumlar bulunmaktadır.¹³⁸ Kısacası İsrail, sahip olduğu önemli tarihsel ve dinsel alanları, güneşli havası, Akdeniz, Galile, Kızıl Deniz ve Ölü Deniz bölgelerindeki cezbedici turistik mekânları sayesinde her yıl önemli miktarda turisti ÷lkeye çekmektedir. Turizmin İsrail ekonomisinde önemli bir yeri vardır. Son yıllarda İsrail’den diğer ülkelere giden turist sayısında önemli artışlar olmuştur.¹³⁹

İsrail’e, 1950 yılında 33.000, 1960 yılında 118.000, 1970’ te 441.000, 1980 senesinde 1,18 milyon, 1990 yılında 1,34 milyon, 2000 yılında 2,41 milyon (o zamana kadar en yüksek rakam), 2001 yılında 1,2 milyon, 2006 yılında 1,84 milyon ve 2007 yılında da 2,3 milyon turist gelmiştir. Bu turistlerin %57’si Avrupa ülkelerinden, %32’si Amerika kıtasından ve %8’i Asya ülkelerinden gelmiştir. Turizm sektörü GSMH içinde %3’ten az yer tuttuğu halde, ihracat sektörleri arasında %85 değer ile en yüksek katma değer oranına sahiptir.¹⁴⁰ 2000-2001 yıllarında ÷lke içindeki şiddet olayları ve 2003 Irak işgali sebebiyle turist sayısında önemli miktarda azalma olmuştur. 2009 yılında İsrail’e 2,3 milyon dolayında turist gelmiştir.¹⁴¹ 2017 yılında ÷lkeye 3,6 milyon (2016 yılından %25 daha fazla) turist gelmiştir. Bu rakam İsrail’in kuruluşundan beri elde edilen en iyi değer olmuştur. Bu gidişatın önümüzdeki yıllarda da devam etmesi beklenmektedir. İsrail Turizm Bakanlığı, İsrail’e olan talebin artmasına odaklanmıştır. Aynı zamanda artan talebin ihtiyaçlarını karşılamak için önümüzdeki yıllarda konaklama yerlerine yeni otel odaları ekleyerek sorunu çözmeyi hedeflemektedir.¹⁴²

İnşaat: İsrail’in kurulduğu ilk zamanlarda konut inşaatı sektörün %84’üne denk geliyordu. Sonraları inşaat sektörünün altyapıya yönelmesi ile birlikte bu oran %70-75’lere düşmüştür. 1991 yılında SSCB’den göçmenlerin gelmesi ile birlikte inşaat sektörünün iş hacmi artmıştır. Buna paralel olarak konut inşaatı da %86 oranlarına

¹³⁸ Güney, s.96.

¹³⁹ Besalel, s.284.

¹⁴⁰ Haim (hızl.), ss.240-241.

¹⁴¹ Yağış, s.7.

¹⁴² Israel Ministry of Tourism, “Statistics”, (Haziran 2018), https://www.gov.il/en/Departments/General/about_us_invest (Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019).

yükselmiştir. İnşaat sektörünün 1950 yılında ekonomideki payı %30 iken, 2006 yılında %5'lere düşmüştür. İlk zamanlarda inşaat faaliyetlerinde devletin payı %67 iken, 1989 yılında %16 olmuştur.¹⁴³ 1996 yılından sonra ise göçlerin azalması ve önceki yıllarda inşa edilen konutların fazlalığı sebebiyle inşaat sektörü durgunluk içine girmiştir. Bununla birlikte yönünü ticari bina ve altyapı inşaatlarına çevirmiştir.¹⁴⁴

Ulaştırma ve İletişim: İsrail'de iç ulaşımında 1930'lu yıllarda kurulan “Egged” otobüsçülük firması bulunmaktadır. “El-Al” ise ulusal havayolu şirkettir. İsrail'de 1950 yılından beri deniz ticareti nakliyesi yaklaşık 10 kat, hava nakliye kapasitesi yaklaşık 100 kat ve kara taşımacılığının hacmi ise yine yaklaşık 10 kat büyümeye elde etmiştir.¹⁴⁵

İsrail'de 17.686 km uzunluğunda bulunan karayolları, taşıt sayısının fazla olması sebebiyle yetersiz kalmaktadır. Hükümet karayolu altyapı yatırımlarında yavaş kalırken, bu sorunu ücretli otoyollar vasıtasıyla çözmeye çalışmaktadır. 300 km uzunluğunda olan Cross-Israel Highway ülkenin ilk özel paralı otoyol projesidir. İsrail'de, uluslararası standartlara uygun 640 km uzunluğunda demiryolu bulunmaktadır. Hükümet demiryolu ağını arttırmak için 2004 yılında 4,5 milyar değerinde beş yıllık yatırım planı açıklamıştır.¹⁴⁶ Demiryolu ulaşımı ile özellikle nüfusun yoğun olduğu kıyı kentlere ulaşım sağlanmaktadır. Son yıllarda yapılan restorasyonlar ve ilave edilen yeni istasyonlar sayesinde demiryolu ulaşımı daha çok tercih edilir hale gelmiştir. Ayrıca Kudüs ve Tel Aviv'de hafif raylı sistemler bulunmaktadır.¹⁴⁷

Turistlerin çoğu (%90) ülkeye havayolu taşımacılığı ile gelmektedirler. El-Al havayolu şirketi (2003-2005 yılları arasında özelleşmiştir.) ülkenin en büyük havayolu şirkettir. 16 milyon kapasiteli Ben Gurion Uluslararası Havaalanı ülkenin en büyük hava limanıdır.¹⁴⁸ Ülkede toplam 47 adet havalimanı bulunmaktadır. Ülkenin ikinci

¹⁴³ Haim (hızl.), s.238.

¹⁴⁴ Yağış, s.6.

¹⁴⁵ Besalel, s.284.

¹⁴⁶ DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, ss.5-6.

¹⁴⁷ Yağış, s.7.

¹⁴⁸ DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, s.6.

büyük havaalanı Eilat Havaalanıdır. Eilat Havaalanı charter seferleri (bazı Avrupa ülkelerine) ve iç hat uçuşları (Tel Aviv) için hizmet vermektedir.¹⁴⁹

İsrail'in başlıca limanları Ashdod, Ashkelon, Eilat, Hadera, Haifa ve Tel Aviv'de bulunmaktadır. Haifa, Ashdod ve Eilat limanları Limanlar İdaresi altında farklı şirketler tarafından işletilmektedir. Limanların %49'unun önümüzdeki yıllarda halka arz edilmesi planlanmaktadır.¹⁵⁰

İsrail'de uydu ve sualtı kabloları vasıtasıyla ile küresel veri ağına bağlantı yapılabilmektedir. Bu alanda yapılan modernleşme çalışmalarına rağmen, mevcut altyapı hızlı nüfus artışından dolayı ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmaktadır.¹⁵¹ 1990'lı yılların ortasından itibaren teknolojik gelişmelerin bir gereği olarak sektörde özelleştirmeye gidilmek zorunda kalınmıştır. Bu amaçla ülkenin en eski telekomünikasyon şirketi olan Bezeq özelleştirilerek sektör rekabete açılmıştır. İsrail'de Mobil Telefon Hizmeti veren firmalar; MIRS Communications, Cellcom Israel, Pelephone Communications, Partner Communications'tır. Bezeq International, Exaphone Communications, Golden Line International Communications, Barak ITC, Netvision ve Internet Gold firmaları ise uluslararası telekom hizmeti vermektedirler.¹⁵² Ülkede 2017 yılı itibari ile 6,7 milyon internet kullanıcısı, 6,7 milyon sosyal medya kullanıcısı, 5,72 milyon toplam mobil kullanıcısı ve 5,8 milyon sosyal medyaya mobilden bağlanan kullanıcılar bulunmaktadır.¹⁵³

İsrail'de ülke güvenliğiyle alakalı konuların haricinde basın özgürlüğünün olduğu söylenebilir. Radyo ve televizyon yayınları İsrail Yayın Kurulu tarafından denetlenmektedir. Ülkede Arapça ve Rusça yayın yapan gazete ve televizyon kanalları da bulunmaktadır.¹⁵⁴

Bankacılık: İsrail Merkez Bankası, temel görevlerine ek olarak bankacılık işlemlerinin düzenleme ve denetlemesinden de sorumludur. Ülke gelişmiş bankacılık sistemine sahiptir. Hapoalim, Leumi, Israel Discount, Mizrahi ve First International ülkenin en büyük beş bankacılık grubu olup; sektörün toplam varlıklarının, kredilerinin

¹⁴⁹ Yağış, s.7.

¹⁵⁰ DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, s.6.

¹⁵¹ Yağış, s.6.

¹⁵² DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, s.7.

¹⁵³ Simon Kemp, "Global Digital Report 2018", We Are Social, January 2018, <https://digitalreport.wearesocial.com/> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2019).

¹⁵⁴ Yağış, s.7.

ve mevduatlarının %95'inden fazlasına sahiptir. Hapoalim ve Leumi ise sektörün %60'ına hükmetmektedir. Bankalar emeklilik fonu işlemlerine sınırlı şekilde yapmakla birlikte sigorta işlemlerini yapmamaktadırlar. 1990'lı yılların sonuna doğru bankacılık sektörünün de liberalleşmeden etkilenmesinden sonra yabancı bankalarda ülkeyle ilgilenmeye başlamışlardır. Ülkede 2004 yılı ortaları itibari ile Yabancı Bankalar Birliği'ne kayıtlı dokuz yabancı banka bulunmaktadır. Bankalarca uygulanan kredi faizleri düşük olsa da bankacılık işlemleri için ödenen ücret ve komisyonlar oldukça yüksektir. Ülkede sigortacılık işlemleri; Migdal, Clal Insurance, Harel, Phoenix ve Menora gibi büyük kuruluşların gölgeleri altındadır. 1953 yılında Tel Aviv Borsası kurulmuştur. 1983 ve 1993 borsa krizlerinin etkisiyle borsaya olan güven sarsılmış olsa da 1999 yılındaki küresel piyasalardaki hareketlenme ile birlikte güven tekrar artmıştır. Tel Aviv Borsasının işlem hacmi 200 milyon USD iken, kayıtlı şirket sayısı 584'tür.¹⁵⁵

Temel ekonomik sektörlere Tablo 5 ve Tablo 9'daki verilere göre bakıldığında; 2017 yılı GSYİH'si içinde tarım sektörünün %1,2, sanayi sektörünün %19,6 ve hizmetler katma değerinin %69,4 payının olduğu görülmektedir. İstihdam alanında ise, tarım sektörünün %1,0, sanayi sektörünün %17,5 ve hizmetlerin %81,6 payı bulunmaktadır.¹⁵⁶ Geçen yıllar boyunca tarım sektörünün ve sanayi sektörünün istihdam ve GSYİH içindeki payı azalırken, hizmetler sektörünün payı artmıştır. Tarım sektörünün GSYİH içindeki payı azalmış olsa da katma değeri artmıştır. Sanayi sektöründe ise imalat geleneksel alandan yüksek teknoloji endüstrisi alanlarına kaymıştır.

1.4.7. Ekonomik İşbirlikleri

İsrail, yeterli hammadde kaynaklarına sahip olmadığı için ileri teknoloji endüstrisi ürünleri üretmeye yönelmiştir. Fakat üretim için gerekli olan hammaddeleri ithal etmesi gerekmektedir. Hammadde ithalatının yüksek olması dış dengeyi negatif yönde etkilemektedir. Cari dengenin pozitif bir değer alabilmesi için ihracata ağırlık

¹⁵⁵ Ferhat Sayım ve Onur Gümüş, "Mena Bölgesinde Bankacılık ve Finans Piyasası", Hamdi Genç ve Ferhat Sayım (Ed.), **Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı** içinde (189-213), Bursa: MKM Yayıncılık, (Nisan 2011), ss.208-209.

¹⁵⁶ World Bank, "World Development Indicators, Israel".

verilmesi gerekmektedir. Bu sebeple serbest ticaret anlaşmaları ile ihracatını arttırma yoluna gitmiştir.¹⁵⁷

İsrail bu amaçla ilk olarak 1962 yılında, 1947-1948 yılları arasında Havana’da toplanan 50 kadar ülkenin kurmuş olduğu ve üye ülkelere serbest ticaret alanı içerisinde tam rekabet koşulları altında ticaret yapmayı sağlayan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasını (GATT) imzalamıştır. GATT’ın, 1 Ocak 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) olarak faaliyete geçmesinden sonra da (21 Nisan 1995 tarihinden itibaren) DTÖ üyesi olmuştur.¹⁵⁸ Ayrıca İsrail, amacı üye ülkelerin ekonomik gelişmelerine destek vermek, istihdamı teşvik etmek ve küresel ekonomik kalkınmaya yardımcı olmak olan OECD’ye 2010 yılında üye olmuştur.¹⁵⁹

İsrail’in yapmış olduğu serbest ticaret anlaşmalarının ülkenin ticaretine önemli derecede etkisi olmuştur. Dış ticaretinin yaklaşık %65’ini anlaşma yapmış olduğu ülke veya ticaret gruplarıyla yapmaktadır. İsrail, ABD (1985), Kanada (1997, 2015 yılında yükseltilmiş ve onay aşamasındadır.), Meksika (1999), AB (1975,1995), Avrupa Serbest Ticaret Birliği Ülkeleri (EFTA-İsviçre, Norveç, İzlanda ve Lichtenstein;1992), Türkiye (1997), Mercosur Blok (Arjantin, Brezilya, Uruguay ve Paraguay; 2007),¹⁶⁰ Ürdün (1995) ile serbest ticaret anlaşmaları ve Mısır ile Nitelikli Sanayi Bölgesi (QIZ) anlaşması (2004) imzalanmıştır. Kolombiya ile yapılan anlaşma 2013 tarihinde imzalanmıştır fakat henüz yürürlüğe girmemiştir. Panama ile yapılan anlaşma ise 17 Mayıs 2018’de imzalanmış olup, onaylanmayı beklemektedir.¹⁶¹

Ukrayna ile serbest ticaret anlaşması müzakereleri yapılmaktadır. Vietnam, Çin, Rusya Avrasya Gümrük Birliği ile müzakereleri başlatmak için karşılıklı karar verilmiştir.¹⁶² Bangladeş, Brezilya, Şili, Mısır, Kore Cumhuriyeti, Meksika, Pakistan, Paraguay, Peru, Filipinler, Sırbistan, Tunus, Türkiye ve Uruguay ile Ticaret

¹⁵⁷ Sezer ve Güzel, s.95.

¹⁵⁸ WTO World Trade Organization, “Israel Member Information”, 2019, https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/israel_e.htm (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).

¹⁵⁹ Israel Ministry of Economy and Industry, “OECD in the Foreign Trade Administration”, (t.y.), <http://economy.gov.il/InternationalAffairs/TradePolicyAndAgreements/OECD/Pages/default.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).

¹⁶⁰ Gov.il, “Trade Policy and International Agreements Division”, (Aralık 2015), https://www.gov.il/en/Departments/publications/reports/foreign_trade_agreements (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).

¹⁶¹ Israel Ministry of Economy and Industry, “Bilateral Agreements”, (t.y.), <http://economy.gov.il/InternationalAffairs/TradePolicyAndAgreements/BilateralAgreementsDivision/Pages/BilateralAgreementsDivision.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).

¹⁶² Gov.il, “Trade Policy and International Agreements Division”.

Müzakereleri Protokolü imzalamıştır. Protokol, 8 Aralık 1971 yılında imzalanmış ve 11 Şubat 1973 yılında yürürlüğe girmiştir.¹⁶³

İsrail, bu anlaşmalar ile diğer ülkelerle adil bir ticaret ortamında ticaret yapma olanağını elde etmiştir. Ayrıca AB Araştırma ve İnovasyon Çerçeve Programına katılmak gibi önemli programlarda iş birliği yapmayı elde etmiştir.¹⁶⁴

İsrail-ABD Serbest Ticaret Anlaşması: İsrail ve ABD arasında imzalanan serbest ticaret alanı anlaşması 1 Eylül 1985 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma, ABD'nin Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) dışında imzalamış olduğu ilk anlaşma özelliğini de taşımaktadır. Anlaşma, tarifelerin 1 Ocak 1995 tarihine kadar karşılıklı olarak kaldırılmasını içermektedir. Ocak 1995'ten itibaren tarım alanındaki kota ve harç türü kısıtlamalar haricinde tüm tarifeler kaldırılmıştır. Tarım alanındaki kısıtlamalar ise 2004 yılındaki başka bir sözleşme ile düzenlenmiştir. İki ülkenin hükümeti de karşılıklı çıkarları için aralarındaki dostluğu ve ekonomik ilişkileri geliştirmekte kararlı davranmaktadırlar.¹⁶⁵

Anlaşma kapsamında; bazı meyve ve sebzeler, bromür ve altın İsrail'in hassas ürünleri olurken, bazı meyve, süt ve ürünleri, buzdolabı, bazı ilaçlar ve petro-kimyasal ürünler de ABD'nin hassas ürünleridir. Ayrıca İsrail, söz konusu anlaşmadan önce bazı ürünlerini kendisine tanınan En Çok Tercih Edilen Ülke statüsünde ve Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi kapsamında ABD'ye gümrük vergisiz olarak ihraç etmekteydi.¹⁶⁶

İsrail-Kanada Serbest Ticaret Anlaşması: İki ülke arasındaki ticarete NAFTA anlaşmasından kaynaklanan olumsuz etkileri kaldırmak ve ülkeler arasındaki ticaret potansiyelinden faydalanmak amacıyla serbest ticaret anlaşması yapılmıştır.¹⁶⁷ 31 Temmuz 1996 tarihinde imzalanan anlaşma 1 Ocak 1997'de işlerlik kazanmıştır. 28 Mayıs 2018 tarihinde, yükseltilmiş Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması imzalanmış ve yürürlüğe girmesi için her iki ülkenin de onayı beklenmektedir.¹⁶⁸

¹⁶³ WTO World Trade Organization, "Regional Trade Agreements, Protocol on Trade Negotiations", 2019, <http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=147> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).

¹⁶⁴ Gov.il, "Trade Policy and International Agreements Division".

¹⁶⁵ Israel Ministry of Economy and Industry, "Trade Agreements and Bilateral issues", (t.y.), <http://www.economy.gov.il/English/InternationalAffairs/ForeignTradeAdministration/TradePolicyAgreements/BilateralAgreements/Pages/BilateralAgreements.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).

¹⁶⁶ Sezer ve Güzel, ss.96-97.

¹⁶⁷ Sezer ve Güzel, s.98.

¹⁶⁸ Ministry of Economy and Industry, "Bilateral Agreements".

Anlaşma gereği İsrail'in Kanada'ya ihraç etmiş olduğu tarım, gıda ve tekstil ürünlerinin ihracının arttırılmasına, teknolojik alanlarda iş birliğine gidilmesine ve karşılıklı olarak sanayi ürünlerine yapılan tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılmasına karar verilmiştir. Kanada'ya ihraç edilen elektronik ürünlere de %10 gümrük vergisi indirimi uygulanmasına karar verilmiştir. Hindi, çorba, unlu mamuller, çikolata gibi tarım ürünleri Kanada'nın tercihli ürünleri kapsamında yer alırken, buğday, balık ve kurutulmuş sebze ve şekerleme gibi ürünler İsrail'in tercihli ürünleri içinde yer almaktadır. Anlaşmada, katma değer yüzdesine ve mahalli üretim maliyetlerine dair herhangi bir maddeye yer verilmemiştir.¹⁶⁹

İsrail-Meksika Serbest Ticaret Anlaşması: İki ülke arasında 10 Nisan 2000 tarihinde imzalanan anlaşma, 1 Temmuz 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁷⁰

İsrail Meksika ile yapmış olduğu bu anlaşma sonucunda, NAFTA anlaşması ile Meksika pazarında ticaret yapan ABD'li rakip tedarikçilerle eşit şartları elde etmiştir. Anlaşma ile tüm endüstriyel ürünler ve bir kısım tarım ve gıda ürünlerinde uygulanan tarifelerin düşürülme kararı alınmıştır. Meksika ithalatta uygulamış %8 oranındaki gümrük vergisini, anlaşmanın yürürlüğe girmesini müteakip iptal edeceğini taahhüt etmiştir. İsrail bu anlaşma ile Meksika'ya ihraç etmiş olduğu sanayi ürünlerinin %80'inden fazlasında gümrük muafiyeti elde etmiştir. Geri kalan kısmı ise kademeli olarak azaltılmıştır. Ürün listelerinde karşılıklılık ilkesi esas alınmıştır. Muafiyet alan bir ürün aynı anda diğer ülkede de muaf tutulmuştur.¹⁷¹

İsrail-AB Serbest Ticaret Anlaşması: İsrail ile AB Üye Devletler arasında 20 Kasım 1995'te imzalanan anlaşma, Avrupa Parlamentosu ve Knesset tarafından onaylandıktan sonra 1 Haziran 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sanayi ürünlerinin ve belli tarım ürünlerinin serbest ticaretine dair iki ülke arasında 1975 yılında imzalanan anlaşmanın yerini almıştır.¹⁷²

Anlaşma ile hizmetlerin serbestleştirilmesi, sermayenin serbest dolaşımı, rekabet kuralları ve endüstriyel ürünlerin ticareti hakkında düzenlemeler yapılmıştır.¹⁷³ Menşe kuralı ve tarım ticareti ile ilgili engellemeler kaldırılmıştır. AB ülkeleri ile Ar-Ge

¹⁶⁹ Sezer ve Güzel, ss.98-99.

¹⁷⁰ Ministry of Economy and Industry, "Bilateral Agreements".

¹⁷¹ Ministry of Economy and Industry, "Trade Agreements and Bilateral issues".

¹⁷² Ministry of Economy and Industry, "Trade Agreements and Bilateral issues".

¹⁷³ Ministry of Economy and Industry, "Bilateral Agreements".

programına katılmış olan bir İsrail firması, AB ülke firmaları ile aynı işleme tabi olma hakkını kazanmıştır. Birçok tarımsal ürün gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Ancak belli başlı bazı ürünlerde kota veya özellikli vergi uygulaması yapılmıştır. İhraç edilecek olan ürün tamamen ya yerli mallardan ya da AB’nden ithal edilen mallardan üretilmesi gerekmektedir. Dış ticaret engellerinin kaldırılması sonucu taraf ülkelerden birinin ödemeler dengesinde oluşan dengesizliğin giderilmesi için geçici önlemler alınmasına izin verilmiştir.¹⁷⁴

1 Ocak 2010 tarihinde yürürlüğe giren “AB-İsrail Tarımsal ve İşlenmiş Tarımsal Ürünlere İlişkin Serbestleştirme Önlemleriyle ilgili Anlaşma” ile işlenmiş tarım ürünleri ticaretinde yaklaşık %95 oranında serbestleşme elde edilmiştir. Bu anlaşma ile İsrail’in gıda endüstrisi ihracatında, Avrupa ile rekabet edebilecek duruma gelmesi beklenmektedir. Bal, taze salatalar, unlu mamuller, kahve ve meyve suyu gibi kota engelleri nedeniyle Avrupa pazarına giremeyen bazı ürünler gümrük vergisi ve diğer ürünlerden muaf tutulacaktır. İsrailli gıda firmalarının Avrupa pazarına yapmış oldukları ihracatın artması, hatta vergiler nedeniyle ihracat yapamayan bazı küçük ve orta ölçekli firmalarında ihracata başlaması beklenmektedir.¹⁷⁵

İsrail-EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Birliği) Serbest Ticaret Anlaşması:

İsrail ile EFTA ülkeleri (Avusturya, Norveç, Finlandiya, İsveç, İsviçre, İzlanda ve Lihtenştayn) arasında 17 Eylül 1992 yılında Cenevre’de imzalanan anlaşma, 1 Ocak 1993 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma, İsrail’i Avrupa pazarlarına getirmek ve anlaşma dışı ülkelere gelecek olan rakiplere karşı konumunu yükseltmek amacıyla yapılmış bir anlaşma özelliği taşımaktadır. Avusturya, Finlandiya ve İsveç’in 1995 yılında AB’ne katılmasından sonra bu ülkelerle olan ticaret AB anlaşmasına göre yapılmaya başlanmıştır. Anlaşma ile ülkeler arası entegrasyonu sağlamak, ticareti arttırmak ve ticaret için serbest bölge oluşturmak amaçlanmıştır. Bu anlaşma ile taraflar arasında menşeli mallar gümrük vergilerinden muaf tutulmuş, devletler anlaşma sınırlarında serbestçe hareket edebilmişlerdir. Mal ticareti ile ilgili bir anlaşma olmasına rağmen, hizmetler ve diğer ticaret alanları gibi konularda da iş birliğine imkân veren maddeleri kapsamaktadır.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Sezer ve Güzel, ss.97-98.

¹⁷⁵ Ministry of Economy and Industry, “Trade Agreements and Bilateral issues”.

¹⁷⁶ Ministry of Economy and Industry, “Trade Agreements and Bilateral issues”.

İsrail-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: İki ülke arasında 14 Mart 1996 yılında imzalanan anlaşma 1 Mayıs 1997 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşma, bir takım tarım ürünleri, işlenmiş tarım ürünleri ve sanayi ürünlerini içermektedir. Ayrıca hizmet ticaretinin serbestleştirilmesini de kapsamaktadır.¹⁷⁷

İki ülke arasında yapılan anlaşmalar üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağından dolayı burada kısaca ifade edilmiştir.

İsrail-Mercosur (Güney Amerika Ortak Pazarı) Serbest Ticaret Anlaşması: Mercosur ülkeleri olan Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay ile 8 Aralık 2007 tarihinde imzalanan anlaşma, 1 Haziran 2010 yılında yürürlüğe girmiştir. Anlaşma, mal ticaretindeki engelleri kaldırmakla birlikte iki ülke arasındaki ticaretin çeşitlenmesini ve artmasını sağlamıştır. Ayrıca Ar-Ge ve teknolojik alanlarda iş birliğine teşvik etmiştir. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren on yıl içerisinde tüm ürünlerin ithalat vergilerinden muaf tutulması hedeflenmiştir.¹⁷⁸

İsrail-Ürdün Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması: 1994 Barış anlaşmasını müteakip 1995 yılında imzalanan anlaşma, ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla 23 Aralık 2004 tarihinde yükseltilmiştir. Anlaşma ile iki ülke arasındaki ticaret engelleri ve ekonomik boykotu kaldırılarak malların serbest ve sınırsız dolaşımı sağlanmıştır.¹⁷⁹

İsrail Ürdün'e; gümrük vergisinden muafiyet, %20 muafiyet ve üçüncü ülkelerden İsrail'e yapılan ithalatta %50'lik muafiyet olmak üzere üç seviyeli bir tercih yapısı sunmuştur. Buna mukabil Ürdün, İsrail'den ithal edilen malzemelere (%5'i anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten iki yıl sonra geçerli olmak üzere) mevcut gümrük oranının %15'i kadar gümrük vergisi uygulama imkânını tanımıştır.¹⁸⁰

Ayrıca iki ülke arasında 16 Kasım 1997 tarihinde Katar Doha' da imzalanan Nitelikli Sanayi Bölgesi (QIZ) anlaşması da bulunmaktadır.¹⁸¹

İsrail-Mısır Nitelikli Sanayi Bölgesi (QIZ) Anlaşması: 14 Aralık 2004 tarihinde imzalanmıştır. Anlaşma ile mal ticaretindeki kota ve engeller kaldırılarak

¹⁷⁷ İsrail Büyükelçiliği, **İsrail-Türkiye Benzerlikler & İşbirliği**.

¹⁷⁸ Ministry of Economy and Industry, "Trade Agreements and Bilateral issues".

¹⁷⁹ Ministry of Economy and Industry, "Bilateral Agreements".

¹⁸⁰ Jewish Virtual Library, "Ministry of Trade Communique on Israel-Jordan Trade Agreement", (t.y.), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/ministry-of-trade-communique-on-israel-jordan-trade-agreement> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).

¹⁸¹ Ministry of Economy and Industry, "Trade Agreements and Bilateral issues".

malların serbest dolaşımı sağlanmıştır. Ayrıca anlaşmalı ülkelerin firmalarını ticari iş birliğine teşvik etmektedir.¹⁸²

İsrail–Kolombiya Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması: 30 Eylül 2013 tarihinde imzalanan anlaşma iki ülkenin onayını müteakip yürürlüğe girecektir. Anlaşma ile mal ve hizmetlerdeki engeller kaldırılarak malların serbest dolaşımı ve iki ülke arasındaki ticari iş birliğinin artırılması amaçlanmaktadır.¹⁸³

İsrail–Panama Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması: 17 Mayıs 2018 yılında imzalanan anlaşma onaylanmayı beklemektedir. Ticaret engellerinin ortadan kaldırılarak mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı, eşit rekabet koşullarında ticari iş birliğinin artırılması amaçlanmaktadır.¹⁸⁴

Ayrıca birçok ülke ile Yatırımların Korunması, Çifte Vergilendirmeden Kaçınılması, Ar-Ge ile İlgili Anlaşmalar ve DTÖ üyesi olmayan ülkelerle En Çok Kayırılan Ülke anlaşmaları yapılmıştır.¹⁸⁵

İsrail bu anlaşmalarla, anlaşma imzalamış olduğu ülkelerdeki rakip firmalara karşı göreceli bir üstünlük elde etmiştir. Ayrıca özellikle Latin Amerika ve Asya gibi yeni gelişmekte olan pazarlara yönelik açılım ile de birçok avantaj elde etmiştir.¹⁸⁶

¹⁸² Ministry of Economy and Industry, “Bilateral Agreements”.

¹⁸³ Ministry of Economy and Industry, “Bilateral Agreements”.

¹⁸⁴ Ministry of Economy and Industry, “Bilateral Agreements”.

¹⁸⁵ Ministry of Economy and Industry, “Trade Agreements and Bilateral issues”.

¹⁸⁶ Gov.il, “Trade Policy and International Agreements Division”.

İKİNCİ BÖLÜM

2. NECMETİN ERBAKAN DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKASI VE DIŞ TİCARET

2.1. İktisadi Görüşleri

2.1.1. Genel ve Temel Esasları

Necmettin Erbakan modern eğitim kurumlarında eğitim almakla birlikte, ailesinden, İslami kaynaklardan ve tasavvufi irtibatlardan da beslenmiştir. Başta Türkiye olmak üzere, Müslüman toplumların sorunları üzerinde düşünmüş ve onlara çareler bulmaya çalışmıştır.¹⁸⁷ Erbakan'ın, sosyal, siyasal ve ekonomik düşünce sistemi “Millî Görüş” fikri üzerine şekillenmiştir.

Erbakan'ın “Millî Görüş” fikri; ırkçılığı esas alan etnik milliyetçilikten ayrılarak “ümmeçilik” üzerine kurulmuştur. Ayrıca mekân olarak Anadolu, tarih olarak Osmanlı mirasını üzerine bina edilmiştir. Siyonizm ve ırkçı yayılcılıkla mücadele etmektedir. Sömürü sistemine karşı eleştiriler yaparak İslami çözüm önerileri sunmaktadır. Hükümet yönetim şekli olarak başkanlık sistemini, toplumsal yapıya alternatif olarak Medine Vesikasını esas alan çok hukukluluğu, ekonomik sisteme karşılık olarak İslami ekonomi modelini sunmaktadır.¹⁸⁸

Millî Görüş; ümmet anlayışını benimsemekle birlikte, İslami değerlere göre Türkiye liderliğinde tüm dünyada bir değişimi arzulamaktadır. Esas amacı memleketin maddi ve manevi kalkınmasını sağlayarak halkın mutluluğunu temin etmektir. Erbakan'ın Millî Görüşü: tevhid inancını esas alan, dünya ve ahiret dengesine dayanan, akla ve bilme değer veren, eşitliği kabul eden maneviyatçılık; nefis terbiyesi ve kaba kuvvet yerine hakkı üstün tutmak üzerine kurulmuştur. Millî Görüş'ün uygulama esasları: “*İttifak, ihlas, ittika, iyi ahlak, vefa, ihsan, istişare, itaat, sadakat, nefis*

¹⁸⁷ Abdulkadir Macit, *Çağa İz Bırakan Önderler, Necmettin Erbakan*, 1. Basım, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018, s.100.

¹⁸⁸ Işıl Arpacı, *Türk Siyasetinde Erbakan*, 1. Basım, İstanbul: Kopernik Kitap, 2017, s.150.

terbiyesi ve diğer farzlar” iken,¹⁸⁹ hidayet, feraset, dirayet, sebat ve sabır ise Millî Görüş’ün fiziğini oluşturmaktadır.¹⁹⁰

Erbakan’a göre Batı’da uygulanan ekonomik sistem “ezen-ezilen” sistemidir. Batı medeniyeti yaklaşık üç yüz yıldan fazla beşeriyete, görünüşte birbirinden ayrı fakat özünde bir olan (ikisi de kuvveti üstün tutmaktadır.) ve “ikiz kardeşler” olarak tanımlanan kapitalizm ve komünizmle zulmetmektedir. Batı kapitalizm ve komünizmi, “kalkınıyoruz ve geliyoruz” aldatmacalarıyla insanlığa kabul ettirmeye çalışmaktadır. Erbakan, komünizmin çöktüğünü, kapitalizmin ise (Sistemin devam ettiği düşünülürse; günlük geliri 1 doların altında olan insanların sayısı dünyanın yarısına denk gelecektir.) iflas eşiğine geldiğini, dolayısıyla bu sistemlerin devam etmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir.¹⁹¹

Erbakan’a göre insanlığın refah ve huzurunu temin edecek olan, tevhid, adalet ve eşitliği esas tutan Millî Görüş’ün üç ana hedefi bulunmaktadır. Yaşanabilir Bir Türkiye, Yeniden Büyük Türkiye ve Yeni Bir Dünya bu üç hedefi oluşturmaktadır. Erbakan bu hedefler ışığında, maddi ve manevi kalkınmasını elde etmiş bir Türkiye’nin, diğer Müslüman ve sömürülen ülkeleri bir araya getirerek Siyonizm’in etkisinden kurtarabileceğini savunmaktadır. AB Ortak Pazar’ının ekonomik hedeflerinden çok uzak bir şekilde Büyük İsrail Projesine hizmet ettiğini ve bu şekilde Türkiye’nin İsrail’in bir ili haline getirilmeye çalışıldığını söylemektedir. Ortak Pazar üyeliğinin ise “kölelik” olduğunu ifade etmektedir. Erbakan, Batı medeniyetinin yürütmüş olduğu “Modern Müstemlekecilik” tatbikatının bir sonucu olarak Türkiye’de kurulan “Ekonomik Köle Düzeni”nin kaldırılarak, yerine “Adil Ekonomik Düzen” in kurulmasını öngörmektedir.¹⁹² Sosyal adalet ve refah artışının ancak bu şekilde sağlanabileceğine inanmaktadır.¹⁹³

¹⁸⁹ Arpacı, ss.151-158.

¹⁹⁰ Macit, s.102.

¹⁹¹ Arpacı, ss.160-162.

¹⁹² Arpacı, ss.166-170.

¹⁹³ Necmettin Erbakan, *Türkiye’nin Meseleleri ve Çözümleri*, Ankara: Semih Ofset, Temmuz 1991, s.21.

2.1.2. Kapitalizm ve Sosyalizme Yönelttiği Eleştiriler

Erbakan, yakın zamana kadar dünyanın iki bloktan oluştuğunu, doğu da komünizmin, batı da ise kapitalizmin hâkim olduğunu söylemiştir.¹⁹⁴ Kökeni Mısır ve Babil'e dayanan Batı medeniyetinin temeli "kuvvetli olan haklı ve üstündür" fikrine dayanmaktadır.¹⁹⁵

Erbakan'a göre kapitalist sistem; özel mülkiyeti esas tutar, faiz, haksız vergi, piyasaya karşılıksız para sürme, paranın değerini kendi isteklerine göre düşürerek masrafları fakirlere ödetme, gelirleri zenginlere aktaran banka düzeni ile fakiri daha fakir, zengini daha zengin etmiştir.¹⁹⁶ Ayrıca bahsi geçen araçlar ile pahalılık ve enflasyonu arttırarak satın alma gücünü düşürmüş ve fakir ile zengin arasındaki uçurumun daha da artmasını sağlamıştır.¹⁹⁷ Erbakan, kapitalist sistemin serbest piyasa ekonomisine sahip olduğunu ve sistemde, haktan kuvvet alan insanları çalışmaya ve üretmeye teşvik eden kâr ile zenginin fakiri sömürme aracı olan faiz'in olduğunu söylemektedir. Fakat sistemi, uygulamada "tröst" ve "tekellerin" oluşmasına engel olamadığı için tenkit etmektedir.¹⁹⁸ Batıda kâr sistemi olduğundan dolayı kişi gelirini arttırmak için istediği kadar çalışabilir. Ayrıca insanların özel mülkiyet hakları olduğu için istediği kadar mala sahip olabilmektedirler. Erbakan'a göre kâr sisteminin ve özel mülkiyet haklarının çok faydalı neticeleri bulunmaktadır. İnsanları çalışmaya ve daha fazlasını üretmeye sevk etmektedir. Bu da üretimi fazlaştırmaktadır. Yüksek üretim, daha fazla kazancı ve daha yüksek refahı getirmiştir. Yüksek hayat standartları ve refah, devletin çalışamayan muhtaç durumda olan fakirleri de koruyup gözetmesine imkân vermiştir.¹⁹⁹ Erbakan, özel mülkiyet, kâr sistemi ve serbest piyasa ekonomisi kavramlarını kapitalizmin faydalı kısımları olarak nitelendirmektedir. Bu yönlerden sosyalizmden ayrılmıştır. Kısacası Erbakan, kapitalizmin bazı değerlerini faydalı bulurken, bazılarını zararlı görmüştür.

Erbakan'ın kapitalizmin eleştirmiş olduğu en önemli meselelerinden birisi de faiz sistemidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi faiz, kapitalist sistemin en önemli

¹⁹⁴ Necmettin Erbakan, **Davam**, Mustafa Yılmaz (Ed.), Ankara: Millî Gazete, (t.y.), s.71.

¹⁹⁵ Necmettin Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, Ankara: Refah Partisi, 1991, s.14.

¹⁹⁶ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, ss.79-80.

¹⁹⁷ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, s.4.

¹⁹⁸ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, s.18.

¹⁹⁹ Erbakan, **Davam**, ss.78-79.

meselelerinden birisidir. Erbakan’a göre faiz, kapitalist düzen içerisinde haksız bir sömürü ve zulüm aracı olmuştur. Faiz sistemi, toplumda ekonomik ve sosyal tahribatlar oluştururken, zengin ile fakir arasındaki gelir dağılımının da artmasına yol açmıştır. Faiz sisteminden kaynaklanan zararları önlemek için alınan tedbirler ise yine fakirlere ödetilen haksız vergiler olmuştur. Faiz, toplumu ahlaksızlığa yöneltmiştir. Çalışmadan, faizlerle ve kredilerle zenginleşen nefis terbiyesinden yoksun zenginler, yüklü miktarda paralar ellerine geçtikçe ahlaksızlık bataklığına düşmüşlerdir.²⁰⁰

Erbakan’a göre; kapitalist sistemde, üretilen malın parası alınarak bankaya yatırılıyor. Yatırılan para bir yıl sonra faiziyle birlikte alınıyor. Fakat bu bir yıllık süre içerisinde üretim yapılmadan tüketim yapılmış oluyor. Tüketim için gerekli olan para ise açıktan basılarak karşılanmaktadır. Bu ise malın fiyatının artmasına ve dolayısıyla enflasyonun artmasına sebep olmaktadır.²⁰¹ Bununla birlikte malın parası ödenmeden peşin kullanıldığı için “borçlu yaşamaya” sebep olmaktadır. Ayrıca faizli krediler; işletmelerin küçülmesine, üretimin azalmasına ve işsizliğin artmasına sebep olmaktadır.²⁰² Erbakan faiz’in, kapitalist sistemin en zayıf ve en tehlikeli noktası olduğunu belirterek, sistemin yıkılmasının yine faiz ile olacağını belirtmektedir.²⁰³

Erbakan’a göre faizci kapitalist sistemin insanı “Homo economicus” olduğu için sadece kendi menfaatini düşünür. Kuvveti üstün tuttuğundan ve materyalist olduğundan dolayı vicdani hassasiyetlerini kısmen kaybetmiştir. Manevi terbiyelerden yoksun olduğu için de ahlaksızlığı terviç etmiştir. Batı’nın ekonomik insanı, sadece kendi menfaatini düşündüğü için fakirlerin ihtiyaçlarını tedarik etme konusunda kendilerini mecbur hissetmemektedir. Sosyal adalet hizmetlerini de zenginlerin huzuru bozulmasın diye fakirlere sunulan bir “sus payı” olarak görür ve fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını da yine dolaylı olarak fakirlere yüklemektedir. Sonuç olarak Erbakan kapitalizmi, kişiyi terbiye edecek manevi bir yapısı olmadığı için eleştirmektedir.²⁰⁴

²⁰⁰ Erbakan, **Davam**, ss.222-227.

²⁰¹ Mustafa Uzun, “Faizi Kaldırmak Mümkün mü?”, **Muslim Port**, (Ağustos 2016), <http://www.muslimport.com/faizi-kaldirmak-mumkun-mu-139yy.htm> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

²⁰² Yakut Özübüyük, “Faizci Sömürü Sistemi ve Alternatif Çözüm Önerileri”, **Milli Çözüm Dergisi**, (30 Temmuz 2015), <http://www.millicozum.com/mc/agustos-2015/faizci-somuru-sistemi-ve-alternatif-cozum-onerileri> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

²⁰³ Mustafa Uzun, “Kapitalist Nizam İşte Tam Buradan Yıkılacak”, **Muslim Port**, (Mayıs 2016), <http://www.muslimport.com/kapitalist-nizam-iste-tam-buradan-yikilacak-101yy.htm> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

²⁰⁴ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, s.67.

Erbakan, kapitalizmi tekelleşme ve kartelleşmelere sebep olduğu için de eleştirmektedir. Kapitalizmin, emek mübadele dönemine girildikten sonra ekonomide hâkim olmasıyla bir grup sermayedarın tekeller, karteller oluşturarak bütün insanlığı sömürdüğünü söylemektedir. Örneğin; fiyatlar, tekeller ve karteller yoluyla suni olarak arttırılmaktadır. Bunun sonucunda emperyalizm ve Siyonizm'in idarecisi olan bir grup sermayedar zenginleşirken, halk gittikçe fakirleşmektedir. Toplumu ekonomik köle haline getiren aynı güçler, devletleri de etkileri altına almışlardır. Böylelikle insanlık tarihi zulüm dönemine girmiş oluyordu.²⁰⁵

Erbakan, kapitalizmin gelişmesini Yahudilere bağlamaktadır. Amerika'nın keşfinden sonra İngiltere, Portekiz, İspanya ve Hollanda'ya getirilen altınlarla uzak yerlere gidebilecek gemiler yapılmıştır. Böylelikle; Amerika, Asya ve Afrika'nın zenginlikleri Avrupa'ya akmaya başlamıştır. Neticede; Avrupa'da sermaye birikimi artmış, faizler yayılmış ve kapitalist sistemin yaygınlaşması ile yüklü miktarda paralar Yahudilerin ellerine geçmiştir. Zamanla bu büyük paraların büyük bankalara dönüşmesiyle dünya ekonomisini kontrolleri altına almaya başlamışlardır. Bu güçler, Amerikan dolarını dünya parası yaparak istedikleri miktarda basmak yoluyla zenginleşirken, diğer devletlere fakirleştirerek hükmetmeye başlamışlardır. Sonuç olarak Erbakan, kapitalizmin Siyonist güçler tarafından kurulduğunu ve asıl amacının Yahudileri zenginleştirerek bütün dünyaya hâkim kılmak olduğunu söylemektedir. Ve dünya devletlerini, Merkez Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), tahviller, borsa, hisse senedi ve faiz gibi araçlarla sömürdüklerini ifade etmektedir.²⁰⁶

Erbakan'ın kapitalist sistemi eleştirdiği diğer bir nokta ise rant ekonomisidir. Erbakan rantıyeyi, çalışmadan faizden kazanmak olarak ifade etmektedir.²⁰⁷ 1980-1990 yılları arasında Türkiye'de uygulanan sistemi de rant ekonomisi olarak tanımlamaktadır.²⁰⁸ Özal zamanından Erdoğan'a kadar uygulanmakta olan neoliberal politikalar sonucunda, işsizlik ve yoksulluk artmış ve ahlaki bozulma yükselmiştir.

²⁰⁵ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, s.75.

²⁰⁶ Gary Allen, **Gizli Dünya Devleti (Dünyayı Kimler Yönetiyor?)**, Hakkı Yavuz ve İbrahim Akça (çev.), İstanbul: Millî Gazete, 1996, ss.XXXVII- LXXII.

²⁰⁷ Mevlüt Songur (hızl.), **Erbakan Gerçeği ve Manevi Vasiyeti**, Konya: Damla Ofset, 2015, s.71.

²⁰⁸ İrfan Ersin ve Cengizhan Yıldırım, "İslam Ekonomisi Çerçevesinde Necmettin Erbakan'ın Adil Düzen Söylemi", **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 15, Sayı 1, 2015, https://www.academia.edu/13313020/%C4%B0slam_Ekonomisi_%C3%87er%C3%A7evesinde_Necmettin_Erbakan_%C4%B1n_Adil_D%C3%BCzen_S%C3%B6ylemi (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2018) ss.143-173.

Sonuçta ülke ekonomisi üretmeyen rantiyecilerin eline geçmiştir.²⁰⁹ Bu durum Türkiye’de olduğu gibi dünyada da geçerli idi. Ekonomiyi ellerinde tutan rantiyeci grup; medya ve partilerle birlikte hareket edip, çeşitli hile ve aldatmacalarla halkı yanına çekerek ülkeye istediği şekilde yön verebilmektedir. Erbakan’a göre bu rantiyeci grup tüm dünyada Siyonizm’in hedefleri için çalışmaktadır.²¹⁰

Erbakan’a göre, milletten alınan vergiler ve elde edilen milli gelirler, rant ekonomisi ile ufak bir gruba aktarılmaktadır. Neticede milyonlarla insan fakirleşmeye devam ederken, ufak bir grup olan rantiyeci zümre gittikçe zenginleşmektedir. Üstelik bunu da üretime katkı sağlamadan faiz gibi araçlar yoluyla elde etmektedirler.²¹¹

Erbakan, rantiyeci düşüncenin arzularını beş düşünce ile yerine getirmek istediğini söylemektedir:

1. Vergi, zam, faiz, düşük ücret ve düşük taban fiyat ile alınabilecek azami imkânların devlet eliyle alınması,
2. Kur, faiz oranları ve enflasyon vasıtasıyla imkânların rantiyecilere aktarılması,
3. Kamu kesimi daima borçlanarak borçları yüksek faizli borçlarla karşılayacak, böylelikle halkın ve devletin imkânları rantiyecilere intikal edecek,
4. Kredilerin rantiye zümresine verilerek devletin ve halkın imkanlarının rantiyecilere aktarılmasının sağlanması,
5. Karşılıksız para basılarak sömürmek.²¹²

²⁰⁹ Ahmet Akgül, “Neden Muhafazakârlık Arttıkça, Ahlaksızlık da Azıtmaktaydı?”, **Milli Çözüm Dergisi**, (1 Şubat 2019), <http://www.millicozum.com/mc/subat-2019/2018-11-28-21-19-31> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

²¹⁰ Erdoğan Bişkin, “Erbakan’ın Orijinal Kavramları ve Siyasi stratejisinin Kodları”, **Milli Çözüm Dergisi**, (3 Eylül 2018), <http://www.millicozum.com/mc/duyurular/erbakanin-orjinal-kavramlari-ve-siyasi-stratejisinin-kodlari> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

²¹¹ Necmettin Erbakan, “Türkiye ve Ekonomiden Özgeçmişi”, (14 Mart 2011), <http://www.necmettinerbakan.net/haberler/turkiye-ve-ekonomiden-ozgecmisi.html> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

²¹² Erbakan: "Rantiyeci Zümre Şu 5 Düşünceyle Hem Zengin Oluyor Hem de Halkımızı Sömürüyor", 10:32 dak., Kanal Millî Görüş, (14 Ağustos 2018), <https://www.youtube.com/watch?v=vtatQmDJwto> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

Erbakan, rantiyecilerin on üç kaynaktan beslenerek zengin olduklarını ifade etmektedir. Bu kaynakları ise şöyle sıralamaktadır:²¹³

1. *Hazinenin yüksek faizle borçlanması,*
2. *Merkez Bankası'nın bankaları fonlaması,*
3. *Repo işlemleri,*
4. *Kamu kurum ve kuruluşlarının gelirlerinin özel bankalara düşük faizle yatırılması,*
5. *Kamu kurum ve kuruluşlarının finansman ihtiyaçlarının özel bankalardan yüksek faizle karşılanması,*
6. *Kamu bankalarının Döviz Tevdiat Hesaplarının yurtdışı şube ve muhabir bankalara aktarılması ve bunların düşük faizle özel bankalara intikal ettirilmesi,*
7. *Kredi tahsisleri,*
8. *Bankaların hortumlanması,*
9. *İhale yolsuzlukları,*
10. *Özelleştirme ve kiralamadaki yolsuzluklar,*
11. *Kamu kurum ve kuruluşlarının özel sektör yatırımlarındaki iştirakleri,*
12. *İsraflar ve âtil yatırımlar,*
13. *Devlet yatırımlarının uzun yıllara sâri olarak yürütülmesi.*

Rantiyeciler, bu kaynakları olabildiğince kullanarak milletin imkânlarını kendilerine aktarmaktadırlar. Erbakan, rantiyecilerin ellerindeki medya ve sermaye gücü ile idarecileri etkilediklerini ifade ederek, beş kısır döngü ile halkı sömürdüklerini söylemektedir:

1. *Kamu açığı ve enflasyon kısır döngüsü,*
2. *Kamu açığı, enflasyon ve düşük kur kısır döngüsü,*
3. *Parasal genişleme kısır döngüsü,*
4. *Borçlanma, repo ve satış kısır döngüsü,*
5. *Merkez Bankasının bankaları fonlaması kısır döngüsüyle halkın ve devletin parası rantiyecilere akmaktadır.*²¹⁴

Erbakan, rantiyecilerin devletin ve halkın gelirlerini nasıl sömürdüklerini 1983 ve 1990 yıllarını örnek vererek açıklamaktadır. 1983 yılında toplam gelir içinde emeğin payı %24,78 iken rant gelirlerinin payı %75,22 olmuştur. 1990 yılında ise emeğin payı %14'e düşerken, faiz ve rant gelirlerinin payı %86'ya yükselmiştir. Bütçe açığı 1983 yılında bütçenin %7'sine denk gelirken, 1990 yılında %21'ine denk gelmiştir. Dış borç faizi 1983 yılında bütçenin %27'si iken, 1990 yılında bu oran %42'lere kadar çıkmıştır. İşte rantiyeciler bu şekilde halkı ve devleti sömürmektedirler.²¹⁵

²¹³ Erbakan: "Rantiyeci Zümre Şu 5 Düşünceyle Hem Zengin Oluyor Hem de Halkımızı Sömürüyor".

²¹⁴ Erbakan: "Rantiyeci Zümre Şu 5 Düşünceyle Hem Zengin Oluyor Hem de Halkımızı Sömürüyor".

²¹⁵ Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, ss.4-6.

Erbakan kapitalizmi; sermayenin, imalata katılmayan, üretmeyen ve çalışmadan kazanan bir grubun elinde olması ve bu grubun faiz ve benzeri araçlarla halkı ve devleti sömürmesi olarak tanımlamaktadır. Kapitalistlerin, bencil ve maneviyattan uzak kişiler olduklarını ve halkın ve devletin menfaatlerini düşünmediklerini söylemektedir. Ayrıca kapitalizmi, tek el ve kartellerin oluşmasına engel olamadığı için eleştirmektedir. Kapitalizmin Siyonistler tarafından geliştirilerek yine Siyonizm'e hizmet ettirildiğini söylemektedir. Faizi kapitalizmin en tehlikeli silahı olarak gören Erbakan, kapitalizmin sonunun yine bu tehlikeli silah yoluyla olacağını ifade etmektedir.

1980 yılından itibaren Türkiye'de serbest piyasa ekonomisinin uygulanmaya başlamasıyla ekonomik hareketlenme olmuştur. Bu ekonomik hareketlenme rant ekonomisinin çıkmasına sebep olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi ekonomik hareketlenmenin, bütçe açıklarının artmasına ve enflasyonun yükselmesine sebep olmasından dolayı Erbakan'ı kapitalizmi eleştirmeye yöneltmiştir.

Kapitalizmin olumsuz etkileri toplumda karışıklıklara, dünyada büyük savaşlara neden olmuştur. Kapitalizmin zulmünü ortadan kaldırmak için alternatif sistemler üretilmeye çalışılmıştır. İşte komünizm, kapitalizme tepki olarak meydana çıkan sistemlerden birisidir. Komünizm, kapitalizmin zulmünü ortaya çıkarmış olsa da tedavisini yapamamıştır. Hatta kendisi de büyük sorunlara neden olmuştur. Kapitalizmin ekonomik güçlere verdiği kuvveti, komünizm siyasi güçlere vererek kendisi de zulmetmiştir.²¹⁶

Erbakan yakın zamana kadar dünyada; biri Doğu Bloku olarak ifade edilen komünist sistemin, diğeri Batı Bloku denilen kapitalist sistemin hüküm sürdüğünü söylemektedir. Erbakan, komünizm sisteminin sadece iktisadi bir hedefinin olmadığını başka amaçlar taşıdığını ve Doğu Bloku ülkelerinin ekonomik ve sosyal yapısı ve dünya görüşü itibarı ile tamamen farklı bir dünya görünümünde olduğunu ifade etmektedir. Bu bloğun meydana çıkması, Karl Marx adında bir Yahudi'nin ortaya attığı iktisadi teoriler ile olmuştur. 19. Yüzyılda ortaya atılan bu fikirler, Rus ihtilalinden sonra Rusya'da kendine yer bulmuş ve İkinci Dünya Savaşından sonra diğer ülkelere yayılmıştır.²¹⁷

²¹⁶ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, ss.75-77.

²¹⁷ Erbakan, **Davam**, s.71.

Erbakan, komünizme getirdiği eleştirilerini soğuk savaş öncesi çeşitli Doğu Bloku ülkelerine yapmış olduğu seyahatlerdeki fiili gözlemlerine göre yaptığını söylemektedir. Doğu Bloku ülkelerinde hâkim olan ana fikrin komünizm olduğunu ifade eden Erbakan, bu fikrin tek hedefinin iktisadi olmadığını, başka amaçlar da taşıdığını ifade etmektedir. Komünizmde ana hedef toplumun rahatını temin etmek olduğundan bireylerin hakları kolayca göz ardı edilebilmektedir. Komünizmde sınıfsız bir toplum iddialarına rağmen, halk yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Kamu ekonomisi esas olduğundan ekonomi tamamen devlet tarafından planlanmaktadır. Yapılan planlar, yöneten grup tarafından yönetilenlere baskı yöntemiyle uygulatılmaya çalışılmaktadır. Kâr ve mülkiyet kavramı olmadığından dolayı halk asgari ihtiyaçlarından fazlasına sahip olamamaktadır. Fazla kazanımlar halkın elinden alınmaktadır. Bu durum toplum içinde aksaklıklara neden olmaktadır. Erbakan'a göre işçiyi korumak, ihtiyaçlarını karşılamak ve sınıf farkını ortadan kaldırmak emelinde olan komünizm, işveren ve devletin aynı kimseler olmasından dolayı ezilen halk üzerinde baskı aracı olmuştur.²¹⁸ Erbakan komünist sistemi; mülkiyet hakkına ve kâra karşı olması sebebiyle eleştirmektedir. Ayrıca sistemin, serbest piyasa ekonomisini reddederek merkezi planlama yoluyla ekonomiyi yönlendirmesini kabul etmemektedir. Bu şekilde ekonomiye zarar verdiğini söylemektedir.

Erbakan, istedikleri verimi alamayan ve rejimin insanın fitratına uygun olmadığını anlayan yönetenler grubunun yeni çözüm yolları aramak zorunda kaldığını söylemektedir. Örneğin, köylüler kendi geçimleri için verilen arazileri güzel bir şekilde ekip biçerken, hazineye ait arazilerde hassas davranmıyorlardı. Bu sebeple köylüye mülkiyet hakkı vermek zorunda kalmışlardır. Fabrikalarda üretim ve verimi arttırmak için prim sistemi, para sistemi ve rakip fabrika sistemine dönmek zorunda kalmışlardır. Komünizm belirli bir dönem içinde bazı yerlerde kendine yer bulmuşsa da istenileni veremediği için yok olup gitmiştir.²¹⁹

Erbakan komünizmi, maddeci-materyalist bir düşünceye sahip olduğundan ve manevi değerlere ehemmiyet vermediğinden dolayı eleştirmektedir. Erbakan'a göre sistem; maneviyatın, aile kavramının ve ahiret inancının olmadığı tamamen maddeci bir görüşe sahipti. Böyle maneviyattan uzak, saygı ve sevgiden mahrum kalan bir toplumda

²¹⁸ Erbakan, **Davam**, ss.72-75.

²¹⁹ Erbakan, **Davam**, ss.75-76.

ister istemez huzur da ortadan kalkacaktır. Nitekim komünizm, insanlara maddi bir refah sağlayamadığı gibi manevi huzuru da yok etmiştir.²²⁰

Erbakan komünizmi; sömürüyü ortadan kaldıracağım derken, siyasi gücün ezmesine sebep olmakla; tekeli kaldıracağım derken, fiyatların serbest piyasada oluşmasını engellemekle; fâizi ortadan kaldıracağım derken, kârı da yasaklamakla eleştirmektedir. Ve komünizmin bu temel hatalarından dolayı 70 yıllık bir zulümden sonra yıkıldığını söylemektedir.²²¹

Erbakan insanlığın, uzun yıllardan beri “güçlünün haklı ve üstün olduğu” düşüncesini şiar edinen Batı medeniyetinin zulmü altında inlediğini söylemektedir. İkiz kardeşler olarak ifade edilen kapitalizm ve komünizm ise bu medeniyetin kullanmış olduğu iki araçtır. Her ne kadar kapitalizm ve komünizm birbirinden ayrı görünse de her ikisi de “ezen, ezilen” düzeninde birleştiği için birdirler. Tek farkları ise; ezen güç, komünizmde siyasi güç olurken, kapitalizmde sermaye gücü olmuştur.²²²

Erbakan komünizm, insanlığa yapmış olduğu yetmiş yıllık bir zulümden sonra yıkılmasına rağmen, kapitalizm zulmüne hâlâ devam ettiğini söylemektedir. Erbakan’a göre kapitalizmin devam etmesinin sebebi ise insanlığa bir fayda sağlaması değildir. Belki emperyalist ve Siyonist güçlerin bir sömürü aracı olmasındandır. Yoksa sonunda o da komünizm gibi yıkılmaya mahkumdur.²²³

²²⁰ Erbakan, **Davam**, ss.76-77.

²²¹ Necmettin Erbakan, “ESAM Konferansları- Adil İlmi Düzen / 1991”, (18 Şubat 2019), <http://www.necmettinerbakan.net/haberler/esam-konferanslari-adil-ilmi-duzen-1991.html> (Erişim Tarihi: 22 Şubat 2019).

²²² Erbakan, **Türkiye’nin Meseleleri ve Çözümleri**, s.21.

²²³ Erbakan, **Türkiye’nin Meseleleri ve Çözümleri**, ss.21-22.

2.1.3. Ekonomide İslam Önerisi

Kapitalizm ve sosyalizmi eleştiren Erbakan, bu sistemlerin insanlığa refah ve mutluluk getirmekten ziyade zulüm getirdiğini ifade etmiştir. Erbakan insanlığın, ikiz kardeşler olarak ifade edilen bu zulüm araçlarından kurtulması gerektiğini söylerken, alternatif çözüm önerilerini de sunmuştur. Erbakan’a göre insanlık, İslamiyet’in getirmiş olduğu hakikatler çerçevesinde kapitalizmin ve sosyalizmin neden olduğu zulümlerden kurtularak refah ve saadeti elde edebilir.

Erbakan’a göre İslamiyet’in kendine özgü bir sistemi vardır ve bu sistemde hem maddiyat hem de maneviyat birlikte bulunmaktadır. Bunların birbirinden ayrılması mümkün değildir. Kapitalist sistemde herkesin malı vardır fakat sadece kendi menfaatini düşündüğü için başkasının hak ve hukukuna dikkat etmez, komünizm de ise kişinin kendisine ait bir malı ve mülkü yoktur, bu da çalışmayı ve verimliliği azaltmaktadır. İslamiyet’te herkesin malı-mülkü vardır ve kendisine aittir. Fakat “kul hakkı” sebebiyle de başkalarının mal ve mülk hukukuna son derece dikkat etmesi gerekmektedir.²²⁴

Erbakan, İslamiyet’te kâr etmek ve para kazanmak olduğunu fakat “Veren el, alan elden üstündür.” Hadis’inin Müslümanlar için bir rehber olduğunu söylemektedir. Bu Hadis’e göre Müslüman çalışıp para kazanabilir fakat başkalarına da yardım etmesi gerekmektedir. Burada bir Müslümanı kapitalistten ayıran fark şudur: kapitalist kazandığını biriktirir ve sadece kendisi için harcar, başkalarını düşünmez; Müslüman da kazanır fakat kazandığının fazlasını israf edemez, mutlaka hayırlı işlerde kullanmalıdır ve “komşuluk hakkı” son derece önemli olduğu için kendisiyle birlikte başkalarını da düşünmek zorundadır. Müslüman bu yönüyle hem üretime katkı sağlar hem de başkalarına yardım ederek toplumsal huzuru sağlamış olur. Yukarıda da ifade edildiği gibi Müslümanlıkta maddiyat ve maneviyat bir bütünün ayrılmaz iki parçası gibidir.²²⁵

Erbakan’a göre İslamiyet; getirmiş olduğu hakikatler ile topluma maddi zenginliği temin ettiği gibi manen yetişmiş bireyleri de kazandırmıştır. “Rızkın onda dokuzu ticarettedir.” Hadis-i Şerifini esas alarak ticarete büyük önem vermiştir. “Doğru tüccar ahirette peygamberlerle birlikte haşr olur.” Hadis-i Şerifi ile de ticarete

²²⁴ Erbakan, **Davam**, s.80.

²²⁵ Erbakan, **Davam**, ss.80-83.

doğruluğa büyük önem vermiştir. “Cennete ilk girecek olanlar cömertlerdir.” Hadis-i Şerifi ile de cömertliği ön plana almıştır. Cömertlik; kişinin kendi ihtiyacı olduğu halde başkasını kendi nefesine tercih edebilmesidir. İşte Müslümanlık manevi değerleri daima maddi hedeflerin önüne rehber olarak koyarak toplum içinde gerçek adalet ve düzeni sağlamıştır.²²⁶

Erbakan, insanlığı maddi ve manevi zenginleştirmek amacıyla ortaya çıkan kapitalizm ve komünizmin, birisi sermayedar güçlerin elinde (kapitalizm), diğeri siyasi güçlerin (komünizm) elinde bir zulüm aracı olarak insanlığa saadet yerine zulüm getirdiğini söylemektedir. Erbakan’a göre insanlığın maddi ve manevi saadeti ancak İslamiyet’in düsturlarına göre sağlanabilir. Çünkü İslamiyet’te maddiyat ve maneviyat birliktedir. Bu sistemde serbest piyasa, fertlerin mal sahibi olma, kendisi için çalışma ve kâr etme hakları vardır. Fakat kişi kazandığının fazlasını israf edemez, başkalarını da düşünmek zorundadır. Kişi bu şekilde hem çalışarak üretime katkıda bulunur hem de başkalarına yardım ederek toplumsal huzurun sağlanmasına katkıda bulunmuş olur.

2.1.4. Maddi ve Manevi Kalkınma Teorisi

Erbakan, görünürde insanlığa barış ve huzur getirmek amacıyla; Stalin, Roosevelt ve Churchill’in 1945 yılında Yalta Limanı’nda bir araya gelerek “Yeni Bir Dünya” düzenini tasarladıklarını ve bu sistemin; fakir ülkeleri daha fakir, zengin ülkeleri ise daha zengin ettiğini, gelir dağılımındaki adaletsizliği arttırarak da aç ve işsiz insanların sayısını çoğalttığını söylemektedir.²²⁷

Erbakan’a göre; insanlığa huzur ve barış getirmek istediğini söyleyen Batı Bloku ülkeleri “Yeni Dünya Düzeni” adı altında bütün dünyayı sömürdükleri halde dünyaya hâlâ barış ve huzur getirememişlerdir. Görünen o ki bu Batılı güçler; tesis ettikleri küresel kuruluşlar ile insanlığa huzur getirmek değil, yeryüzünde hâkimiyetlerini kurmak ve bütün insanlığı kendilerine köle yapmak istemektedirler. Örneğin; havayolu şirketleri Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA) adlı bir kuruluşa üye olmak zorundadırlar; denizcilik şirketleri merkezi Londra’da bulunan büyük bir sigorta borsası olan Lloyd’s adlı kuruluş tarafından belgelendirilmeleri gerekmektedir. Hakeza; Dünya Bankası, IMF ve daha birçok ekonomik derecelendirme

²²⁶ Erbakan, **Davam**, s.82.

²²⁷ Erbakan, **Davam**, s.89.

kuruluşları Batılı emperyalist güçler tarafından dünya ekonomisini kontrol etmek için kurulmuşlardır. Kabbala öğretilerine göre şekillenen Talmud'da; Yahudi üstünlüğü inancı ve bu üstünlüğün ahirette de geçerli olduğu ayrıntılı olarak işlenmiştir. Ayrıca Yahudi olmayan birisinin malı ve mülkü, onları ilk bulan Yahudi'ye ait olduğu inancına da büyük yer verilmiştir. Kendi emellerine göre Tevrat'ı değiştiren fanatik Yahudi hahamları, başka milletlerin düşmanlığını da Yahudi inancının içine yerleştirmişlerdir. Sonuç olarak; Tevrat'ın aslı ile alakası olmayan bu sapkın görüşlere inanan bazı menfaatperestler, "Dünyaya hâkim olma" fikrini kendilerine din haline getirmişlerdir. Ve bu amaçla dünyanın zenginliklerini faiz ve kapitalist sistemin çeşitli araçlarıyla sömürmeye başlamışlardır. Erbakan'a göre insanlık; hakkı ve adaleti üstün tutan ve dünyanın selameti için çalışan kuruluşları bunların yerine getirmediği kurtuluşa eremeyecektir. Ayrıca dünya, başkasını yutmakla beslenen bâtil zihniyetin tahakkümünden kurtarılıp hak ve adalet üzerine kurulu "Yeni Bir Dünya" düzeni kurulmadıkça selâmete eremeyecektir.²²⁸

Milli Selâmet Partisi (MSP)'nin 1977 seçimlerine yönelik hazırlamış olduğu kitapçıkta; Türkiye'nin, mükemmel bir geçmiş ve yüksek karakterli bir millete, zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarına, hızla artan bir nüfus, çalışkan ve yetenekli bir işgücüne sahip olması ve coğrafi olarak stratejik bir konumda yer almasına rağmen; önceki sol ve liberal görüşlü partilerin yanlış yönetimleri sebebiyle istenen kalkınma ve ilerlemeyi sağlayamadığı belirtilmiştir. Türkiye'nin maddî kalkınmayı sağlayacak kaynaklara ve Türk milletinin de bunu başaracak azim ve imana sahip olduğu ifade edilmiştir. Erbakan'a göre başarıya ulaşmanın en birinci yolu millî şuuru canlandırmak ve manevi kalkınmayı temin etmektir. Çünkü maneviyat olmazsa hiçbir şey olamaz. Her şeyde olduğu gibi maddî kalkınmanın temelleri de ahlak ve maneviyat üzerine kurulmuştur.²²⁹

Millet Meclisinin 1978 yılındaki 13. Birleşim Toplantı tutanaklarında manevi kalkınmaya yer verilmiştir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bilim ve teknoloji alanında ilerleme elde edilmekle birlikte, toplum huzurunu bozan suç oranlarında da artış olduğu vurgulanmıştır. Toplumda olan bu sosyal rahatsızlıkların özellikle genç

²²⁸ Erbakan, **Davam**, ss.90-100.

²²⁹ MSP Milli Selâmet Partisi, **İnanç ve Hamle**, Ankara: Gaye Matbaası, (5 Haziran 1977), ss.8-17. http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1977_inanc_ve_Hamle.pdf (Erişim Tarihi: 7 Mart 2019).

nüfusu etkisi altına aldığı ve bu durum gelişmekte olan ülkelerin en büyük sorunu haline geldiği ifade edilmiştir. Maddi kalkınma için yapılan hamlelerin, bunları yönetecek olan insanların manevi yönden eğitilmedikleri sürece etkisiz kalacağı nazara verilmiştir. Bu nedenle ülkelerin maddi kalkınma ile birlikte manevi kalkınmaya da önem vermeleri gerektiği ifade edilmiştir. Anayasamızın 10. Maddesinde maddi ve manevi kalkınmanın gerçekleşmesi için gerekli şartların hazırlanması görevi devlete verilmiştir. Manevi kalkınmanın toplumun tamamını içermesinden dolayı genel bir planlamaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu sürecin Devlet Planlama Teşkilatı koordinasyonunda yürütülmesi planlanmıştır. Toplumun bütün kesimlerini kapsayıcı olması, İslam dininin kurallarının esas alınması ve milli kültürün korunarak yaşatılması manevi kalkınmanın temelleri olarak belirlenmiştir. Ayrıca manevi kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli olan tedbirler belirlenerek on iki madde halinde sıralanmıştır. Manevi kalkınmada hizmet edecek bireylerin yetiştirilmesi için İslami prensipleri esas alan okulların açılması ve bu okulların eğitim programlarının diğer okullarda da yaygınlaştırılması; insanların toplu olarak bulunduğu fabrika, hapishane ve askeri birlik gibi yerlerde sosyal hizmet görevlerinde İslami İlimler Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi gibi yerlerden mezun olan kişilerin istihdam edilmesi; psikoloji, sosyoloji ve felsefe gibi ders müfredatlarının ahlaki, milli ve dini değerlerimize göre düzenlenmesi; radyo ve televizyon programlarının manevi, dini, milli ve ahlaki değerlerimizle uyumlu olmasına özen gösterilmesi gibi maddeler bu tedbirlerden bazıları olarak belirlenmiştir.²³⁰

Erbakan’a göre manevi terakkinin bireysel ve toplumsal olarak iki düzeyde sağlanması gerekmektedir. Bireysel kalkınmanın elde edilebilmesi için fertler; geçmişle övünmeli, kendi gelenek ve göreneklerine bağlı olmalı ve başka milletlere özenmemelidirler. Manevi kalkınmanın toplum olarak elde edilebilmesi için herkesin aynı milli şuur ve gayeler etrafında birleşerek, toplumun saadetine ancak ahlaki ve manevi değerler ile elde edilebileceği görüşü üzerinde hemfikir olmaları gerekmektedir.²³¹

Erbakan maddi kalkınmanın sağlanabilmesi için manası kendinden olmayanı da kabullenmek olan “laiklik” ile milletin ayrıştırılmamasını ve devletin de halkına karşı

²³⁰ T.B.M.M., “13. Birleşim”, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem 5, Cilt 7, (27 Kasım 1978), ss.602-605. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c007/mm_05007013.pdf (Erişim Tarihi: 13 Mart 2019).

²³¹ Arpacı, ss.141-142.

eşit mesafede, koruyucu ve yol gösterici olması gerektiğini nazara vermektedir. Devlet vermiş olduğu hizmetlerde lüks ve israftan kaçınmalı; rüşvet, adam kayırmacılık gibi haksız işlerin önünü kesilerek adil ve yol gösterici mekanizmalar kurulmalıdır. Erbakan’a göre hep birlikte kalkınmanın sağlanabilmesi için birinci esas, kardeşlik manasının halk içinde yerleştirilerek sosyal barışın sağlanmasıdır. İkincisi ise, devlet millete zulmetmek için değil hizmet etmek için var olmalıdır.²³²

Maddî kalkınmanın sağlanabilmesi için en evvela manevi kalkınmanın olmasına değinen Erbakan; daha ilkokul birinci sınıftan itibaren “uyumaya, yatmaya” teşvik edilen neslin, öncelikle Yaratıcısını tanıyarak “kalk, uyan, çalış” prensiplerine göre eğitilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Erbakan’a göre çocuklara sadece fennî ve teknik ilimlerin öğretilmesi yeterli değildir. Aynı zamanda millî ve manevî değerleri de öğrenmesi gerekmektedir. Aksi halde haram-helal nedir bilmeyen, sadece kendi menfaatini düşünen maneviyattan yoksun kişilerden terakki beklemek abes olacaktır. Bununla birlikte teorik bilgiler veren eğitim sisteminin faydayı gaye eden bir anlayışa sahip olması gerekmektedir. Öyle ki mühendislerimiz yurt dışından gelen yedek parça ürünlerin kataloğunu yapmak yerine millî tankı, uçağı ve gemiyi yapar halde olmalıdırlar. Maddi kalkınmada maneviyat önemlidir. Ülke teknolojik olarak ne kadar ilerlerse ilerlesin, maddi kalkınmanın baş aktörü insandır. Ve o insan ne kadar karakterli ve ahlaklı olursa kalkınmada o nispette kuvvetli olacaktır. Koyulan kanunlar ne kadar iyi olsa da onu uygulayacak olan insanlar manevi değerlerden mahrum ise her şey tersine döner; adaletin yerini adaletsizlik ve istismarlar alır.²³³

Erbakan, 1974-1978 yılları arasındaki koalisyon hükümetleri döneminde MSP ile önemli hizmetler yaptıklarını ifade ederek manevi kalkınmanın elde edilebilmesi için; İmam-Hatip okullarını açtıklarını, okullarda din ve ahlak derslerini müfredata eklediklerini, Risale-i Nur gibi dinî, ilmî ve ahlaki eserlere koyulan yasakları kaldırdıklarını ve devletin eli ile Kur’an kurslarını başlattıklarını söylemektedir. Maddî kalkınmayı sağlamak için ise; Anadolu’ya otoyol yapılması için çalışmalar hatta anlaşmalar yaptıklarını; memleketi geri kalmışlıktan kurtarmak için ağır sanayi hamlesini başlatarak Millî Harp sanayisini kurduklarını; her çeşidiyle yerli üretim yapmak için 200 civarında fabrikanın projelerini hazırlayarak büyük ölçekli tesisler

²³² Erbakan, **Davam**, ss.177-179.

²³³ Erbakan, **Davam**, ss.185-189.

üretime aldıklarını; yine devlet kuruluşlarını borç ve zarardan kurtarmak için “Havuz Sistemi” oluşturduklarını söylemektedir.²³⁴

Erbakan, Refah Partisi (RP)’nin 1993 yılındaki 4. Büyük Kongresinde yapmış olduğu konuşmada maddi kalkınmanın esas hedefinin; Türkiye’yi gelişmiş ve refahı elde etmiş ülkelerin seviyesine çıkarmak olduğu ve bunu elde etmek için gerekli olan şartların ise; fertlerin ve toplumun refahını temin etmek, herkese insanlığa yakışır bir hayat yaşamını sağlamak, helal kazancı teşvik etmek ve insanları birbirinin mülkiyet haklarına saygı göstermek olduğunu söylemektedir. İsrafin kaldırılarak tefeciliğin terk edilmesi, sanayileşmenin kalkınmada öncelikli kabul edilmesi, vergilerin basit ve adil olarak belirlenmesi, birikmiş para ve imkanların kalkınmada verimli olan alanlara aktarılması ve kalkınma hamlelerinin milli şuur ve hamleci ruh ile yapılmasını ise maddi kalkınmanın ana ilkeleri olarak belirlemektedir.²³⁵

Erbakan sağlam ve gerçekçi bir maddi kalkınmanın, ancak manevi kalkınma ile birlikte gerçekleşecek olan ağır sanayi hamlesi ile olacağına inanmaktadır. Erbakan’a göre ağır sanayinin tesis edilebilmesi için evvela eldeki imkanların en akıllı ve yararlı bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Erbakan milli, güçlü, süratli ve yaygın kalkınma, ekonomik, toplumsal, güvenlik ve dengesizliklerin bertaraf edilmesini ağır sanayinin kurulmasının temel esasları olarak belirlemiştir. Kalkınmanın köyden başlamasını savunan Erbakan, bu konuda devlete büyük görev yüklemektedir. Devlet Planlama Teşkilatının öncülüğünde hazırlanan planlar doğrultusunda bütün bölge halkının sürece direkt katkıda bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Erbakan’ın fabrikanın ne devletin ne de seçkin bir grubun sahibi olmaması prensibine dayanan “ufki devletçilik” modelinde; devlet, projenin gerçekleştirilmesi için üzerine düşen altyapı, proje vb. imkanları karşılayacak fakat tesisin sahibi olamayacaktır. Mülkiyet hakkı projenin yapıldığı yerdeki yaşayanlara dağılacaktır. Yatırım kazancı da projeye katılan bölge halkına verilecektir. Böylelikle kendi işyerinde çalışma imkanını elde eden halk kârdan hisse aldıkları için güçlenecekler, verimi arttırmak için çaba gösterecekler ve yeni yatırımlarını devlet yardımı olmadan yapma imkanına kavuşmuş olacaklardır.²³⁶

²³⁴ Erbakan, **Davam**, ss.181-184.

²³⁵ Arpacı, s.144.

²³⁶ Arpacı, s.145.

Erbakan kalkınmayı hem manevi hem de ekonomik yönden güçlü olmak olarak değerlendirmektedir. Erbakan'a göre bir ülke teknolojik yönden ne kadar gelişirse gelişsin, bu gelişmeyi kalıcı kılacak olan şey ahlaklı ve maneviyatı güçlü olan insanların var olmasıdır. Bu unsur olmadığı takdirde elde edilen gelişmeler verimsiz olacaktır ve devam edemeyecektir. Erbakan'a göre kalkınmanın temel noktası bireylerin ve toplumun manevi bakımdan tekemmül etmesidir. Erbakan sanayileşmeye ve teknolojik ilerlemeye büyük önem vermiştir. Çünkü sanayileşmiş ve teknolojik yönden ilerlemiş milletler diğer devletlere bağımlı olmaktan kurtulacaklardır. Bu sebeple Erbakan'a göre, hakkın bâtıl karşısında zayıf olmaması için ekonomik yönden güçlü olması gerekmektedir. Ayrıca, teknolojiyi insanlığın zararına kullanan ırkçı emperyalist güçlere karşı savunma sanayiinde de ilerlemek gerekmektedir. Ekonominin sömürgeci emperyalist güçlerin elinde en önemli bir sömürge aracı olduğunu söyleyen Erbakan ekonomik gelişmeye büyük önem vermektedir. Ona göre ekonomik bakımdan özgür olmadıkça gerçek anlamda özgür olmak mümkün değildir. Devletlerin ekonomik alanda bağımsız olabilmeleri için kendi ekonomik modellerine sahip olmaları gerekmektedir.²³⁷

Hadîd suresi 25. ayetle hareket eden Erbakan, manevi (vahiy) ve maddi (güç) kalkınma olmadan düzenin sağlanamayacağı inancına sahiptir. Bunu gerçekleştirmenin yolunu ise siyasi alanda görerek siyasete atılmıştır. Siyasette bulunduğu sürece bu amaca hizmet edecek birçok projeleri açıklamış ve bunları hayata geçirmeye çalışmıştır. "Ağır Sanayi, Gümüş Motor, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESIYAB) bu amaçla yapılan çalışmalar olmuştur."²³⁸ Erbakan, 24 Ocak 1980 İstikrar Kararlarından sonra ağır sanayi hamlesi ve maddi kalkınma söylemlerinde ısrarcı olmamıştır.²³⁹

Erbakan'a göre; dünyayı hep birlikte yaşanan mutlu ve huzurlu bir mekân haline getirmek maskesi altında hareket eden Batılı güçler, kurmuş oldukları yeni dünya düzeni ile dünyaya huzur getirmek yerine, fakiri daha fakir zengini daha zengin ederek insanları sömürgeci zenginlerin kölesi, dünyayı ise yaşanılmaz bir mekân haline getirmişlerdir. Erbakan'a göre dünya; bu sömürgeci yeni düzenin tahakkümünden ancak hak ve adaleti esas tutan yeni bir sistemin kurulması ile kurtulabilecektir. Ülkeler bu

²³⁷ Macit, ss.85-87.

²³⁸ Macit, ss.87-88.

²³⁹ Arpacı, s.147.

amaca ulaşabilmek için maddi olarak kalkınarak ekonomik yönden güçlenmelidirler. Fakat maddi kalkınma devamlı olmalıdır. Bunun için de maddi kalkınmayı sağlayacak ve devam ettirecek olan insan unsurunun ahlaklı ve maneviyatlı olması gerekmektedir. Erbakan, maddi kalkınmanın elde edilebilmesi için evvela insanların hem bireysel hem de toplumsal olarak manen kalkınması gerektiğini söylemektedir. Bu inancı gerçekleştirmenin yolunu siyasette gören Erbakan, siyasete atılarak fikirlerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Siyasette bulunduğu sürece hem manevi hem de maddi kalkınmayı temin edecek birçok projeler açıklayarak bunları yapmaya çalışmıştır. Erbakan, 1980'lerin ortalarından itibaren maddi kalkınmaya konuşmalarında pek yer vermemiştir.

2.1.5. Adil Ekonomik Düzen Teorisi

Asr-ı Saadet zamanından 1683 yılındaki II. Viyana Kuşatmasına kadar dünyaya hâkim olan Müslümanlar, bu süre içerisinde dünyaya saadeti getirmişler ve onun koruyucusu olmuşlardır. Batılı emperyalist güçlerin 1683 yılından sonra dünyaya hâkim olması ile saadet düzeni kalkmış yerine köle düzeni gelmiştir. 1945-1990 yılları arasında dünyanın Doğu-Batı olmak üzere iki bloka ayrılmasına rağmen insanlar acı çekmekten kurtulamamışlardır. 1990 yılında Doğu Blok'unun yıkılması üzerine dünyaya Batı Blok'u hâkim olmuştur. Bununla birlikte bütün dünyada artık acıların biteceği ve mutluluğun geleceği düşüncesi hâkim olmuştur. Ne yazık ki bu da gerçekleşmemiştir. Batılı emperyalist güçler yine düşmanlığa dayalı bir yol izlemeye başlamışlardır. 1990 yılında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) akıbetinin konuşulduğu toplantıda; NATO'nun devam edebilmesi için yeni bir düşman gerekli olduğu ve bu düşmanın 'İslam' olduğu açıkça ifade edilmiştir. Yukarıdaki tahlilleri yapan Erbakan, 21. Yüzyılda dünyanın, bu durumdan kurtularak huzur, barış ve mutluluğu getirecek yeni bir düzeni kurmak zorunda olduğunu dile getirmiştir. Yeni düzeni kurarken de geçmişte yapılan hatalardan ders alınması gerektiğine dikkat çekmiştir. Buna göre: maddecilik değil maneviyat esas alınmalıdır; Batı ile İslam arasında çatışma değil diyalog olmalıdır; çifte standart yerine adalet olmalıdır, üstünlük değil eşitlik esas tutulmalıdır ve sömürü yerine işbirliği olması gerekmektedir.

Erbakan’a göre Batı, uygulamış olduğu yanlış politikalarını değiştirmedeği takdirde uzun dönemde bu durumdan olumsuz etkilenecektir.²⁴⁰

Adil Düzen tanımı ilk olarak Süleyman Karagülle tarafından yapılmıştır. Amaçları toplum yaşamını İşlami prensipler doğrultusunda şekillendirmektir. Erbakan’a sunulan fikir sonraları faizin olmadığı alternatif bir ekonomik düzenin tesis edilmesi üzerine yoğunlaşmıştır.²⁴¹

Adil Düzen tabiri ilk defa RP’nin 1990 yılındaki 3. Büyük Kongresinde dile getirilmiştir. Erbakan’ın Adil Düzeni başta Türkiye ve Müslüman  lkeler olmak üzere bütün insanlığı kapsamaktadır. Erbakan’a göre insanlık, dünyada yetmiş yıl hüküm sürdükten sonra yok olan komünizm ve hala devam eden kapitalizmin zulmünden ancak Adil Düzen ile kurtulabilir.      Adil Düzende; kuvvetlinin haklı olduğu komünizm ve kapitalizmin aksine, haklının kuvvetli olduğu inancı esastır. İnsanlık ancak bu şekilde komünizm ve kapitalizmin zulmünden kurtularak huzur ve refaha kavuşabilir.²⁴²

Erbakan Adil Düzeni arabanın düz yolda gitmesi olarak tanımlamaktadır. Ona göre, 16. Yüzyılda ortaya çıkan kapitalizmin faiz ve diğer araçlarıyla insanlığı sömürmeye başlamasına tepki olarak komünizm çıkmıştır. Fakat komünizmde, kapitalizmin sağa devirmiş olduğu arabayı sola devirmiştir.      her ne kadar tanımları farklı ise de her ikisi de kuvveti üstün tuttuğu için zulme sebep olmuşlardır. Komünizm yıkılmıştır fakat kapitalizm hala devam etmektedir. şimdi insanlık başta papalık olmak üzere kapitalizmin zulmünden kurtulmak için çareler aramaktadırlar. Türkiye’de de iktidara gelen pek çok siyasi parti kapitalizmin zulm n  yok etmek için çalışmıştır. Fakat hepsi başarısız olmuşlardır. Erbakan’a göre bu zulümden kurtulmak ancak hakkı ve adaleti üstün tutan yeni bir sistemin kurulması ile olabilir. Fakat bu sisteminde taklitçilikten uzak ve kendi değer ve inançlarımıza uygun olması gerekmektedir.²⁴³

RP’nin 1991 seçimleri öncesinde Adil Düzen’ in ekonomik yönleri hakkında parti üyelerinin bilgisi olması için “Adil Ekonomik Düzen (AED)” adında bir kitapçık ve “21 Soru 21 Cevapta Adil Düzen” isimli broşür yayınlanmıştır. Kitapçıkta evvela

²⁴⁰ Erbakan, **Davam**, ss.203-208.

²⁴¹  etin Demirhan (hzl.), **Erbakan Nereye Koşuyor? Millî Nizam’dan Refaha**, İstanbul: H rg   Gazetecilik, 1994, s.47.

²⁴² Ekrem Kızıldaş, **Herkesin Hocası Erbakan**, İstanbul: Hayat Yayınları, 2011, ss.262-264.

²⁴³ Kızıldaş, ss 264-265.

mevcut durum tanımlanmıştır. Faiz, haksız vergi, karşılıksız para basmak, kambiyo ve kredi sistemi vasıtasıyla devletin ve halkın imkânlarının ellerinden alınarak Siyonizm ve onun işbirlikçi ortaklarına aktarıldığına dikkat çekilerek; devletin gelirleri içinde emeğin payının düşerken, faiz ve rant gelirlerinin payının arttığına ve dış borç faizinin yükseldiğine işaret edilmiştir. Halkın almış olduğu maaşın ise; sigorta, gelir vergisi ve zorunlu tasarruf fonu kesintileri sonucu %100'den %66 oranına düştüğü, alış-veriş esnasında ödemiş olduğu vergi ve faizler ile de %30 oranına indiği ifade edilmiştir. Yine karşılıksız para basmak yolu ile paranın değerinin düşürüldüğü ve kambiyo senetleri ile de paranın ¼'üne haksız olarak el konulduğu nazara verilmiştir. Ayrıca Türkiye'deki gelirin %58'inin %20'lik en üst grup tarafından alındığına, geri kalan %42'lik kısmının ise nüfusun %80'inde paylaşıldığına dikkat çekilmiştir. Kısacası emperyalist kapitalist sistemin; gelirin büyük bir kısmını bir grup seçkin zümreye aktarırken, az bir kısmını ise fakir olan halka verdiğine dikkat çekilerek, sistemin zengini daha zengin fakiri daha fakir ettiği anlatılmıştır.²⁴⁴

Erbakan'ın AED'inin esasları İslami prensiplere göre oluşturulmuştur.²⁴⁵ AED ekonomide sömürüyü kabul etmez, bireyler haklarını alırlar, bireylerin yararlı icraatlarını destekler ve teşvik eder, herkesin fırsat eşitliği vardır, ekonominin önündeki engeller kaldırılmıştır.²⁴⁶ Genel esasları ise üç madde de toplanmıştır. Öncelikle AED'de bireyler aktif durumda bulunurlar. Ekonomik faaliyetler bireyler tarafından yapılır. Bireyler bu faaliyetlerini ya tek başlarına ya şirket kurarak ya da vakıflar kurarak yaparlar. İkinci olarak devletin bireylere yardımcı olmasıdır. Devlet, ülkesel ve bölgesel makro kalkınma planları hazırlayarak bireyleri ekonomik faaliyetlerde bulunmaları yönünde teşvik eder. Üçüncü olarak devletin ekonomi ile alakalı olan genel hizmetleri (güvenlik, yönetim, yargı, altyapı hizmetleri vb.) ve tanzim hizmetlerini yaptırarak bunları kontrol etmesidir.²⁴⁷

Erbakan'ın AED'inde; işçilik değil ortaklık sistemi vardır, hakk'ı üstün tutmaktadır, sınıf ayrımı ve çatışma yoktur, herkes sisteme dahildir ve herkes üretim

²⁴⁴ Kızıldaş, ss.291-294.

²⁴⁵ Demirhan (hızl.), s.48.

²⁴⁶ Erbakan, **Davam**, s.221.

²⁴⁷ Kızıldaş, ss. 298-299.

yapar, refahın umumileşmesini sağlayacak ve bütün bireylere insanca yaşayabilecekleri bir hayatı temin edecek imkânlara sahiptir.²⁴⁸

AED’de bireylerin tüketim yapabilmesi için üretim şartı getirilmiştir. Kişiyi üretmiş olduğu malın fiyatına denk gelen miktarda tüketim hakkı verilmiştir. AED’de para mala eşitlenmiştir, kâra müsaade edildiği halde faize yer verilmemiştir, karşılıksız para basmak yoktur ve para arsa, tesis, standart mal ve altın-döviz mukabilinde piyasa sürülebilmektedir. Herkes eşittir ve fiyatlar arz-talep dengesine göre belirlenmektedir.²⁴⁹ Ayrıca serbest piyasa ve özel mülkiyeti kabul etmekle birlikte kartel ve tekelleşmeyi kabul etmemektedir.²⁵⁰

Yukarıda paranın tanımı yapılırken, kişinin ancak ürettiği mala eşdeğer miktarda tüketim yapabileceği anlatılmıştır. AED’de bireyin muvakkat bir süre ürettiğinden daha fazla tüketebilme hakkına da yer verilmiştir. Ve bu da kredi olarak tanımlanmıştır. AED’de kredi ile ilgili işlemler (hiçbirisi faiz ve enflasyona sebep olmayacak şekilde) 7 madde altında düzenlenmiştir. Bu maddeler; ortaklıklar, hakkı müktesep (kazanılmış), emek, rehin, ödenmiş vergi, yatırım projesi ve selem senedi (sipariş) karşılığı olarak verilen kredilerden oluşmaktadır.²⁵¹

Kapitalist sistemin aksine AED’de vergi kişinin beyanına göre olmaktadır. Ayrıca vergi kontrolü, kaçakçılığı ve mahkemeler AED’ de bulunmamaktadır. AED’de gelir ve fonlar kaldırıldığı halde devletin geliri kapitalist sisteme göre daha fazla olmaktadır. Bunun sebebi; devletin üretime yapmış olduğu katkı mukabili almış olduğu hakkıdır. Devlet bu şekilde kapitalist sistemdekinden daha fazla gelir elde etme imkânını bulacaktır.²⁵² AED’de verginin mal olarak ödenmesine yer verilmiştir. Bu sistem daha önceleri Osmanlı devletinde “aşar” (ürünün 10’da 1’i mal olarak tahsil edilmektedir.) olarak uygulanmaktaydı. Bu vergi türü uygulanma zorluğu ve masrafları yönünden ekonomistlerce tenkit edilmektedir.²⁵³

AED’ de; faizler kaldırılmış, bütün vergi ve fon kanunları lağvedilmiştir. Devlet, üretime yapmış olduğu katkı ve hizmetleri nispetinde gelirden pay almaktadır.

²⁴⁸ Erbakan, **Davam**, ss.225-227.

²⁴⁹ Demirhan (hızl.), ss.48-49.

²⁵⁰ Erbakan, **Davam**, s.223.

²⁵¹ Kızıldaş, ss.300-303.

²⁵² Kızıldaş, ss.303-304.

²⁵³ Demirhan (hızl.), s.49.

Karşılıksız para basmak ve paranın değerini değiştirmek yoktur. Fakirden alıp zengine vermek yoktur. Kredi dağılımdaki haksızlıklar, yüksek kredi faizleri, batık krediler, adaletsiz gelir dağılımı ve ekonomi tahribi yoktur. Kapitalist ekonomik düzenin beş mikrobuna AED’ de yer verilmemiştir. Erbakan, kapitalist ekonomik köle sisteminin beş mikropla hak sahibinin hakkının %92’sini elinden aldığını söylüyor. AED’in ise bu haksızlığı kaldırarak herkese kazandığının on iki katı daha fazla kazanma imkânını sağlayacağını söylemektedir. Bu günkü sistemde bir malın fiyatının üçte birini birikmiş faizler, üçte birisini ise gereksiz vergiler oluşturduğunu söyleyen Erbakan, bunların kaldırılması ile birlikte malların fiyatlarının düşeceğini söylemektedir. Fiyatların düşmesiyle birlikte imalatın üç kat daha artacağını bu da istihdam artışına sebep olacağını ifade etmektedir. Ayrıca faiz ve vergilerden arınmış fiyatlar sebebiyle ucuz üretim olacağını, bu da ihracatın artmasına sebep olacağını söylemektedir. Erbakan, kurulacak olan fabrika ve yatırım projelerinin devlet tarafından düzenlenerek teşvike dahil edilmesiyle de bütün üretim sektörlerinde büyük bir ilerleme kaydedileceğini söylemektedir.²⁵⁴

Erbakan, Almanya ve Japonya’nın 1870-1900 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu sanayileşme hamlesini, Türkiye’nin 1976-1977 yılları arasında yaptığına işaret etmektedir. Bu yıllarda Türkiye’nin; demir-çelik, uçak, tank ve savunma sanayii alanlarında ağır sanayi ülkesi olabilmesi için planlanan projelerin 70 tanesi hayata geçirilmiş, 200 tanesinin kuruluşu da takip edilmiştir. Erbakan, bugün Türkiye’nin Almanya ve Japonya gibi bir hamle gerçekleştirememesini; dış güçlerin baskısına ve Millî Görüş hareketinin iktidardan uzaklaştırılmasına bağlamaktadır. Türkiye’nin sanayileşme hamlelerini gören sömürgeci güçler yeni hamleleri engellemek için farklı araçları kullanmaya başlamışlardır. Hatta 1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle başlatmış olduğu sanayileşme hamleleri karşısında Türkiye’nin on yıl içinde ulaşabileceği yerleri tahmin etmek için çalışmalar yapmışlardır. On yıllık süre içerisinde Türkiye’nin onların tahminlerinden daha ileri bir ilerleme kaydettiğini ifade eden Erbakan, Millî Görüş’ün iktidara gelerek Adil Düzen’i kurmasıyla daha da

²⁵⁴ Erbakan, *Türkiye’nin Meseleleri ve Çözümleri*, ss.23-27.

ilerleyeceğini ve diğer Müslüman ülkelerle birlikte dünyanın yeni gücü olacağını söylemektedir.²⁵⁵

Erbakan, AED’ de devletin ne olursa olsun vatandaşlarının hiçbirini aç ve açıkta bırakmayacağını ve onlara insanlık haysiyetine yakışır bir hayatı temin edeceğini söylemektedir. Kapitalist sistemin ise bunu yapmaktan aciz olduğunu ve sistemin olduğu ülkelerde hayat şartlarının gün geçtikçe daha da kötüleştiğine dikkat çekmektedir. Erbakan, Türkiye’de Adil Düzen kurulduğunda; ülkenin sahip olduğu yetenekli iş gücünün, zengin yeraltı ve yer üstü kaynaklarının, doğal güzelliklerinin ve daha birçok imkânlarının devletin hazırlayacağı kalkınma planları çerçevesinde tüm vatandaşlarına ayırt etmeksizin daha müreffeh ve huzurlu bir yaşam sağlamak için seferber edileceğini söylemektedir. Böylelikle ekonomik olarak güçlenmiş ve refah ve saadeti elde etmiş olan bir Türkiye, Siyonist ve sömürgeci emperyalist güçlerin tahakkümden kurtulmuş olacaktır.²⁵⁶

Erbakan Millî Görüş fikrine bina etmiş olduğu “Ekonomide Millî Çözüm” çalışmalarını; 1974-1978 Koalisyon Hükümeti zamanında ve 1996-1997 54. Hükümet zamanında uygulamaya koyarak Türkiye’nin yabancı hiçbir devlete muhtaç olmadan güçlü bir ekonomiye sahip olabileceğini fiilen göstermeye çalışmıştır. Erbakan amaçlarının, başta Türkiye olmak tüm İslam ülkelerine ve tüm dünyaya barış ve mutluluk getirmek olduğunu ve bunu başarmak için de güçlü ve kuvvetli olmak gerektiğini söylemektedir.²⁵⁷

Sonuç olarak Erbakan’ın Adil Düzeni ve AED’i, İslami esaslara göre oluşturulmuş, başta Türkiye ve İslam ülkeleri olmak üzere tüm dünyaya barış ve huzuru getirmeyi amaçlamıştır. Ekonomistler tarafından, kendi içerisinde çelişkili olmakla ve uygulanması zor yönleri bulunmakla eleştirilmiştir. Birkaç yıl hariç, pek uygulama imkânı bulamayan bir proje olmaktan ileri gidememiştir.

²⁵⁵ Erbakan, **Türkiye’nin Meseleleri ve Çözümleri**, ss.27-29.

²⁵⁶ Kızıldaş, ss.304-307.

²⁵⁷ Erbakan, **Davam**, ss.237-240.

2.5.1.1. Adil Ekonomik Düzen Teorisine Göre Enflasyon, Üretim, İhracat, İşsizlik ve Gelir Dağılımı

Enflasyon: Erbakan, faizci kapitalist sistemin bünyesel bir hastalığı olan enflasyonun AED’ de olmadığını söylemektedir. Çünkü enflasyona sebep olan 5 mikroba AED’ de yer verilmemiştir. Enflasyon bir ülkedeki fiyatlar genel düzeyinin sürekli artması ve paranın satın alma gücünün düşmesidir. Kapitalist sistemde; üretilen malların talepleri karşılayamaması, üretilen malların talepten fazla olması, faiz, halktan alınan haksız vergiler ve kredilerin ihtiyaç sahiplerine değil de rantiyecilere verilmesi gibi sebeplerden dolayı enflasyon sürekli olarak artmaktadır. AED’de ise bunların hiç birisine yer verilmediği için fiyatların artması gibi bir durum söz konusu değildir. Ayrıca ekonominin güçlenmesi ile ve teknolojinin gelişmesi ile de fiyatların gerçek seviyelerine geleceği kabul edilmektedir.²⁵⁸

Üretim: AED’de ekonominin güçlenmesi ile birlikte ürünlerin alış ve satış fiyatlarının düşeceği, firmaların mevcut sermayeleriyle daha fazla yatırım yapabilecek duruma gelecekleri öngörülmektedir. Böylelikle üretimde artmış olacaktır. Devlet, hazırlamış olduğu makro ekonomik planlar ve verimli yatırım projeleri çerçevesinde kişileri yatırım yapmaları yönünde teşvik etmektedir. Faizsiz krediler ile de desteklemektedir. Proje ve yatırımların hayata geçirilmesi sonucu üretim ve millî gelirin artması beklenmektedir.²⁵⁹

İhracat: AED’de faiz ve vergi olmadığı için ürünlerin fiyatı diğer ülkelere göre ucuz olacaktır. Çünkü kapitalist sistemde bulunan faiz ve vergiler üretimin her noktasında etki ederek maliyetlerin yükselmesine sebep olmaktadır. AED’de üretilen malların ucuz olması sebebi ile ülkeler ihtiyaçlarını buradan karşılamak isteyeceklerdir. Böylelikle ihracatta da artış sağlanmış olacaktır.²⁶⁰

İşsizlik: AED’de üretim mevcut hale göre üç kat daha fazla artacağından dolayı üç kat daha fazla işçi ihtiyacı olacaktır. Erbakan’a göre, bir yandan yatırımlar tam teşvik ile desteklenirken, diğer yandan işçilerin ücretleri faizsiz emek kredisi ile

²⁵⁸ Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, s.81.

²⁵⁹ Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, ss.81-82.

²⁶⁰ Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, ss.82-83.

ödendiği için işsizlik diye bir sorun kalmayacaktır. Bilakis işletmeler çalıştıracak işçi aramaya başlayacaklardır.²⁶¹

Gelir Dağılımı: Erbakan'a göre; faizci kapitalist sistem bünyesinde barındırmış olduğu araçları sebebiyle toplumun sosyal ve ekonomik yapısına zarar vererek, zengini daha zengin fakiri daha fakir etmiştir. Yapmış olduğu tahribatı onarmak için alınan tedbirler ise yine fakirlerin ezilmesine dolayısıyla zulmün devam etmesine sebep olmuştur. Kuvvetliyi değil de hakkı üstün kabul eden AED'de kapitalizmdeki araçlara yer verilmediğinden dolayı zulüm ortadan kalkmaktadır. Aynı zamanda Adil Düzende barış ve çıkar birliği esas tutularak refahın herkese yayılması amaçlandığı için zulüm ve sömürüye sebep olan bütün tedbirler alınmıştır. Neticede refahın herkese ulaşması sağlanmıştır. Ayrıca bütün insanlara, insanlığa yakışır bir yaşam tarzı sağlamış olduğundan dolayı açlık ve fakirlikte ortadan kaldırılmış olmaktadır.²⁶²

2.1.5.2. Teoriye Getirilen Eleştiriler

Adil Düzende, kuvveti üstün tutan kapitalizm ve komünizm eleştirilerek insanlığın bu iki sistem tarafından zulme uğradığı ifade edilmektedir. İnsanlığın bu sistemlerin zulmünden kurtuluşunun ise ancak hakkı üstün tutan yeni bir sistemin kurulmasıyla olacağı söylenmektedir. Akevler grubu tarafından ortaya atılan fikir sonraları alternatif bir ekonomik düzen oluşturmak üzerine yoğunlaşmıştır. Fikir daha sonraları Refah Partisinin seçim programına dahil edilmiştir. Adil Düzen ve AED'in esasları İslami prensiplere göre oluşturulmuştur. Fakat ortaya atılan bu yeni sistem; akademisyenler, ekonomistler ve İslam düşünürleri tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Sistem en çok serbest piyasayı hafife almış olmakla eleştirilmektedir. Aşağıda da sistem hakkında yapılan eleştirilerden bazılarına yer verilecektir.

Çınar'a göre; Erbakan, AED tabiri ile kapitalizmi ve sosyalizmi eleştirerek onlardan farklı üçüncü bir yol olduğunu iddia etmiştir. Bu sistemlerin bir kısım yönlerini kabul etmiş bir kısmını reddetmiştir. Örneğin; kapitalizmde serbest piyasa, girişimcilik ve teknolojiyi, sosyalizmde ise eşitlikçiliği kabul etmiş, faizi ise reddetmiştir. Kapitalizm ve sosyalizmde geçerli olan esasları İslami esaslarla değiştirme

²⁶¹ Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, s.82.

²⁶² Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, ss.83-84.

çabası içine girmiş fakat İslâm Ekonomisi nedir gibi bir soruya cevap verememiştir. AED’de para mal eşitlenmiştir, herkes ürettiği kadar tüketme hakkına sahiptir. Böylelikle hem adalet sağlanmış olacak hem de piyasada fazla para olmadığından dolayı talep fazlası da oluşmayacaktır. Neticede talep fazlalığından kaynaklanan enflasyon da olmayacaktır. Çınar AED’nin bu tezini, bazı İslamcı akademisyenler tarafından eleştirilen monetarist düşünceye benzetmekle eleştirmektedir.²⁶³

Çınar, AED’de kimin ne kadar üreteceği ve tüketeneğinin belirlenmesi işinin Ahlak Topluluklarına bırakılmasının ileride tekelleşme ve kartelleşmelere sebep olacağını söylemektedir. AED’i tekelleşme ve kartelleşmeyi kabul etmediği halde bu şekilde hareket etmekle kendi içinde çeliştiği için eleştirmektedir. AED’de yer alan “ülkenin her yerinde aynı fiyat uygulanır” ifadesini de mercek altına almıştır. Bunun ancak serbest piyasayı terk etmekle mümkün olabileceğini fakat aynı zamanda serbest piyasa düzenini savunan AED’in kendisiyle ters düştüğünü ifade etmektedir. AED’de fiyat farklılıklarını önlemek için “Müslüman İnsan” kavramı nazara verilmiştir. Çünkü Müslüman İnsan Homo economicustan farklı olarak hırslı, açgözlü ve bencil değildir. Bu sebeple fiyatları yükseltmeyeceği varsayılmaktadır. Müslüman İnsan tabiri, ütopya olmakla ve kalabalık toplumlarda insanların kontrol edilmesinin mümkün olamayacağı söylenerek eleştirilmektedir. Bunlara ek olarak ihtiyaç duyulan ürünlerin farklı yerlerde üretilmesi fiyatlara ek ulaşım maliyetlerini getirecektir ki bu da fiyatların aynı olmasına imkân vermemektedir. Taşıma maliyetlerinin devletçe sübvansede edildiği düşünülse, o zaman da kimin parası ile kimin sübvansede edildiği meselesi ortaya çıkacaktır ki bu da İslami açıdan adalet meselesini ortaya çıkaracaktır.²⁶⁴

Zaim’e göre sisteme verilen Adil Düzen ismi hem isim olarak güzeldir hem de hedeflenen amacı anlatır özelliktedir. Zaim, sistemin İslam ekonomisi alanındaki çalışmalarını olumlu bulmakla birlikte, oluşturulan bu sistemin ne tamamı ne de bazı bölümleri üzerinde İslam ekonomistleri ve alimleri arasında birlik oluşmadığını söylemektedir. Çalışmalar bireysel düzeyde kalmış olup, bütün olarak bir İslam ekonomisi modeli ortaya konamamıştır. Zaim’e göre, Türkiye için hazırlanan bu modelin bir siyasi parti tarafından özümseyerek dünyadaki geçerli olan diğer sistemlere

²⁶³ Menderes Çınar, “İslâmî Ekonomi ve Refah’ın Adil Ekonomik Düzeni “, **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı 59, (Mart 1994), ss.21-32.

²⁶⁴ Çınar, ss.21-32.

bir alternatif olarak kabul edilmesi ve diğer İslam ülkelerinde de uygulanacak bir model olarak sunulması, modelin çok dikkatli bir şekilde incelenmesini gerektirmektedir. Fakat bu modelin siyasi partinin Genel Başkanı tarafından benimsenerek parti politikası olarak lanse edilmesi üzerine hiçbir partili ve parti üyesi olmayan akademisyenler tarafından incelenmek istenmemiştir.²⁶⁵

Zaim, İslam dünyasındaki pek çok ilim adamının daha önceden yapmış olduğu çalışmaların göz ardı edilerek yeni bir metot oluşturulmaya çalışılmasını da eleştirmiştir. Sistemin iktisadi alanda genel ve makro seviyede esaslar oluşturmak ve tedarik, üretim, tüketim, satış ve bölüşüm gibi iktisadi hayatın temel esaslarına açıklık getirmek yerine nazari ve özel konular üzerinde durmasını eleştirmektedir. Ayrıca modelin dayandırıldığı fikirlerin bilimsel bir dayanağının olmadığını söylemektedir. Sistemin piyasa ekonomisini esas aldığı söylenirken, Müslüman İnsan modeline, kişi serbestliğine ve merkezi planlamaya dayalı bir model oluşturulmaya çalışılmasını da eleştirmiştir. Zaim'e göre vergi gibi bir kısım politikalarda lüzumsuz teferruata gidilmiştir. Bu gibi sebeplerden dolayı Adil Düzenin uygulanması mümkün değildir. Sistemin tekrar üzerinde düşünülerek esaslarının yeniden belirlenmesi gerekmektedir.²⁶⁶

Karaman, AED'in mevcut sistemlerin aksaklıklarını tespit etme konusunda isabetli olduğunu ve teorik olarak kendi içerisinde tutarlı gibi gözükse de hemen uygulanamayacağını söylemektedir. Mutlaka bir ara dönemin olması gerekmektedir. Bu ara dönem içerisinde sistemin zararları-faydaları iyice belirlenerek ona göre planlama yapılmalı ve halka arz edilmelidir. Fakat Adil Düzen fikrinin ilmi dayanaklarla oluşturulmadığını ve tam denemelerinin yapılmadığını söylemektedir. Bir fikrin uygulanabilir olması için ilmi bir heyet tarafından incelenerek kabul görmesi ve bazı bölgeler belirlenerek pilot uygulama çalışması yapılmalıdır. Karaman, AED'de kişinin ürettiği kadar tüketebileceği ifadesini inceleyerek; yaşlılar, çocuklar ve sakatlar gibi hiç üretmediği halde harcayanların veya miras ya da ticaret yoluyla elde ettiği geliri harcayanların başkalarının haklarını mı yemiş olacaklarını sormaktadır. AED'de yatırım ve üretim ortaklıklarından söz edilirken, ticaret faaliyeti yapmak için oluşturulan ortaklıkların açıklığa kavuşturulmadığını nazara vermektedir. Düzende vergi, devletin

²⁶⁵ Sabahattin Zaim, "Adil Düzen'in Değerlendirilmesi ve Tenkidi", <http://www.akevler.org/AkevlerKitaplar/972/74/2-tenkitler-ve-degerlendirmeler-Hayrettin-Karamanin-ADIL-DUZEN-DEGERLENDIRMELERI-VE-CEVAPLARIMIZ> (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).

²⁶⁶ Zaim.

gelir aracı olarak gösterilmemiştir. Devlet gelirlerini yapmış olduğu katkı ve hizmet paylarına göre almaktadır. Fakat sistem geçişi dönemlerinde devletin gelir elde edebilmesi için AED ile ters düşerek vergi almak zorunda kalacağını söylemektedir. Ayrıca düzende zekât konusuna yer verilmediği için eleştirmektedir. Karaman, AED’de selem konusuna çok ehemmiyet verildiği için eleştirmektedir. Tarihteki selem uygulamalarında ödemelerin peşin yapılması fiyatların üretici zararına ve tüketici yararına düşmesine neden olmuştur. Çünkü tüccar malları aldıktan sonra yine piyasa fiyatlarıyla satacaktır. Sonuçta tüketici malı yine pahalı almış olacaktır ve yine kazanan tüccar olacaktır.²⁶⁷

Karaman, üretilen malların satılmadan önce depolarda toplanmasının ek bir maliyet getireceğini ifade ederek, paylaşım işleminin üretim yerlerinde yapılması gerektiğini söylemektedir. AED’de toprak, maden, mera ve ormanların mülkiyetinin devlete ait olduğu söylenmektedir. Bunun ise dini, hukuki ve uygulama açısından uygun olmadığını belirtmektedir. AED’in faizin kapsamını genişleterek icmaa aykırı bir şekilde hareket ederek veresiye satışa ve vade farkına da faiz dediğini söylemektedir. Karaman, AED’de emeklilik yaş ve sınırının olmamasının işçi sıkıntısına ve sigorta fonlarında darlığa sebebiyet vereceğini söylemektedir. Karaman’a göre Adil Düzen’in teorik bir yapısı bulunmaktadır. Bir model olarak kabul edilebilmesi için öncelikle akademisyenler ve ilim adamlarınca üzerinde fikir birliğine varılması gerekmektedir. Fikir birliği elde edildikten sonra da pilot bölgelerde denenmesi gerekmektedir. Karaman, hali hazırda üzerinde konsensüs sağlanmamış ve denenmemiş teorik bir bilgi görünümünde olan Adil Düzenin, İslam’ın devlet ve ekonomik sistemi olarak sunulmasının doğru olmadığını söylemektedir.²⁶⁸

Sonuç olarak Adil Düzen ve AED’i eleştiren çeşitli çevrelerden akademisyenler ve ilim adamları tarafından; sistemin teorik olarak ve isim olarak kulağa hoş geldiği fakat uygulanabilirliğinin zor olduğu ve savunmuş olduğu ilkeleri ile de kendi içinde çelişkiye düştüğü ifade edilmiştir. Ayrıca sistemi özellikle piyasa ekonomisini basite almış olmakla tenkit etmektedirler.

²⁶⁷ Hayrettin Karaman, “Adil Düzen’in Değerlendirilmesi ve Tenkidi”, <http://www.akevler.org/AkevlerKitaplar/972/74/2-tenkitler-ve-degerlendirmeler-Hayrettin-Karamanin-ADIL-DUZEN-DEGERLENDIRMELERI-VE-CEVAPLARIMIZ> (Erişim Tarihi: .2 Nisan 2019).

²⁶⁸ Karaman.

2.2. Uygulamalar ve Ülkeler ile İlişkiler

2.2.1. Havuz Sistemi

Siyasi iktidarsızlığın hâkim olduğu 1990'lı yıllarda repo, hazine bonusu, hisse senedi, tahvil gibi araçlar gelir elde etmek amacıyla sıklıkla kullanılıyordu.²⁶⁹ Yani devletin imkânlarına ülke ekonomisine ve üretimine katkıda bulunmadan sahip oluyorlardı. Erbakan'a göre devletin imkânları ve gelirleri millete aittir ve yine millete dönmelidir. Bu amaçla çözüm yolları aramış ve millete faydalı olacak bir bütçe oluşturmaya çalışmıştır. Güçlü bir bütçe oluşturmak için de faiz giderlerini azaltmaya, israfi önlemeye ve kamu borcunu azaltmaya çalışmıştır.²⁷⁰

Erbakan iktidara geldiği zaman yapmış olduğu ilk iş havuz sistemini kurmak olmuştur. Türkiye bu sayede bir yıl gibi kısa bir süre içerisinde 10 milyar USD tasarruf etmiştir. Havuz sistemi; devletin gelir ve giderlerinin tek bir yerde toplanarak daha verimli kullanılması üzerine bina edilmiştir. Tasarruf açısından uygulanabilir görünmektedir. Refah Partisi ve Doğru Yol Partisi koalisyonunun oluşturduğu (Refahyol) hükümeti zamanında devlet kurumlarının paraları yine devlet bankalarında toplanmıştır. Kurumlara kredi ihtiyaçlarını sadece devlet bankalarından temin etme hakkı verilmiştir. İşte devlet paralarının yine devlet bankalarında toplanmasını sağlayan bu sisteme “havuz sistemi” denilmiştir.²⁷¹ Halk arasında havuz sistemi olarak bilinen “Kamu Tek Hesabı”nın işleyişi şu şekildedir; ilk olarak gün içinde devlet kurumlarının kasasında biriken paralar mesai bitimi ile bir havuza aktarılacaktır. İkinci aşama olarak kurumların ihtiyaç duyduğu kadar para anında kurumlara transfer edilecektir. Böylelikle havuz sisteminden ihtiyacını karşılamış olan devlet kurumları faiz belasının getirmiş olduğu borç yükünden kurtulmuş olacaklardır.²⁷²

²⁶⁹ Cemal Fedayi, “Türkiye Siyasetinin Sosyo-Ekonomik İzahı”, **3. Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi**, Cilt 50, Sayı 2, 2015, http://www.tisej.com/dergi_sayi.php?DSID=66mX7W-MYHShWDIEzYI0bJn8Iq8Pid_xZZ8DARgfUCA% (Erişim Tarihi: 4 Nisan 2019) s.174.

²⁷⁰ Gökhan Tuncel ve Hasan Yılmaz, “Türkiye’de Devlet (!) Toplum Gerilimini Azaltıcı Bir Aktör: Millî Görüş”, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 13, (Bahar 2017), ss.160-162.

²⁷¹ Ali Çağlar Tınbek, “Necmettin Erbakan'ın Ekonomi Vizyonu ve Havuz Sistemi”, **Millî Gazete**, (28 Mart 2018), <https://www.milligazete.com.tr/haber/1524386/necmettin-erbakanin-ekonomi-vizyonu-ve-havuz-sistemi> (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2019).

²⁷² Nail Kızılkıran, “28 Şubat Hiyaneti ve Hainlerin Akıbeti”, **Millî Çözüm Dergisi**, (22 Kasım 2006), <http://www.millicozum.com/mc/temmuz-2006/28-subat-hiyaneti-ve-hainlerin-akibeti> (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2019).

Sistemin yürürlüğe girmesinin etkisiyle ekonomide büyük bir kalkınma elde edilmiş, devletin iç borç faiz oranlarında da %2,1 düşüş olmuştur. Faiz oranları %135'lerden %70'lere gerilemiş, dış borç azalmaya başlamıştır. Faizlerin düşmesiyle elde edilen gelirler ile memur maaşlarına yüksek oranda zam (o zamana kadar yapılan zamların en büyüğü) yapılmıştır. Bu da piyasada hareketliliğe sebep olmuştur. Havuz sistemi ile devletin kaynaklarının tek bir noktadan dağıtımı yapılarak kontrollü ve verimli bir şekilde kullanımı sağlanmış; faizci sömürgeci grupların haksız kazançlarının önüne geçilerek devletin imkânları halka aktarılmıştır. Sömürgeci sermayedar grubun rantıye musluğunun kesilmesi Refahyol hükümetinin sonunu hazırlayan önemli olaylardan biri olmuştur.²⁷³

28 Şubat postmodern askeri müdahalesi sonrasında Refahyol hükümetinin siyasal iktidardan uzaklaştırılıp yerine Mesut Yılmaz'ın başbakanlık yaptığı 55. Hükümetin kurulması ile birlikte havuz sistemi kaldırılıp, kamu kurumlarının iç borçlanması serbest bırakılmıştır. Bu süreçlerden sonra GSMH'nin %6,7'sini oluşturan faiz borçları yaklaşık 3 kat artarak 2001 yılı sonu itibarı ile %22,9 seviyelerine ulaşmıştır.²⁷⁴

Havuz sistemi, altyapısı iyi oluşturulduğu ve uygulandığı takdirde devletlerin iç ve dış borçlarını azaltarak gelirlerini arttırabileceği bir sistem görünümü vermektedir.

2.2.2. Gelişen Sekiz Ülke (D-8)

Dünya, insanların yaratılmasından sonra pek çok zulüm, savaş ve karışıklıklara sahne olmuştur. Ve bu zulümler artarak devam etmektedir. Zayıf ve güçsüzler, zalimlerin zulüm ve işkencelerine maruz kalmakta, sahip oldukları yer altı ve yer üstü zenginlikleri yine aynı güçler tarafından türlü hilelerle sömürülmektedir. Bu zulüm ve haksızlıkların geçtiği yer ise çoğunlukla Müslüman topraklarıdır. Bunun en temel nedeni ise Müslümanların çeşitli sebeplerle birbirlerinden ayrılarak İslâm birliğini oluşturmamalarıdır. İslâm ülkeleri Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kaybetmiş oldukları birliği bir daha sağlayamamışlardır. Sonraları İslâm Konferansı Örgütü ve

²⁷³ Tınbek.

²⁷⁴ Bülent Bal ve Kadir Sancak, "Siyasal İstikrarsızlık ve Askeri Vesayet Altında 90'lı Yılların Ekonomi Politikası", **IV. Uluslararası Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler (IBANESS) Kongreleri Serisi**, Russe, Bulgaristan: University of Agribusiness and Rural Development, (08-09 Nisan 2017), ss.586-587. http://www.ibaness.org/conferences/russe/ibaness_russe_proceedings_11_01_2018.pdf (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2019).

İslâm İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi örgütler kurulmuşsa da istenen amaca ulaşamamıştır. 1996 yılında öncülüğünü Erbakan'ın yapmış olduğu D-8'in temelleri atılmış ve 15 Haziran 1997 tarihinde en büyük 8 İslâm ülkesinin (Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya) katılımıyla kurulumu tamamlanmıştır.²⁷⁵

D-8 ile öncelikle İslâm ülkeleri olmak üzere, uzun yıllardır zulüm ve sömürüye uğramış mazlum ve zayıf devletleri sömürgeci emperyalist küresel güçlerin zulüm ve sömürsünden kurtarmak istenmiştir. Ayrıca üye ülkeler arasında kalkınmayı sağlayacak işbirliğini geliştirmek, ekonomik ve kültürel ilişkileri arttırmak, üyelerin uluslararası seviyede alınan kararlara katılımını arttırmak ve dünya ekonomisindeki konumlarını güçlendirmek amaçlanmıştır.²⁷⁶ İşbirliği sektörel olarak üye ülkeler arasında: ticaret (Mısır); sanayi, sağlık ve çevre (Türkiye); bilgi ve iletişim, finans, bankacılık ve özelleştirme (Malezya), tarımsal kalkınma (Bangladeş), bilim ve teknoloji (İran); yoksullukla mücadele ve insan kaynaklarının geliştirilmesi (Endonezya); tarım ve balıkçılık (Pakistan); enerji (Nijerya) olacak şekilde paylaştırılmıştır.²⁷⁷

D-8'in bayrağı, Asya, Avrupa ve Afrika üzerinde bir hilal şekli oluşturan 6 yıldızdan oluşmaktadır. Bayrakta bulunan 6 yıldız; insanlığı zulme düşüren 6 mazarratı def ederek, yerine saadet ve mutluluğu tesis edecek olan 6 esası temsil etmektedir. Bu esasları şu şekilde sıralayabiliriz: savaş yok, barış var; çatışma yok, diyalog var; çifte standart yok, adalet var; üstünlük yok, eşitlik var; sömürü yok, işbirliği var; baskı ve tahakküm yok, hürriyet ve demokrasi var.²⁷⁸ Erbakan bu temel maddelerin işler olabilmesi için acilen hayata geçirilmesi gereken beş madde olduğunu belirtmiştir. Bu maddeler şunlardır: NATO yerine Müslüman Ülkeler Ortak Savunma İşbirliği Teşkilatı'nın kurulması; dolar ve euro yerine Müslüman Ülkeler Ortak Para Birimi'ne geçilmesi; BM yerine Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulması; Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) yerine Müslüman

²⁷⁵ Selahattin Çelik, "İslâm Birliğine Açılan Kapı: D-8", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 58, 2018, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt11/sayi58_pdf/sayi58_TR.htm (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019) ss. 271-272.

²⁷⁶ Recep Karabulut, "Günümüz Dünyasından D-8'e Yeniden Bir Bakış", **Turkish Studies International Academic Journals**, Cilt 12, Sayı 8, 2017, http://www.turkishstudies.net/turkishstudies?mod=onceki_sayilar (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019) s 422.

²⁷⁷ Abdülğani Bozkurt, "Ortadoğu'da Değişen Hükümetlerin Mevcut Dünya Düzenine Angaje Olması: Rol Model Türkiye", **Ortadoğu Analiz Dergisi**, Cilt 4, Sayı 41, (Mayıs 2012), s.70.

²⁷⁸ Çelik, s.272.

Ülkeler Kültürel İşbirliği Teşkilatı'nın oluşturulması ve AB gibi Müslüman ülkeler Ortak Pazarı'nın tesis edilmesidir.²⁷⁹

D-8 ülkeleri jeostratejik konumları ve coğrafi olarak önemli geçiş yerlerini kontrol eden noktalara sahip olmaları itibariyle stratejik öneme sahiptirler. D-8; üyelerinin konum olarak Asya, Afrika ve Avrupa'nın en önemli yerlerinde yer almaları ve tamamının ayırt etmeksizin bütün insanlığın saadetini hedef alan İslâm dinine tabi olmaları sebebiyle, zulme maruz kalmış bütün milletlere açıktır. D-8 üyesi ülkelerin amacı; Müslüman devletlerin topraklarına yapılan dış saldırıları önlemek, kaynakların adil dağılımını sağlayarak fakirlik ve açlıkla mücadele etmek, Müslüman ülkeler ile Ortak Pazar ve Savunma İşbirliği oluşturarak halkın refah seviyesini yükseltmek ve güvenliğini sağlamaktır. D-8'in bir sonraki aşaması diğer Müslüman ülkelerin dahil olması ile D-60 ve en son aşaması da zulme uğramış 100 ülkenin de dahil olması ile D-160'tır. Bu hedefe ulaşıldığı takdirde sömürgeci emperyalist güçlerin zulümleri son bulmuş olacak ve dünya saadete kavuşmuş olacaktır.²⁸⁰

Ne yazık ki, Erbakan hükümetinin postmodern bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılması ile D-8'ler işlemez hale gelmiştir. Sonra kurulan hükümetler ise D-8'le yeterince ilgilenmemişlerdir. D-8'lerin askerin siyasette etkili olduğu bir dönemde kurulması siyasi bir başarı olarak kabul edilse de netice olarak hedefine ulaşamamıştır. D-8 projesi amacına ulaşamamış olsa da hâkim dünya düzeninden farklı yeni bir yol olma itibariyle Batı ve ABD tarafından hoş karşılanmamıştır. Bir yıl içerisinde 8 ülkenin tamamında D-8'leri imzalayan bütün kadrolar çeşitli şekillerde iktidardan uzaklaştırılmıştır. Günümüzde tekrar canlanmaya başlayan D-8'ler sadece ekonomik işbirliği çerçevesinde değerlendirilmektedir.²⁸¹

İslâm ülkeleri nüfus olarak dünyanın üçte birini oluşturdukları ve dünya enerji rezervinin çok büyük bir kısmına sahip oldukları halde bunlardan aldıkları pay çok düşüktür. Sömürgeci küresel güçler işbirlikçi ortakları ile birlikte bu kaynakları kendilerine aktararak Müslüman ülkeleri sömürmektedirler. Müslüman ülkeler birlikte hareket edemedikleri için sömürgeci güçler çok kolay bir şekilde sömürü çarkını döndürmektedirler. Müslüman devletlerin bu sömürü çarkından kurtulmalarının tek yolu

²⁷⁹ Çelik, s.272.

²⁸⁰ Çelik, ss.272-276.

²⁸¹ Bozkurt, ss.70-71.

İslâm birliğinin sağlanmasıdır. Bu amaçla sekiz İslâm ülkesi bir araya gelerek D-8'i oluşturmuşlardır. D-8 Örgütü işlevsel olduğu takdirde; gelişmekte olup hala gelişemeyen ülkelerin önündeki engeller kalkmış olacak, sahip oldukları zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını kendi halklarının yararına kullanmış olacaklar, ticareti kendi para birimiyle yaparak sömürülmeyecekler, savunma alanında işbirliği oluşturarak güvenlik tehditlerine karşı caydırıcı güç olacaklar, aynı dine iman etmenin de etkisiyle sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda iyi yönde ilerlemeler olacak ve son olarak hakkı üstün tutan anlayışına sahip olan İslâm birliği sömürgeci emperyalist güçler karşısında mazlum halkın kalkını olacaktır.²⁸²

D-8 ülkeleri; kalabalık nüfusları, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları ve potansiyel pazar olmaları sebebiyle önemlidirler. Sanayisi en gelişmiş ekonomi Türkiye ekonomisidir. Onu Endonezya, İran, Mısır, Pakistan, Malezya, Nijerya ve Bangladeş takip etmektedir. Üye ülkelerin hepsinde ekonomik kalkınmayı sağlayacak reformlar yapılmış, önündeki engeller kaldırılmıştır. Neticede üye ülkeler hatırı sayılır derecede ekonomik büyüme elde etmişlerdir. 2015 yılında 1 milyar 70 milyon nüfus ile dünya nüfusunun %14,6'sını oluşturmaktadırlar. Ayrıca büyük bir genç nüfusa sahiptirler. Bu genç nüfusun büyük bir bölümü ileride yüksek teknoloji endüstrisi alanlarında çalışmak için üniversite ve araştırma merkezlerinde eğitim almaktadırlar. Çoğu üye ülkesinin ekonomisinde özel sektörün payı artmış, büyük şirketler kurulmaya başlamış ve bazıları dünyanın en büyük 500 şirketi arasında yer almıştır. Ayrıca üye ülkelerde hala açılmamış pek çok doğal kaynak rezervleri bulunmaktadır. D-8'lerin kuruluşunda; 560milyar dolar olan dış ticaret hacmi 2015 yılında %330 artış ile 1,700 milyar dolara ulaşmıştır. Toplam GSYİH'si %363'lük değişim ile 3.546.092.871.095 dolar olmuştur. Bu değer ile Dünya GSYİH'sinde %4,78'lik paya sahip olmuştur. Kişi başına GSYİH'si ise %265'lik değişim geçirerek ortalama 3.316 dolar ile dünya ortalamasının altında kalmıştır.²⁸³

D-8 Örgütü kuruluş deklarasyonun da kendisine yüklenen görevleri yerine getirememiştir. Örgüt üyelerinin birbirinden çok uzak coğrafyaya sahip olmaları ve örgüte gerekli önemin verilmemesi örgütü başarısız kılmıştır. Örgütün başarısız olmasının bir diğer sebebi de örgüt üyelerinin örgüte katkı yapacak ekonomik

²⁸² Çelik, ss.284-285.

²⁸³ Karabulut, ss.424-427.

yetkinlikte olmamalarıdır. Üye ülkeler arasındaki ticaret bir-iki örnek haricinde istenilen seviyeye ulaşamamıştır. D-8 Örgütü, üyeleri için faydalı olabilecek bir yapıdadır. Ve bu durumun üyeleri tarafından önemle değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu örgütün başarılı olabilmesi için üye ülkelerin birbirleri ile olan ekonomik ve siyasi işbirliğini çoğaltmaları ve ticaret hacmini arttırmaları gerekmektedir.²⁸⁴

Günümüzde dünyada yaşanan küresel ekonomik ve mali krizler, savaşlar, ölümler, siyasi karmaşalar, istikrarsızlıklar ve dünyaya huzur ve barış getirmek amacıyla kurulan fakat bazı devletlerin elinde zulüm aracına dönüşen küresel kuruluşlara olan güvenin sarsılması, D-8 Örgütü ile yapılmaya çalışılan şeylerin ne kadar manidar olduğunu gözler önüne sermektedir. Dünya; güçlünün zayıfı ezdiği, güçlü devletlerin zayıf devletleri siyasi ve ekonomik baskılar altında tuttuğu, insanların özgürlüklerinin elinden alındığı ve insanların çeşitli yollarla topraklarından çıkarılarak ölüme terk edildiği bir hale bürünmüştür. Ülkelerin ve milletlerin; yer küre üzerinde yaşanan bu zulümleri durdurarak, dünyaya barış ve mutluluğu getirebilmeleri için D-8 Örgütünün esasları olarak belirlenen (barış, diyalog, adalet, eşitlik, işbirliği ve hürriyet ve demokrasi) temel maddelere ihtiyacı bulunmaktadır. Dünya ülkelerinin, insanları hiçbir şekilde ayırtırmadan bir arada tutabilme ve insanlığa barış ve huzuru getirebilme kabiliyetinde olan D-8’leri işler hale getirmesi gerekmektedir.²⁸⁵

2.2.3. ABD ile İlişkiler

SSCB’nin yıkılmasından sonra dünyanın tek hâkim gücü olarak kalan ABD, 1990-1991 1. Körfez Kriziyle birlikte Türkiye ile yakın işbirliğine girmiştir. Bu işbirliği 1993 yılına kadar Türkiye’nin dış politikasını ciddi biçimde etkilemiştir. ABD, Ortadoğu ve Orta Asya-Kafkaslardaki çıkarları doğrultusunda Türkiye’yi stratejik ortak olarak görmüş ve bu doğrultuda Türkiye’nin “model ülke” olarak tanınmasını sağlamaya çalışmıştır. Türkiye de bu dönem içerisinde Ortadoğu ve Orta Asya-Kafkaslarda aktif rol üstlenmiştir. ABD, Müslüman Türk kimliğine sahip olan Türkiye’nin Balkanlar, Ortadoğu ve Orta Asya-Kafkaslardaki ülkeler için “eksen ülke”

²⁸⁴ Hüseyin Ağır ve Ahmet Şahbaz, “D-8 Ülkelerinin Makroekonomik Performansı ve Türkiye’nin Dış Ticareti”, **ICPESS 2016-ISTANBUL**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 24-26 Ağustos 2016, <http://www.registericpess.org/index.php/ICPESS/article/view/664> (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019) ss.82-84.

²⁸⁵ Karabulut, s.432.

olabileceğini ve yükselen radikal İslâm'ı engelleyebileceğini düşünmüştür. Türkiye ve ABD bölgede önemli ortak olarak hareket etseler de ilişkilerin gerginleştiği zamanlar da olmuştur. 1994 yılında ABD Kongresinin Türkiye'ye yapılacak olan yardımların %10'unu Türkiye'nin Kıbrıs ve Kürt sorunlarında atacağı olumlu adımlara bağlaması, Türkiye tarafından tepkilere neden olmuştur. Yine dönemin Başbakanı olan Necmettin Erbakan'ın dış politikada İslâm ülkelerine öncelik vermesi ve ABD'nin “şer eksen” içinde kabul ettiği İran'a ilk ziyaretini yapması, Libya'da ABD aleyhine beyanatta bulunması ve bazı ülkelere yasa dışı örgüt sınıflandırmasına dahil edilen örgüt liderleri ile görüşmesi ABD'nin tepkisine neden olmuştur. Fakat bu sorun fazla sürmemiştir. Türkiye bölgede yürütmüş olduğu politikalarda ve AB'ne üyelik sürecinde ABD'nin desteğine ihtiyaç duyduğu gibi ABD'de bölgedeki çıkarları için Türkiye gibi müttefiklere ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple 1991 yılında ilişkilerin “Geliştirilmiş Ortaklık” seviyesinde yürütülmesine karar verilmiştir. 1995 yılında ise daha ileri gidilerek ilişkiler “Stratejik Ortaklık” seviyesine çıkarılmıştır. 1997 yılında iki ülke arasında enerji, ekonomi ve ticaret, bölgesel işbirliği, Kıbrıs ve savunma-güvenlik alanlarını kapsayacak şekilde beş ana madde üzerinde stratejik ortaklık konuları belirlenmiştir. Çöl fırtınası harekâtı, Çekiç Gücün Türkiye'ye yerleştirilmesi ve yeni bağımsız olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Balkanlar ve Ortadoğu'da izlenen ortak politikalar stratejik işbirliğine örnek verilebilir.²⁸⁶

Erbakan Türkiye-Irak sınırına yerleştirilen Çekiç Güce karşı çıkarak, ABD'nin bu bahane ile Kürdistan İşçi Partisi (PKK) terör örgütüne ve Ermenistan'a silah yardımı yapacağını iddia etmiştir. Nitekim Refahyol hükümeti zamanında Çekiç Güce son verilmiştir.²⁸⁷

Bu yıllarda iki ülke arasında ekonomik ve ticari alanlarda önemli işbirlikleri yapılmıştır. 1993 yılında “Ortak Ekonomik Komite ve İş Geliştirme Konseyi” kurulmuş, 1994 yılında ABD Türkiye'yi büyüyen 10 büyük pazarlardan biri olarak göstermiş, 1995 yılında tarım alanında yapılan işbirliği anlaşması yenilenmiş ve 1996 yılında “Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması” imza edilmiştir. İki ülke arasında

²⁸⁶ Murat Erdoğan ve Deniz Aydın, “1993-1996 Dönemi Türk Dış Politikası”, Kemal Yakut ve Murat Erdoğan (Ed.), **Türk Dış Politikası-II** içinde (54-90), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, (Kasım 2014), ss.60-61.

²⁸⁷ Murat Yıldız, “Türk Dış Politikasına Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Politik Vizyonunun Etkisi”, **Turkish Studies International Academic Journals**, Cilt 12, Sayı 8, 2017, http://www.turkishstudies.net/turkishstudies?mod=onceki_sayilar (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019) s.364.

yaşanan bütün bu güzel gelişmelere rağmen ABD Senatosunda alınan “Ermeni Soykırımı” kararı ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur. Fakat gerek ABD Dışişleri ve Savunma Bakanlarının çalışmaları gerek Türkiye lehinde bulunan Kongre üyelerinin ve ABD’de etkin olan Musevi lobisinin çalışmaları Türkiye aleyhinde olanların hedeflerine ulaşmasını engellemiştir.²⁸⁸

2.2.4. Rusya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler

1990 yılından sonra bölgede meydana gelen olaylarda (Bosna savaşı, Çeçenistan ve Ermenistan sorunu, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki iktidar mücadelesi) Türkiye ve Rusya’nın yaklaşım tarzı farklı olmuştur. SSCB’nin yıkılmasından sonra bölgede birçok Türk Cumhuriyetleri kurulmuştur. Bu yeni kurulan devletlerin Müslüman ve Türk kimliği olması sebebiyle Türkiye’nin bölgede aktif olması beklenmiştir. ABD ve Batı ülkeleri ilk başlarda Türkiye’nin bu durumunu destekler vaziyette bulunmuşlardır. Çünkü; Batı ile uyumlu, serbest piyasa ekonomisini benimsemiş ve radikal İslâm’a mesafeli duran bir Türkiye modelinin o ülkelerde de kabul görmesi çok önemliydi. 1990 ve 1993 yılları arasında yeni bağımsızlığını kazanmış olan yeni Türk devletleri; yönetim biçimi, alfabe, dış politika ve daha birçok alanda “ağabey” pozisyonundaki Türkiye’yi kendilerine örnek almışlardır. Türkiye yeni kurulan Türk Cumhuriyetlerinin yeniden kalkınma ve yapılanma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1992 tarihinde “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı”nı kurmuştur. 1993 tarihinde “Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi” kurulmuştur. Bölgede yapılacak yatırımları desteklemek amacıyla Türk Eximbank kurulmuştur. Daha sonraları “Türkiye Radyo Televizyon Kurumu” Türk Cumhuriyetlerinde yayın yapmaya başlamıştır. Ardından “Türk Hava Yolları” uçuş seferlerini çoğaltmıştır. Hatta Türk Ortak Pazarının kurulmasından dahi bahsedilmeye başlanmıştır. Türkiye, bölge ülkelerinden pek çok öğrenciyi Türk üniversitelerinde okutmuştur. Bölge ülkeleri ile ikili anlaşmalar yapmıştır. Ayrıca Bakü-Ceyhan boru Hattının çalışmaları yapılmıştır.²⁸⁹

²⁸⁸ Erdoğan ve Aydın, ss.61-62.

²⁸⁹ Erdoğan ve Aydın, ss.76-78.

Fakat kısa zaman sonra sorunlar çıkmaya başlamıştır. Türkiye'deki iktidar mücadeleleri ve kaynaklardaki yetersizlikler, ABD ve Batılı güçlerin politikalarını Rusya'dan yana değiştirmeleri ve Rusya'nın bölge ülkeleri ile Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurarak askeri, siyasi ve ekonomik işbirliklerini geliştirmesi sonucu Türkiye'nin bölge ülkeleri üzerindeki etkisi azalmıştır. Bölgedeki otorite boşluğunun radikal İslâm tarafından doldurulacağını düşünen ABD ve Batılı güçler dış politikalarını Rusya ile ilişkilerin arttırılması yönünde çevirmişlerdir. Bu şekilde hem radikal İslâm'a fırsat verilmemiş olacaktı hem de Rusya'nın serbest piyasaya adapte olması sağlanacaktı. Rusya 1991 yılında BDT'yi kurmuş olmakla; hem eski SSCB ülkelerini tekrar bir araya getirmiş oluyor hem sosyal, kültürel ve ekonomik alanını korumuş oluyor hem de sınırlarının güvenliğini temin etmiş oluyordu. Ayrıca enerji kaynaklarının kullanımı bakımından kendine üstün bir konum sağlamış oluyordu.²⁹⁰

Bu yıllarda Rusya'nın Suriye'ye silah satması, Kıbrıs Rum Kesimine S-300 füzelerini satma girişimleri, Ermenistan'da askeri üs kurması, Yunanistan ile askerî alanda anlaşmalar imzalaması ve Türkiye'nin muhalif Çeçen lidere destek verdiğini ileri sürerek Moskova'da PKK terör örgütünün faaliyetlerine izin vermesi ve Bosna-Çeçenistan meseleleri Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur. Her ne kadar Türkiye ve Rusya arasında gerek güvenlik meseleleri gerekse Orta Asya'daki rekabet sebebiyle sorunlar yaşanmış olsa da ekonomik ve ticari alanda ilerlemeler elde edilmiştir. İki ülke arasındaki “bavul ticareti” denilen ticaret çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Ortadoğu'da iki ülke birbirinin partneri haline gelmiştir. Türkiye ve Rusya; Enerji ve İşbirliği Genel Çerçeve Anlaşması, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması ve Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ile aralarındaki ilişkileri arttırmaya çalışmıştır. Türkiye, Turgut Özal'ın 1993 yılında Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yapmış olduğu ziyaretten döndükten sonra ölmesi ile dış politikasında değişikliklere gitmiştir. Daha çok işbirliğine yönelik ve Rusya'yı rahatsız etmeyecek politikalar izlemeye başlamıştır buna örnek olarak, Türk Cumhuriyetleri ile yapılan “Türk Zirvesi” nde dışişleri, eğitim ve kültür alanlarında işbirliğini geliştirme kararları alınmıştır.²⁹¹

²⁹⁰ Erdoğan ve Aydın, ss.76-77.

²⁹¹ Erdoğan ve Aydın, ss.77-79.

Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerine ayrı olarak değinmekte yarar vardır. Türkiye, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk tanıyan ülke olmuştur. Her iki ülke de “İki devlet bir millet” sıkça kullanmaya başlamışlardır. İki ülke arasındaki ilişkiler bir-iki durum hariç genellikle olumlu geçmiştir. Ancak şunun da açıkça söylenmesi gerekiyor ki, iki ülke arasındaki ilişkiler sadece kendi istekleri doğrultusunda gerçekleşmemiştir. Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerini ABD, Rusya ve İran'ın tavır ve tutumlarına göre dengelemek zorunda kalmışlardır. Bu durum Ermenistan ile olan ilişkilerde de geçerli olmuştur.²⁹²

2.2.5. AB Ülkeleri ile İlişkiler

SSCB'nin yıkılıp Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra AB'de siyasal bütünleşme ve genişleme politikalarına hız verilmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak SSCB'den ayrılan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri birliğe kazandırılmaya çalışılmıştır. İlk genişleme ise 1990 yılında hiçbir ön hazırlık, müktesebat uyumu ve müzakere süreci yaşanmadan Doğu Almanya'nın birliğe katılımı olmuştur. 7 Şubat 1992 tarihinde Maastricht Antlaşması ile AET AB'ne dönüşmüş ve birlik; ekonomik ve parasal, adalet ve içişleri ile ortak dış politika ve güvenlik olmak üzere üç sütun üzerine inşa edilmiştir.²⁹³

Orta Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ne üyelik şartlarını belirlemek amacıyla Haziran 1993 tarihinde Kopenhag Kriterleri kabul edilmiştir. Bu kriterler ile Türkiye'nin önüne yeni engeller çıkarılmıştır. Kriterlerin esasında yer alan insan hakları ve demokrasi sürekli olarak Türkiye'nin karşısına sorun olarak çıkmıştır. Üyeliğin bir nevi ülkenin egemenlik hakkının devredilmesi olmasından dolayı siyasiler tarafından endişe duyulmuştur. Ayrıca azınlık hakları da endişe veren nedenlerden birisi olmuştur. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) AB'ne aday olmasının getirdiği endişe ve Yunanistan'ın Türkiye'nin AB üyeliğine engel çıkarmasını önlemek amacıyla 1973 yılındaki Katma Protokol uyarınca Gümrük Birliği'nin uygulanması kabul edilmiştir. Gümrük Birliği Anlaşması ile AB ilişkilerin tekrar eski haline geleceği umulmuştur. Ayrıca bu inancın halk üzerinde oluşturacağı olumlu etkiler ile siyasi iktidar

²⁹² Erdoğan ve Aydın, ss.79-80.

²⁹³ Erdoğan ve Aydın, ss.56-57.

mücadelesinde avantaj sağlanacağı düşünülmüştür. Bu yıllarda Türkiye ile ilişkileri sadece Gümrük Birliği çerçevesinde yürüten AB ile zaman zaman gerginlikler yaşanmıştır. 1995 sonu 1996 başlarında Yunanistan ile yaşanan Kardak Krizini bahane yapan AB, Türkiye'ye yapılacak olan mali yardımları da kesmiştir. Ülke içinde yaşanan siyasi istikrarsızlıklar da dış politikayı etkilemiştir. Özellikle Kürt sorunu bağlantılı ve insan hakları alanında yaşanan krizler AB ile gerginliğin daha da artmasına sebep olmuştur. Türkiye Gümrük Birliğinin sekteye uğramaması için İnsan Hakları ve Terörle Mücadele Yasası'nın bazı maddelerinde değişiklikler yapmak amacıyla çalışmalar başlatmıştır. Fakat bu durum Türk halkında AB ülkelerinin terörü destekliyor imajının oluşmasına sebep olmuştur.²⁹⁴

1995 yılı seçimleri sonunda RP %21,38 oy ile birinci parti olmuştur. Hükümet kurma görevi Erbakan'a verilmiştir fakat Erbakan hükümeti kuramamıştır. Bunun üzerine hükmet kurma görevi Mesut Yılmaz'a verilmiştir. 6 Mart 1996 tarihinde Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi (DYP) ile Ana-Yol koalisyon hükümetini kurmuştur. Fakat bu hükümet Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.)'nden güven oyu alamayarak 28 Haziran 1996 tarihinde son bulmuştur. Hükümet kurma görevi tekrar Erbakan'a verilmiştir. Bu defa RP ile DYP 8 Temmuz 1996 tarihinde T.B.M.M.'den güven oyu alarak Refahyol koalisyon hükümetini kurmuşlardır. İki yıl süre ile Erbakan'ın Başbakanlığını yürüteceği bu hükümetin Dışişleri Bakanlığını Tansu Çiller üstlenmişti. Hükümet programında İslam ülkeleri ile olan ilişkiler ön planda tutulmuştur. Bununla birlikte AB ülkeleri ile olan ilişkilere de yer verilmiş. Erbakan İslam ülkeleri ile olan ilişkileri yönetirken, Çiller de AB ile olan ilişkileri yönetecekti. Bu bağlamda Erbakan ilk yurtdışı seyahatini İran'a yapmıştır. ABD'nin muhalefetine rağmen İran ile ekonomik ve siyasi alanda işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Daha sonra sırası ile Mısır, Libya ve Nijerya gezileri yapmıştır. Erbakan'ın bu dış politika gezileri hem içeride hem dışarıda birçok tartışmalara neden olmuştur. Öyle ki bu tartışmalar, "28 Şubat Süreci" denilen süreci başlatmış ve 11 ay sonra 18 Haziran 1997 tarihinde Erbakan'ın istifası ile sonuçlanmıştır.²⁹⁵

²⁹⁴ Erdoğan ve Aydın, ss.57-59.

²⁹⁵ Murat Erdoğan ve Mustafa Kocaay, "1997'den Lüksemburg Zirvesi'ne Türk Dış Politikası", Kemal Yakut ve Murat Erdoğan (Ed.), **Türk Dış Politikası-II** içinde (92-123), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, (Kasım 2014), ss.97-98.

Erbakan, AB'nin Gümrük Birliği Anlaşması ile Türkiye'yi kendi tarafına çekmeye çalıştığını ve bu İslâm alemini başsız bırakarak İslâm Birliğinin kurulmasını engellemek istediğini söylemektedir. AB üyeliğine karşı çıkan Erbakan, 54. Hükümetin programında Gümrük Birliğinin ülke yararına düzgün bir şekilde işleyebilmesi için gerekli tedbirlerin alınarak düzenlemelerin yapılacağı bilgilerine yer vermiştir. Bundan anlaşılacağı üzerine Erbakan, AB karşıtı söylemlerinden vazgeçerek AB yanlı politikalar izlemeye başlamıştır.²⁹⁶

Soğuk Savaş döneminden sonra Türkiye'nin jeopolitik öneminin azalacağı varsayılmıştır. Fakat bölgede yaşanan Birinci Körfez Krizi ve Orta Asya ve Kafkaslardaki gelişmeler Türkiye'nin önemini daha da artmıştır. Daha önceleri gergin olan Türk-Yunan ilişkileri 1996 yılında Kostas Dimitis'in Başbakan olmasından sonra değişime uğrayarak yumuşamaya başlamıştır. NATO'nun 1997 yılında Madrid'deki toplantısında iki ülke arasındaki sorunları çözmek amacıyla 6 maddelik bir anlaşmaya varılmıştır. Fakat bu anlaşmadan kısa bir süre sonra tekrar sorunlar çıkmaya başlamıştır. 1997 Lüksemburg zirvesinden sonra Türkiye'nin AB ile siyasi ilişkileri kesme kararı alması sorunların çözümünü imkânsız yapıyordu. Türkiye'nin AB'den uzaklaşmasının kendisi için daha tehlikeli olacağını düşünen Yunanistan politikalarını değiştirerek Türkiye'ye karşı daha az muhalif olmaya başlamıştır.²⁹⁷

AB'nin GKYR kesimini “Kıbrıs Cumhuriyeti” adıyla tüm adanın temsilcisi olarak AB üyeliğine aday olarak kabul etmesi Türkiye ile anlaşmazlığa sebep olmuştur. Ayrıca anlaşmazlığa konu olan meselelerden diğeri de 1997 yılında GKYR kesiminin Rusya'ya S-300 füzelerini sipariş etmesidir. 20 Ocak 1997 tarihinde Türkiye'nin füzelerin Kıbrıs'a konuşlandırılması halinde askeri güç kullanmaktan çekinmeyeceğine dair bildiri yayınlaması üzerine, füzelerin Girit'e konuşlandırılmasına karar verilmiştir. Ada'da sorunun çözülmesi için ABD tarafından öne sürülen ve İngiltere tarafından desteklenen Balkanlardaki Dayton Anlaşması benzeri gevşek bir konfederasyonun kurulması fikri üzerine yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. 1997 Lüksemburg zirvesi ile de GKYR kesiminin AB üyeliğine kabul edilmesi üzerine Türkiye AB ile ve Yunanistan ile siyasi ilişkilerini kestiğini açıklamıştır. AB tarafından

²⁹⁶ R. Bahar Üste, “Türkiye’de Siyasal İktidara Gelen Partilerin AET/AT/AB İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Yönetim Yapısına Etkileri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 8, Sayı 3, 2006, <http://www.sbe.deu.edu.tr/dergi/ARSIV.htm> (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019) s.343.

²⁹⁷ Erdoğan ve Kocaay, s.93.

4 Kasım 1998 tarihinde açıklanan “İlerleme Raporu” ile ilişkiler biraz olsun yumuşamıştır. Ayrıca 27 Eylül 1998’de Almanya’da yapılan seçimlerde Kopenhag Kriterlerini esas alan Sosyal Demokrat-Yeşiller’ in iktidara gelmesi ile iki ülke arasındaki ilişkilerde olumlu yönde ilerleme kaydedilmiştir.²⁹⁸

2.2.6. Ortadoğu Ülkeleri ile İlişkiler

1993-1996 yılları arasında 1. Körfez Savaşı ile bölgeye konuşlandırılan “Çekiç Güç”, Kuzey Irak’taki otorite boşluğundan yararlanarak bölgede türeyen terör örgütünün faaliyetlerini arttırması ve Irak devletine uygulanan ambargo Türkiye’nin en çok uğraştığı meseleler olmuştur. Türkiye bu yıllar arasında bir yandan AB’ne girmeye çalışırken diğer yandan terör örgütü ile mücadele etmektedir. Türkiye’nin terör örgütü ile mücadelesi AB, Almanya ve Yunanistan tarafından tenkit edilmekteydi. Irak-Türkiye ilişkilerinde terör örgütünün faaliyetleri büyük yer tutmuştur. Türkiye, 1995 yılında Talabani ile güç mücadelesinde olan Barzani’nin desteğini alarak Kuzey Irak bölgesine sınır dışı operasyon düzenlemiştir. Kuzey Irak bölgesindeki Kürt gruplarının birbiri ile güç mücadelesi içinde olması ABD’nin politikalarına uygun düşmemiştir. Türkiye, bu yıllar arasında Irak, İran ve Suriye ile işbirliğine giderek bölgede cereyan eden terör faaliyetlerini engellemeye ve olası bir Kürt devletinin kurulmasını önlemeye çalışmıştır. Fakat istediği sonucu aldığı pek söylenemez. Bununla birlikte Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı faaliyete alınarak ekonomik alanda Irak ile ilişkiler arttırılmaya çalışılmıştır.²⁹⁹

Suriye ile olan ilişkiler ise terör ve su sorunu üzerinde yoğunlaşmıştır. SSCB’nin yıkılması ile yalnız kalan Suriye, İsrail ve Türkiye’ye karşı kendi çıkarları doğrultusunda bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda İsrail’e karşı Arap Birliğini kullanmaya çalışırken; Türkiye’ye karşı da İran, Yunanistan ve Ermenistan’ı kullanmaya çalışmıştır. Suriye’nin terör örgütüne yataklık yapması ve örgüt lideri Abdullah Öcalan’a ülkesinde ikamet izni vermesi kozuna karşı Türkiye su kaynaklarını kullanmıştır. Asi nehrinin kullanımında Türkiye’ye bilgi ve su paylaşımında bulunmayan Suriye, Türkiye’nin Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki projelerini eleştirerek daha fazla su bırakılmasını istemektedir. Suriye savaş sonrası

²⁹⁸ Erdoğan ve Kocaay, ss.95-108.

²⁹⁹ Erdoğan ve Aydın, ss.72-73.

kurulacak yeni yönetim ile su kaynaklarının paylaşımına dair adil ve barışçıl yollar izlemek zorundadır. İleriki yıllarda terör örgütünün Suriye sınırlarında faaliyetlerini arttırması ilişkilerin daha da gerginleşmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin yoğun baskıları sonucu örgüt lideri Abdullah Öcalan'ın 1998 yılında ülkeden sınır dışı edilmesi ile ilişkiler bir nebze yumuşamıştır.³⁰⁰

Türkiye'nin, İran'ı "şer eksenli" ülkeleri arasında gösteren ABD ile müttefik olması ve iki ülkenin farklı rejimlere sahip olması ilişkilerde etkili olmuştur. 1993-1996 yıllarında Türkiye'de yönetimde söz sahibi olan sivil ve askeri bürokratlar, İran'ı Türkiye'ye kendi rejimlerini kabul ettirmeye çalışmakla ve İslami teröristleri desteklemekle suçlamışlardır. İran ise Türkiye'nin rejim aleyhtarlarını korumakla ve ülkesi için tehdit olarak gördüğü Azeri Türklerini desteklemekle suçlamıştır. İran bölgesinde kurulacak bir Kürt devletini istememesine rağmen, terör sorununu Türkiye'ye karşı kullanmaktan çekinmemekte ve topraklarında bu grupların yaşamasına izin vermektedir. İki ülke arasında yaşanan sorunların asıl sebebi, SSCB'nin yıkılmasından sonra Orta Asya ve Kafkaslarda yeni bağımsızlığını kazanmış Müslüman devletler üzerinde söz sahibi olabilme yarışıdır. Yaşanan rekabet ve güvensizlik ortamına rağmen, ilişkileri geliştirmek adına çalışmalar yapılmıştır. 1993 yılında, bir ülke için tehdit oluşturan terör örgütlerinin diğer ülkenin topraklarında yaşamasına izin verilmeyeceğine dair anlaşma imzalanmıştır. 1995 yılında, karşılıklı olarak sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine dair anlaşma imzalanmıştır. Fakat istenilen sonuç elde edilememiştir. 1996 yılında Çetin Emeç'in öldürülmesinden bazı İranlı diplomatların sorumlu tutulması ve Türkiye'nin İsrail ile Askeri İşbirliği Anlaşmasını imzalaması ilişkileri gerginleştirmiştir. Erbakan'ın Başbakanlığı zamanında ilişkiler yumuşatılmaya çalışılsa da terör örgütünün İran'da konuşlanarak saldırılarına devam etmesi ve Ankara'da düzenlenen Kudüs gecesinde İran Büyükelçisinin Türk dış politikasını eleştiren konuşmalar yapması ilişkilerin tekrar gerginleşmesine sebep olmuştur. Bu olumsuzluklara rağmen, İran'la doğal gaz anlaşması imzalanarak Rusya'ya bağımlı olmaktan kurtulmaya çalışılmıştır.³⁰¹

³⁰⁰ Erdoğan ve Aydın, ss.73-74.

³⁰¹ Erdoğan ve Aydın, ss.74-75.

Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler I. Körfez Savaşı sonrası gelişmeye başlamıştır. Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri ABD'den bağımsız olmamıştır. Türkiye İsrail ile ilişkileri arttırarak ABD'yi kendi lehine döndürmeye çalışmıştır. Bu amaçla İsrail ile Askeri İşbirliği Anlaşması ve Serbest Ticaret Anlaşması imzalamıştır.³⁰² Erbakan, İsrail ile olan ilişkilere pek taraftar olmamasına rağmen, gerek sivil kanattan gerekse askeri kanattan gelen baskılar sonucu Savunma araçlarının modernize edilmesini sağlayacak olan anlaşmaları imzalamak zorunda kalmıştır. Erbakan bu şekilde hareket etmekle sivil-askeri kanattan gelen baskıları bertaraf etmek istemiştir.³⁰³ Erbakan, İran ile savunma alanında anlaşma yaparak İsrail'i dengelemeye çalışsa da başarılı olamamıştır.³⁰⁴

İsrail ile olan ilişkiler Üçüncü Bölümde detaylı olarak işleneceğinden dolayı burada kısaca değinilmiştir.

Ortadoğu bölgesi coğrafi ve stratejik konumu ve sahip olduğu enerji kaynakları itibari ile büyük öneme sahiptir. Türkiye, Ortadoğu ülkeleri ile hem aynı coğrafyada bulunması hem de aynı dine sahip olmasına rağmen yakın zamana kadar ilişkilerini düşük seviyede tutmuştur. Bu dönemlerde ilişkilerin en düşük düzeyde olduğu alan ekonomi olmuştur. Türkiye dış ticaretinin yarısından fazlasını AB ülkeleri ile yaparken, Ortadoğu ülkelerinde bu oran %7 civarlarında olmuştur. Türkiye, Cumhuriyetin ilanından itibaren Batı yanlısı bir dış politika izlemiştir. Özellikle Soğuk Savaş döneminde güvenlik sebebiyle ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda Batı ile olan ilişkileri daha belirgin hal almıştır. Batı yanlısı politika izleyen Türkiye, Ortadoğu ülkeleri ile olan ilişkilerini de bu çizgide belirlemek zorunda kalmıştır. Türkiye, üzerinde hissetmiş olduğu baskı sebebiyle, başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere diğer ülkeler ile ekonomik ilişkilerini ilerletememiştir. Sonuçta, güçsüz kalan bir Türkiye Batının etki alanından çıkamamıştır. Türkiye'nin dış politikasında her ne kadar ABD'nin etkisi olsa da siyasi iktidarda bulunanların tercihleri ve aldıkları riskler de önemli etki etmiştir. Bazen Türk idarecilerin de devletin çıkarlarına uygun politikalar

³⁰² Erdoğan ve Aydın, s.75.

³⁰³ Yıldız, s.364.

³⁰⁴ Ali Balcı, "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma", **Ortadoğu Etütleri Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, Ocak 2011, s.123.

izlediği sylenabilir. Özellikle Erbakan zamanında başta İran olmak üzere Ortadoğu ve İslam lkeleri ile ekonomik ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış, bu amaçla D-8 örgütü kurulmuştur. Fakat iki ülke arasında ABD’nin ve Türkiye’deki laik kesimin de etkisiyle yaşanan güvenlik sorunları ticareti ve ilişkileri olumsuz etkilemiştir.³⁰⁵

³⁰⁵ Kemal İnat, “Türkiye’nin Orta Doğu Politikaları”, Davut Dursun ve Tayyar Arı (Ed.), **Ortadoğu'da Siyaset** içinde (188-225), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AF Yayınları, (Kasım 2015), ss.189-195.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERBAKAN DÖNEMİ TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

3.1. Siyasi İlişkiler

3.1.1. Genel Çerçeve

İsrail devleti komşu Arap devletlerinin bütün itirazlarına rağmen 1948 yılında kurulmuştur. Kurulduğundan itibaren kendine müttefik olabilecek dost ülkeler aramıştır. Arap olmayan fakat Müslüman olan Türkiye'ye özel önem vermiştir. Müslüman Türkiye'nin dostluğunu kazandığı takdirde Arap ülkeleri ile olan mücadelesindeki din faktörünün etkisini ortadan kaldıracabileceğini düşünmüştür. Türkiye, SSCB'ne karşı duymuş olduğu endişenin etkisiyle Batılı devletlere ve ABD'ne yakınlaşmıştır. Bu yakınlaşmanın da etkisiyle 1949 yılında yeni kurulan İsrail devletini resmen tanımıştır. Türkiye, İsrail devletini tanıdıktan sonra ilişkilerin büyükelçilik seviyesinde yürütülmesinde isteksiz davranmıştır.³⁰⁶

Adnan Menderes'in Başbakanlığı döneminde hızlanan siyasi, askeri ve ekonomik ilişkiler 1956 Süveyş Kanalı Krizi ile sekteye uğramıştır. Türkiye, büyükelçisini geriye çekerek ilişkilerini maslahatgüzarlık seviyesine indirmiştir.³⁰⁷ Diplomatik temsilcilik 1992 yılına kadar maslahatgüzarlık seviyesinde yürütülmüştür. Türkiye, 1967 Altı Gün Savaşlarından sonra Arap yanlısı bir dış politika izlemeye başlamış ve bu dış politika 1973 savaşından sonra daha da belirgin olmuştur. Fakat İsrail; Türkiye ile yakınlaşma çabalarından vazgeçememiş, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtından sonra uygulanan ABD ambargosuna rağmen Türkiye'ye yardım etmiştir. İsrail'in 1980 yılında Kudüs'ü devletin başkenti olarak kabul etmesi ve İran-Irak savaşı ile petrol fiyatlarının yükselmesiyle ilişkiler tekrar kötüleşmiştir. Türkiye diplomatik ilişkilerin ikinci katiplik seviyesinde yürütülmesine karar vermiştir.³⁰⁸ Türkiye bu yıllarda İslâm ülkeleri ile olan ilişkilerini arttırırken, İsrail ile olan ilişkileri ikinci

³⁰⁶ Efraim İnbar, **Türk-İsrail Stratejik Ortaklığı**, Suna Ercan ve Özgül Erdemli (çev.), Ankara: Grafiker Ofset, 2001, s.7.

³⁰⁷ Besalel, s.300.

³⁰⁸ İnbar, ss.8-9.

katiplik düzeyinde yürütmüştür. 1986 yılında petrol fiyatlarının düşmesiyle birlikte ilişkiler gelişmeye başlamış ve diplomatik temsilcilikler karşılıklı olarak maslahatgüzarlık seviyesine çıkarılmıştır.³⁰⁹

1980’li yılların sonlarından itibaren Türk Dışışleri Bakanlığı, Ortadoğu ülkeleri ile olan ilişkilerini değerlendirmeye başlamıştır. İsrail’in bölgedeki önemi, Türkiye’nin İsrail’e yaklaşmasına uyumlu olarak, BM oylamalarında Arap ülkelerini destekler oy kullanması tekrar mercek altına alınmıştır. Bu değerlendirme sonucunda ülke temsilcilerinin değiştirilmesine ve diplomatik ilişkilerin “büyükkelçilik” düzeyinde temsil edilmesine karar verilmiştir. 1992-1993 yıllarında Türk idareciler İsrail ile siyasi ve askeri konularda ilişkileri geliştirmek istemişlerdir. Türk idarecilerin bu talebine İsrailli yöneticilerin cevabı gecikmemiştir. 1990’lı yıllar iki ülke arasındaki ilişkilerin hızla arttığı bir dönem olmuştur. 1992 yılından itibaren İsrail ile Türkiye arasındaki ziyaretler “en üst düzey yetkili” seviyesinde gerçekleşmiştir. 1992 yılı haziran ayında Türkiye Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş, 1993 yılında Dışışleri Bakanı Hikmet Ateş ve 1994 yılında Başbakan Tansu Çiller’in iki ülke arasındaki işbirliğini arttırmak için yapmış olduğu ziyaretten sonra, 1996 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in İsrail’e resmi ziyareti gerçekleşmiştir. Bu ziyaret, bir Türk Cumhurbaşkanının İsrail’e yapmış olduğu ilk ziyaret özelliğini taşımaktadır. Bu ziyaret esnasında iki ülke arasında ekonomik ve askeri alanlarda birçok anlaşma imzalanmıştır. Daha sonra sırası ile Savunma Bakanı Turhan Taylan (1997), Başbakan Mesut Yılmaz (1998) ve tekrar Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel (Temmuz 1999) İsrail’e ziyaret gerçekleştirmiştir. İsrail tarafında ise 1992 yılından itibaren Cumhurbaşkanları Haim Herzog ve Ezer Weizman, Başbakan Ehud Barak, Dışışleri Bakanları Şimon Peres ve David Levy ve Savunma Bakanı Ishak Morheday Türkiye’ye bir dizi ziyaret gerçekleştirmiştir.³¹⁰ Kısacası, 1993 Turgut Özal sonrası ve 1996 Erbakan öncesi dönemlerde Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler aniden yükselişe geçmiştir. Bunda, Süleyman Demirel, Tansu Çiller ve Çevik Bir’in önemli derecede etkisi olmuştur.³¹¹

İsrail de Türkiye ile olan ilişkilerini devam ettirmek istemiş ve bunu sağlamak için yollar aramıştır. Arap ülkeleri ile olan barış görüşmelerine Türkiye’nin müdahil

³⁰⁹ Besalel, s.302.

³¹⁰ İnbar, ss. 20-23.

³¹¹ Ajans5, “Erbakan İsrail ile anlaşma yaptı mı”, 03 Eylül 2011, <http://arsiv.ajans5.com/detay/2011/09/03/erbakan-israil-ile-anlasma-yapti-mi.html> (Erişim Tarihi: 29 Nisan 2019).

olmasından memnun olmuş ve bu durumu Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi için bir araç olarak kullanmıştır. Türkiye ise İsrail'e İslâm Forumlarında destek olmuş, BM'deki oylamalarda İsrail'i daha az eleştirel davranmıştır. Kültürel ilişkilerin artması ile siyasî ilişkiler zirve yapmıştır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren iki ülkenin basınında ilişkileri öven köşe yazıları kalem alınmıştır. Ağustos 1999 Marmara depreminde İsrail'in kısa zaman içerisinde büyük çaplı yardımlarda bulunması iki ülke arasındaki ilişkilerin perçinlenmesini sağlamıştır. Türk milletinin aklında ilişkilerin ülkeye yarar sağlayabileceği fikri yer etmiştir. Başbakan Ecevit yoğunlaşan ilişkilerin bölgede modernleşme, laikleşme ve demokratikleşmeye katkı sağlayacağını ifade etmiştir.³¹²

Türkiye 1999 yılında Abdullah Öcalan'ın Suriye'den çıkarılmasından sonra Suriye ile görüşmelere başlamıştır. 1999 Helsinki Zirvesi'nde AB'ne aday ülke statüsünü kazanmasından sonra da AB ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmiştir. Türkiye, özellikle 1996 yılından sonra İsrail yönü olan dış politikasını değiştirmiştir. 1997-2002 yılları arasında “bölge odaklı dış politika” fikri doğrultusunda Ortadoğu bölgesindeki komşu ülkelerle ilişkilerini arttırmaya başlamıştır. Türkiye'nin komşu bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmesi, İsrail ile işbirliğine sevk eden ortak tehditlerin de azalmasına sebep olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak ilişkiler de yavaşlamıştır. Ayrıca Filistin-İsrail barış görüşmelerinin duraksaması ve 2000-2005 yılları arasındaki İkinci İntifada siyasî ilişkilerin ilerleyişinde etkili olmuştur. 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgal etmesinden sonra İsrail'in Iraktaki Kürt grupları desteklediği haberleri, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerde dönüm noktası olmuştur. Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler, 2000'li yılların başlarından itibaren inişli-çıkışlı bir grafik çizmiştir. 2005 yılında Başbakan Erdoğan'ın İsrail'i ziyaret etmesi ilişkilerin düzelmesi konusunda güzel bir adım olmuştur. Fakat 2006 yılında Hamas lideri Halid Meşal'in Türkiye'yi ziyaret etmesi ilişkilerde krize neden olmuştur.³¹³

Türkiye, hem İsrail-Filistin meselesinin çözümünde hem de İsrail-Suriye arasındaki görüşmelerde arabuluculuk yapmaya başlamıştır. Türkiye'nin her iki tarafla konuşabilen tek ülke olması, Ortadoğu bölgesinde bir ağırlık kazanmasına sebep olmuştur. İsrail'in 27 Aralık 2008 tarihinde Gazze'ye “Dökme Kurşun Operasyonu”

³¹² İnbar, ss.24-25.

³¹³ Fatma Sariaslan, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, (Erken görünüm tarihi: 4 Mart 2019), https://www.academia.edu/40503154/TÜRKİYE-İSRAİL_İLİŞKİLERİNDE_DEĞİŞMEYEN_DİNAMİK_EKONOMİ (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019) ss.9-10.

düzenlemesinden sonra Türkiye ile arasındaki ilişkiler zedelenmiştir. Nitekim bununla bağlantılı olarak 2009 yılında “Davos Krizi” yaşanmıştır. 2010 yılında yaşanan “Mavi Marmara Baskını” sonrası ise ilişkiler hayli gerginleşmiştir. Türkiye, İsrail’in özür dilemesi, tazminat ödemesi ve Gazze’ye yapmış olduğu ablukayı kaldırması şartıyla ilişkilerin normale dönebileceğini söylemiştir. Fakat İsrail tarafından bu yönde herhangi bir adım atılmadığından siyasi ve askeri ilişkiler tarihinin en düşük seviyesine düşmüştür. 2014 yılında İsrail’in düzenlemiş olduğu “Koruyucu Hat Operasyonu” da ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur. 2016 yılında imzalanan “Normalleşme Anlaşması” sonrası siyasi ilişkilerde iyileşme olsa da istenen seviyeye gelmemiştir. 2018 yılında İsrail’in Kudüs’ü başkent ilan etmesi sonrası ilişkiler tekrar gerginleşmiştir. Türkiye ve İsrail arasındaki siyasi ilişkiler yıllara göre zikzaklı bir grafik çizmiştir. Fakat siyasi alanda yaşanan bu krizlerin ticari ilişkiler üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır. Türkiye ve İsrail arasındaki yoğun ticari ilişkiler siyasi krizlerin önüne geçmiştir.³¹⁴

3.1.2. Erbakan Dönemi

RP’nin iktidara gelme ihtimali ile iki ülke arasındaki ilişkilerin ne olacağı merak konusu olmuş ve İsrail yönetimi tarafından endişeyle karşılanmıştır. İsraili yöneticiler RP’nin Türkiye’yi Batı çizgisinden ayırarak İslâm Ülkelerine yönlendireceği izlenimine kapılmışlardır. Bu endişelerini ABD ve AB ile de paylaşmışlardır.³¹⁵ Çünkü Erbakan ve RP’li üyeler; İsrail’in Filistin’i işgal ettiğini ve bu topraklarda devlet terörü yaptığını ve bu topraklardan çıkması gerektiğini söylüyorlardı.³¹⁶ Erbakan her fırsatta da Batı ve Siyonizm’i eleştirerek Türkiye’nin İslam Ülkeleri ile her konuda bütünleşmesi gerektiğini ifade etmektedir.³¹⁷ Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ise Haaretz Gazetesi’ne vermiş olduğu söyleşide iki ülke arasındaki işbirliğinin değişmeyeceğini ve ilişkilerin eskisi gibi devam edeceğini ifade etmiştir.³¹⁸ Bununla birlikte aynı yıllarda İsrail’de radikal (milliyetçi-dinci) kanadın savunucusu olan Netanyahu’nun seçimlerden

³¹⁴ Sarıaslan, ss.10-22.

³¹⁵ Mahmut Bali Aykan, **Soğuk Savaş Sonrası Dönemi Ortadoğu’sunda Türkiye’nin İsrail’e Karşı Politikası: 1991-1998**, Sayı 1, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, 2000, s.104.

³¹⁶ Ajans5.

³¹⁷ Salim Meriç, “İçimizdeki İsrail”, **Odatv**, 5 Eylül 2010, <https://odatv.com/icimizdeki-israil-0509101200.html> (Erişim Tarihi: 22 Mayıs 2019).

³¹⁸ Besalel, s.308.

galip gelerek hükümet kurması da Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen olaylardan biri olmuştur. Netanyahu ilk başlarda Erbakan hükümetinden çekindiklerini söylemiştir. Sonraları, iki ülke arasındaki ilişkilerden son derece memnun olduklarını ve bu ilişkilerin ileriki zamanlarda da herhangi bir sorunla karşılaşmayacağını ifade etmiştir. Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Uğur Mumcu olayından İsrail'i sorumlu tutmasından ise rahatsız olacaktır. Ayrıca İsrailli yöneticiler İsrail-Arap ilişkilerinde Erbakan hükümetinin arabuluculuk yapmasına pek sıcak bakmamışlardır.³¹⁹

Dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın 1997 yılı 24-28 Şubat tarihleri arasında İsrail'e gerçekleştirmiş olduğu resmi ziyaret öncesi gazetecilere vermiş olduğu demeçte, İsrail'e gitmek için Erbakan'la görüşmesi gerekmediğini vurgulamıştır. Görülüyor ki İsrail ile olan ilişkilerde ordunun üst kademesinin büyük etkisi bulunmaktadır.³²⁰ Her ne kadar anlaşmalar ABD ve askerlerin zoruyla imzalandığı ifade edilmiş olsa da Erbakan'ın görevlendirmiş olduğu Prof. Osman Altuğ, İsrail İstikrar Programını incelemek amacıyla İsrail'e giderek incelemelerde bulunmuştur. ABD'de resmi temaslarda bulunan Refah Partili Devlet Bakanı Fehim Adak ise verdiği demeçte ülkenin menfaatleri için Yahudi finans kuruluşlarıyla bile olsa görüşmeler yapılabileceğini söylemiştir.³²¹ 1997 yılı nisan ayında Türkiye'ye gelen İsrail Dışişleri Bakanı David Levy basına vermiş olduğu röportajda; Erbakan'ın basının önünde kendisiyle el sıkışmaktan çekindiğini fakat daha sonra basına kapalı olarak yapılan görüşmede sıcak bir şekilde el sıkıştığı söylemiştir.³²² Ayrıca Erbakan'ın da iki ülke arasındaki ilişkilerin arttırılmasını istediğini ve Türkiye-İsrail Parlamenterler Grubu'na RP'li bir milletvekilinin katılmasından duyduğu memnuniyeti ifade ederek, görüşmenin “dostluk” içerisinde bittiğini söylemiştir.³²³ Sonuç olarak İsrail ile olan ilişkiler, basına ve halka açık ortamlarda sert bir üslup görüntüsü vermiş olsa da kapalı kapılar arkasında normal seyrinde devam etmiştir.

Nitekim Karadayı'nın İsrail'i ziyaret etmesinden sonra çoğunluğu ticarî, eğitim ve kültürel alanlar olmak üzere iki ülke arasındaki ziyaretlerde artış olmuştur. Haziran

³¹⁹ Aykan, s.105.

³²⁰ Robert Olson, **Türkiye'nin, Suriye, İsrail ve Rusya İle ilişkileri:1979-2001**, Süleyman Elik (çev.), Ankara: Orient Yayınları, (Şubat 2005), s.35.

³²¹ Besalel, ss.308-309.

³²² Utku Çakırözer, “Ballı, Kahkahalı Görüşme”, **Milliyet**, 10 Nisan 1997, s.21.

³²³ Banu Güven, “Hoca, Levy’i Memnun Etti”, **Milliyet**, 10 Nisan 1997, s.21.

ayında ordunun baskısı ile Erbakan hükümetinin yıkılıp yerine Mesut Yılmaz hükümetinin kurulmasından sonra ise iki ülke arasındaki işbirliği zirve yapmıştır. Hükümetin henüz ilk haftasında Erbakan zamanında bekletilen serbest ticaret yasa tasarısı onaylanmıştır. Yılmaz hükümeti, ABD ile olan ilişkilerin devamını ancak Yahudi Lobisinin işbirliğinde görmüştür. Erbakan sonrası ABD ve İsrail ile olan ilişkiler artarak devam etmiştir.³²⁴

Refahyol hükümet dönemini kısaca değerlendirecek olursak: Türkiye'nin uluslararası alandaki pozisyonu belirsiz olsa da İsrail ile olan ilişkileri gelişerek artmıştır. RP, hükümetin henüz birinci ayında daha önce yapmış olduğu söylemlerinin aksi yönünde icraatlar yapmaya başlamıştır. RP'nin yapmış olduğu geriye dönüşlerin en önemlisi ise; Başbakan Netanyahu'nun Doğu Kudüs'te İsrailliler için yeni yerleşim birimlerinin kurulmasına dair almış olduğu kararın ertesi İsrail Dışişleri Bakanı David Levy'nin Nisan 1997 tarihinde Erbakan tarafından kabul edilmiş olmasıdır. Bu dönemde İsrail ile ilişkiler devam etmiş olsa da dış politikada ABD ve İsrail ile olan "stratejik işbirliğine" uygun olmayan olaylar meydana gelmiştir. İsrail'in Golan Tepelerini işgal ettiğinin dile getirilmesi, Libya'nın ziyaret edilmesi ve burada terörizmi destekleyen bir ülke (Libya) ile birlikte terörizmle mücadele edileceğine dair beyanatlar verilmesini ABD ve İsrail ile ters düşen olaylara örnek olarak verebiliriz.³²⁵

İki ülke arasındaki ilişkiler değerlendirilecek olursa: ilişkilerde, İsrail ve Türkiye'nin Arap ülkeleri olan meseleleri yönlendirici olmuştur. 1984 yılında PKK terör örgütünün Suriye'de yerleşerek Türkiye'ye saldırılarda bulunması Türkiye'yi güvenlik endişesi sebebiyle İsrail'e yakınlaştırmıştır. Ayrıca silah sisteminin modernizasyonu da yakınlaşmanın bir başka sebebi olmuştur. Uzun dönemde iki ülke arasında çıkar çatışması çıkabilir ve rekabet oluşabilir. Kısa vadeli çıkarlardan ise vazgeçilebilir. İsrail-Filistin sorununun çözüme kavuşturulması şartıyla iki ülke bölgesel güç olarak dostane ilişkiler içinde bulunabilir. İlişkilerde uzun dönem için belirsizlikler hâkim olurken, kısa dönem de karşılıklı çıkarlar etkili olmaktadır.³²⁶

³²⁴ Olson, ss.37-42.

³²⁵ Aykan, ss.107-112.

³²⁶ Tezkan (hızl.), s.37.

3.2. Askeri İlişkiler

3.2.1. Genel Çerçeve

Türkiye komşu devletler ile yaşamış olduğu su, terör ve güvenlik sorunları ve Sovyet tehdidi sebebiyle İsrail ile işbirliği yapmaya yönelmiştir.³²⁷ Türk ordusundaki generallerin tutumları da devletin İsrail ile işbirliği yapmasında etkili olmuştur. 1990 yılının sonlarına doğru iki ülkenin üst düzey askeri yöneticileri askeri alanda işbirliğini sağlamak ve ilerletmek amacıyla karşılıklı ziyaretlerde bulunmuşlar ve bir takım anlaşmalar imzalamışlardır. 1992 yılında iki ülkenin savunma bakanlığı tarafından işbirliğinin prensiplerini belirten bir belge imzalanmış ve iki yıl sonra bu belge protokole çevrilmiştir. 1995 yılında da iki ülke arasında Hava Kuvvetlerine birbirlerinin topraklarında eğitim ve uçuş yapma imkânı sağlayan anlaşmaya varılmıştır. 2000 yılında eğitimlerin başlaması ile de askeri alandaki ilişkiler artmaya başlamıştır.³²⁸

Ülkelerin askeri kanadındaki ilişkilerinin artmasında Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir'in 23 Şubat 1996 yılında İsrail'e yapmış olduğu ziyaretin büyük bir etkisi olmuştur. Bu ziyaret esnasında İsrail ve Türkiye arasında halk tarafından AEİA olarak bilinen "Mutabakat Muhtırası" imzalanmıştır. Bir'in ifadesine göre İsrail ile daha önceki yıllarda da birtakım anlaşmalar imzalanmıştır. Bunlar, 18 Eylül 1995 yılındaki "Askeri Uçaklar ile Eğitim Hakkında Anlaşma Muhtırası" ve 31 Mayıs 1994 tarihinde imzalandığı bilinen "Güvenlik ve Gizlilik Anlaşmasıdır." Fakat yeni imzalanan bu antlaşma Türkiye'nin NATO müttefikleri dışında imzalamış olduğu ikinci antlaşma (Pakistan ile olan antlaşmadan sonra) olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir. Bir, Şubat 1996 antlaşmasının Mesut Yılmaz hükümetinin onayı alınarak yapıldığını söylemektedir. Erbakan hükümetinin başa gelmesinden sonra verilen brifingde de anlaşmanın diğer 27 ülke ile yapılan antlaşmalardan farklı olmadığı anlatılmıştır.³²⁹

Bir'in ziyareti esnasında daha önceden istihbarat alanında imzalanmış olan anlaşmayı düzenleyen ve arttıran yeni bir anlaşma daha yapılmıştır. Elektronik gözetleme ve terörle mücadele alanlarında beraber hareket etme ve bilgi paylaşımı

³²⁷ Aykan, ss.55-59.

³²⁸ İnbar, ss.27-28.

³²⁹ Aykan, s.63.

kararları alınmıştır. Anlaşmayı müteakip İsrail Türk ordusuna bilgi ve mühimmat tedarik etmeye başlamıştır. Deniz kuvvetleri alanında da karşılıklı limanlara ulaşım ve birlikte eğitim yapılmasına dair anlaşma imzalamıştır. Buna binaen, 1998 yılında İsrail sahilinde Türkiye-İsrail ve ABD'nin katılımıyla Güvenilir Denizkızı tatbikatı yapılmıştır. 1999 yılında da Türkiye sahillerinde yine üç ülkenin katılımı ile deniz arama ve kurtarma tatbikatı gerçekleştirilmiştir. 2001 yılı ocak ayında ise hem kara hem denizden arama kurtarmayı içeren bir tatbikat yapılmıştır. 1996 yılından itibaren iki ülke arasında stratejik değerlendirme ve bilgi alışverişi için resmi forum tertip edilmeye başlanmıştır. 1998 yılında askeri işbirliği alanında büyük artış elde edilmiştir. Öyle ki Türkiye İsrail'deki askeri ataşe sayısını 1' den 3'e yükseltirken, İsrail'de Türkiye'deki irtibat subayı sayısını 2'ye çıkartmıştır.³³⁰

AEİA'nın en önemli kısmını eğitim oluşturmaktadır. Her iki ülke de askeri tesislerinin bir kısmını eğitim amaçlı olarak birbirinin kullanımına açmıştır. Bu doğrultuda İsrail Hava Kuvvetlerine bağlı F-16 ve CH-53 nakliye helikopterleri Konya civarındaki hava üssüne yerleşerek eğitim uçuşları gerçekleştirmiştir. Türk Hava Kuvvetleri pilotları ise İsrail'in Nagev çölündeki Nevatim Üssünde elektronik savaş teknikleri eğitimleri almışlardır. Eğitimin diğer bir kısmını da ortak deniz tatbikatları oluşturmaktadır. AEİA'nın bir kısmı da istihbarat alanındaki bilgi alışverişinden oluşmaktadır. Çeşitli haber alma kaynaklarında, İsrail'in Türkiye'nin Suriye, Irak ve İran sınırında istihbarat uçuşları yaparak Türkiye'ye bilgi aktarımı yapacağı haberleri yapılmıştır. Bu haberler hem Türkiye hem de İsrail tarafından hemen yalanlanmıştır. AEİA'nın imzalanmasının başka bir sebebi ise her iki ülkenin bölgede duymuş olduğu güvenlik endişeleridir. Türkiye PKK terör örgütü ve güvensiz sınırları sebebiyle hava savunma sistemlerini geliştirmek isterken, İsrail de Irak ve İran'dan gelebilecek füze saldırılarına karşı hazırlıklı olmak istemektedir. Bu ihtiyaçlar iki ülkeyi işbirliğine yönelten sebepler olmuştur. Ayrıca bütün bunların yanında iki ülkenin de acil durumlarda kullanabileceği depoların yapılması, ortak tesislerin inşa edilmesi ve ortak bir askeri birliğin kurulması gibi konularda da işbirliğinin geliştirilmesi için görüşmeler

³³⁰ İnbar, ss.28-29.

yapılmıştır. Kısacası AEİA içerik bakımından incelenecek olursa, bir ittifak ilişkisi olarak tanımlanabilir.³³¹

AEİA, silah üretim ve satışını da içermektedir. Hem İsrail hem Türkiye bu anlaşma ile savunma sanayi bakımından dış tedarikçilere bağımlı olmaktan kurtulmayı amaçlamışlardır. Çünkü Türkiye, Batılı müttefiklerden silah tedarik etmek konusunda sıkıntılar yaşamaktaydı. Batılı müttefikler Türkiye’de insan hakları sorunları olduğunu ileri sürerek Türkiye’ye silah satmak istemiyorlardı. Türk idareciler bir yandan ülkenin savunma sanayi bakımından dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla yerli firmaları üretime teşvik ederken, diğer yandan İsrail ile yapılan askerî modernizasyon anlaşmaları ile de silah teknolojisi transferini amaçlıyorlardı. İsrail silahlarının kaliteli olması, İsrail’in teknoloji transferine izin vermesi ve silah satışında insan hakları konularını problem olarak görmemesi Türkiye’yi İsrail’e yakınlaştıran sebepler olmuştur. Fakat 1999 depremi ve akabinde gelen küresel ekonomik krizler askerî harcamaların yeniden değerlendirilmesine sebep olmuştur. İsrail ise ülkede silah sanayiinin devam edebilmesi için ihracata önem vermekte ve büyük pazarlara ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple Türkiye’ye büyük önem vermekte ve Türkiye’deki silah pazarının büyük bir kısmını elde etmeyi hedeflemektedir. Görülüyor ki karşılıklı menfaatler ülkeleri birbirine yakınlaştırmıştır.³³²

Her ne kadar İsrail ile imzalanan AEİA, hükümetin onayı ile olduğu söylene de ordu ile hükümet organları arasında fikir birliği olduğu açısından tereddütler oluşmuştur. Türkiye’yi bu anlaşmaya sevk eden iki temel unsur bulunmuştur. Birisi, Soğuk Savaş döneminde Türkiye’nin Sovyetlerden ve komşu devletlerden almış olduğu güvenlik tehditlerine karşı bir güvence olmasıdır. Diğer, İsrail’de hangi hükümet kurulursa kurulsun ilişkilerin bozulmayacağı düşüncesidir. Türkiye, komşu devletlerin bu işbirliğinden etkilenecek daha uzlaşmacı bir tavır (özellikle su ve terör konusunda) takınacaklarını ummuştur. Bu anlaşma bazı çevreler tarafından eleştirilerek Türkiye açısından risk oluşturduğu ifade edilmiştir. Çünkü, İsrail’in Türkiye ile imzalamış olduğu AEİA’dan kısa bir zaman sonra aynı yıl (1996) içerisinde Hizbullah’a karşı Lübnan’da düzenlemiş olduğu “Gazap Üzümleri” operasyonu ile pek çok masum sivilin

³³¹ Gencer Özcan, **Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi**, Dış Politika Analizi Serisi 1, İstanbul: Tesev Yayınları, (Kasım 2005), ss.92-104.

³³² İnbar, ss.29-31.

zarar görme ihtimali vardı. Mesele İsrail-Arap mücadelesine dönüşebilirdi. Böyle bir ortamda İsrail'in askeri ortağı olarak görünen Türkiye, Arap devletlerinin “yeminli düşmanı” durumuna düşebilirdi. Yapılan bu stratejik hatanın neticesinde Türkiye'nin bölge ülkeleri üzerindeki etkinliği azaltmıştır. Ayrıca Netanyahu hükümetinin iş başına gelmesi ile ilişkiler olumsuz yönde seyredebilirdi. Bu durumda Türkiye hem bölgesel alanda hem de uluslararası alanda yalnız kalabilirdi. Neyse ki Netanyahu ve Erbakan hükümetlerinin birbiri ile uyumlu hareket etmeleri ilişkilerin en azından aynı seviyede kalmasına sebep olmuştur.³³³

İsrail tarafında ise dönemin Başbakan'ı olan Şimon Peres ABD'li bir düşünce kuruluşuna vermiş olduğu demeçte; Türkiye ile yapılan AEİA'nın sadece bilgi alışverişini kapsadığını diğer ülkeleri tehdit etmediğini, Türkiye'nin buna benzer İsrail ile imzalamış olduğu 16 anlaşmanın daha bulunduğunu, diğer Arap ülkelerinin de kendi inisiyatifleri ile anlaşmalar imzaladıklarını ve Türkiye'yi İslâm ülkeleri içerisinde demokrasi ve modernleşme önderi olarak gördüklerini söylemiştir.³³⁴

Erbakan hükümetinden sonra iki ülke arasındaki askeri temaslar artmıştır. Ekim 1997'de İsrail Genelkurmay Başkanı Sharak, Genelkurmay Başkanı Karadayı'nın resmi konuğu olarak Türkiye'ye gelmiştir. Bu ziyaret esnasında Cumhurbaşkanı Demirel ve Başbakan Yılmaz ile de görüşmüştür. Görüşmeler esnasında ertelenen Doğu Akdeniz Tatbikatı, Türk Fantom uçaklarının modernize edilmesi, haberleşme sistemleri ve daha bir kısım konular konuşulmuştur. Mayıs 1998'de İsrail'e giden Genelkurmay II. Başkanı Çevik Bir bir takım resmi temaslarda bulunarak, TSK'ne alınması düşünülen tanklar, askeri eğitim ve işbirliği konuları hakkında görüşmeler yapmıştır. İki ülke arasındaki askeri ilişkiler sıkı bir işbirliğine dönüşmüştür. Bu durum İngiltere'deki Independent Gazetesinde ve Yunanistan'da yayınlanan Cosmos Dergisinde haber yapılarak, iki ülke arasındaki ilişkilerin birbirlerine istihbaratî bilgi sağlayacak kadar geliştiği ifade edilmiştir.³³⁵

AK Parti döneminde de askeri ilişkiler devam etmiştir. AK Partili yetkililer İsrail hakkında RP'nden farklı düşündüklerini belirtmişlerdir. İsrail hakkında olumsuz düşünceler içinde olmak yerine ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini beyan etmişlerdir.

³³³ Aykan, ss.64-66.

³³⁴ Besalel, s.308.

³³⁵ Besalel, ss.312-317.

2000-2005 yılları arasında yaşanan siyasi krizlere rağmen askeri eğitim ve savunma sanayi alanlarında işbirliği devam etmiştir. Askeri yetkililer arasındaki ziyaretler kurumsal düzeyde olmuştur. TSK'nın modern silah sistemlerine sahip olmak istemesi ve bunları Türkiye'de üretilebilmek için ihtiyaç duyduğu teknolojik desteği İsrail'den sağlayabilecek olması ilişkilerin sürekliliğini sağlamıştır. Ancak, 2000'li yıllarda TSK'nın modernizasyon ihtiyacının önemli bir sorun olmaktan çıkması ve Türkiye'nin Kürt gruplara karşı askeri üstünlüğü sağlaması İsrail ile işbirliğine duyduğu ihtiyacı azaltmıştır.³³⁶

İsrail Savunma Bakanlığı Yabancı Savunma Yardım ve İhracat Dairesi Başkanı Tuğgeneral Shemaya Avieli Temmuz 2013'te Haaretz gazetesine verdiği röportajda, Türkiye ile ilişkilerin eski yıllardaki gibi olmadığını fakat Türkiye'ye yapılan silah ihracatının hiçbir zaman bitmediğini ve Türkiye'nin yeni isteklerinin olduğunu söylemiştir.³³⁷

3.2.2. Erbakan Dönemi

RP'liler Refahiyol hükümeti kurulmadan kısa bir zaman önce imzalanmış olan AEİA'na tepki göstererek hükümeti kurdukları takdirde anlaşmayı iptal edeceklerine dair beyanatlarda bulunuyorlardı. Refahiyol hükümeti, kurulduktan sonra AEİA'yı iptal etmek bir yana İsrail ile 28 Ağustos 1996 tarihinde yeni bir anlaşma olan SSİA'yı imzalamıştır. Milletvekili Ünal Yaşar, İsrail'le çeşitli alanlarda yapılmış olan anlaşmaların hangilerinin iptal edileceğine dair Başbakan Erbakan'ın cevaplama için Soru Önergesi vermiştir. Verilen cevapta: Türkiye ve İsrail arasında yapılan anlaşmaların Ortadoğu barış sürecine ve istikrarına katkı sağladığını ve bu sebepten dolayı anlaşmaların hiçbirinin iptal edilmeyeceği söylenmiştir. Bu durum hükümet kurulmadan önce verilen beyanatlara ile çelişmekteydi.³³⁸ Erbakan ayrıca bu durumu şöyle anlatmıştır: “Biz ABD ile ilişki kurmak istedik, onlar ise bizi İsrail'e yönlendirdiler. Eğer anlaşmayı imzalamasaydık askerler Mesut Yılmaz'a hükümet

³³⁶ Özcan, ss.154-172.

³³⁷ **Hürriyet**, “İsrail: Türkiye'ye silah satışı hiçbir zaman durmadı”, 24 Temmuz 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/israil-turkiye-ye-silah-satisi-hicbir-zaman-durmadı-24356965> (Erişim Tarihi: 24 Haziran 2019).

³³⁸ T.B.M.M., “10. Birleşim”, **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem 20, Cilt 12, (22 Ekim 1996), s.298. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c012/tbmm20012010.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Haziran 2019).

kurdururlardı.” İslâm devletlerinin İsrail’le yapılan bu anlaşmayı yanlış yorumlamaması için de anlaşmanın basit bir tamir meselesi olduğunu ve dünyada bu işleri yaptıracak ABD ve İsrail’den başka ülkeler olmadığını söylemek zorunda kalmıştır. Parti sözcüleri ise anlaşmanın basit bir teknik ortaklık olduğunu söyleyerek, anlaşmayı kendi isteklerinin dışında askerlerin baskısı sonucu imzalamak zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir.³³⁹

Türk Silahlı Kuvvetleri’nin iktidara gelen Refahyol hükümetinin ülkenin güvenliğini tehdit ettiği düşüncesi, İsrail ile olan ilişkilerin yükselmesine hız kazandırmıştır. Bu dönem İsrail ile olan ilişkilerin büyümeye devam ettiği bir dönem olmuştur. Refahyol hükümeti tarafından iptal edilmeyen AEİA ve yeni imzalanan SSİA’ndan başka, 1996 yılı kasım ayında, 1997 yılında iki ülkenin ortak askeri tatbikat yapmasına ve askeri alanda işbirliğini arttırmasına olanak veren başka bir anlaşma daha imzalanmıştır.³⁴⁰ Yine 1996 yılı aralık ayında iki ülke arasında 54 adet Fantom uçağının modernizasyonunu kapsayan 630 milyon USD değerinde bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma İsrail Uçak Sanayi için bugüne kadar imzalanan en büyük dış anlaşma özelliğini de taşımaktadır. Ayrıca bu anlaşma içeriğinde Türkiye’nin İsrail’den alacağı 100 adet 80 km menzili olan standoff havadan karaya füze de bulunmaktadır. Türkiye 1997 yılı sonlarında bu füzelerin miktarını 200 adet olarak değiştirmiştir. Yine 1997 yılında Singapur Hava Sanayi ve İsrail Uçak Sanayi ortaklığı ile 75 milyon USD değerinde olan 48 adet F-5A/B savaş uçağının yenilenmesini içeren bir anlaşma imzalamıştır. Bunlardan başka küçük çaplı başka anlaşmalar da imzalanmıştır. 1998 yılı itibari le İsrail Türkiye’ye 1 milyar USD değerinde silah satmıştır. 1997 yılında Rus S-300 füzelerinin Kıbrıs Rum Kesimine konuşlandırılmasına dair olan çekincelerden dolayı İsrail ile 150 km mesafeli Popeye-2 füzelerinin ortak üretimi için anlaşma imzalanmıştır.³⁴¹

30 Haziran 1997 tarihinde Erbakan hükümetinin görevi bırakmasından sonra İsrail Genelkurmay Başkanı Amnon Lipkin Shakak, Genel Kurmay Başkanı Karadayı’ya ziyarette bulunmuştur. Bu ziyarette; Erbakan döneminde ertelenen Türkiye, İsrail ve ABD arasında yapılması planlanan tatbikat, F-5 uçaklarının

³³⁹ Özcan, ss.151-153.

³⁴⁰ Aykan, ss.106-107.

³⁴¹ İnbar, ss.31-33.

modernize edilmesi, Merkava III tanklarının üretilmesi, Ghalil piyade tüfeği gibi konular konuşulmuştur. İki ülke arasında bundan sonra da karşılıklı ziyaretler yapılmış ve bu ziyaretlerde bir dizi işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Bu durum Ortadoğu Arap ülkeleri arasında endişelere neden olmuştur. Hatta 1998 yılı temmuz ayında Yunanistan da yayınlanan “Cosmos” adlı bültende Türkiye-İsrail ilişkilerine yer verilerek, ikili ilişkilerin ne kadar geliştiğini ifade etmek için “İsrail uçaklarının Güney Kıbrıs üzerinde Türkiye adına keşif uçuşu yapabilecek duruma kadar geldiği” söylenmiştir. İsrail’in istihbarat ve askeri alanlarda Türkiye ile yaptığı işbirliği ve 1999 depreminden sonra Türkiye’ye yardımlarda bulunması, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin de gelişmesine sebep olmuştur.³⁴²

Bir önceki Siyasi İlişkiler bölümünde de değinildiği gibi askeri anlaşmalardan sonra iki ülke arasındaki ilişkilerde artış olmuştur. 1997 yılı ocak ayında Türkiye’den bir grup yetkili İsrail’e ziyarette bulunmuştur. İş adamı Selçuk Yaşar ise İzmir’de bir Teknopark kurulması için İsrailli iş adamı Stef Wentheimen ile anlaşma yapmıştır.³⁴³ Dönemin Türk idarecileri İsrail’i batılı, modern ve ABD’nin en yakın işbirlikçisi olarak görmeleri sebebiyle İsrail ile olan ilişkilere azami önem vermişler ve İsrail ile işbirliğini daha çok isteyen taraf olmuşlardır.³⁴⁴

Erbakan hükümetinden önce Genelkurmay 2. Başkanı Çevik Bir’in 1996 yılında İsrail’i ziyareti esnasında imzalanan AEİA Erbakan zamanında da devam etmiştir. Ayrıca yeni bir SSİA ve daha başka anlaşmalar imzalanmıştır. İsrail aleyhinde söylemlerde bulunan Erbakan ve partisi, imzalanan anlaşmaları iptal etmek yerine yeni anlaşmalar imzalayarak söylemleri ile çelişmiştir. İslam aleminin tepkisini çekmemek için de bu anlaşmaların basit bir teknik anlaşma olduğunu ve ordu içindeki generallerin baskısı sebebiyle imzalamak zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Her ne şekilde olursa olsun Erbakan döneminde siyasi ve ekonomik alanlarda olduğu gibi askeri alanda da ilişkiler gelişerek devam etmiştir. Askeri ilişkilerin gelişmesi ekonomik alandaki gelişmeleri de hızlandırmıştır. TÜİK³⁴⁵ verilerine göre; Erbakan’dan önceki bir yıllık

³⁴² Besalel, ss.312-322.

³⁴³ Besalel, s.309.

³⁴⁴ İnbar, s.34.

³⁴⁵ TÜİK Türkiye İstatistik Kurumu, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

dönemde İsrail'e yapılan ihracat hacmi 249.396.299 USD iken, Erbakan hükümeti zamanında %28,3'lük değişimle 320.053.689 USD olmuştur. 183.954.143 USD olan ithalat ise %5,4'lik değişimle 193.903.792 USD olarak gerçekleşmiştir. İhracat ve ithalat Erbakan hükümetinden sonra da aynı seviyelerde artarak devam etmiştir.

3.3. Ekonomik İlişkiler

1990'lı yıllar İsrail ve Türkiye arasında ekonomik ilişkilerin yükselmeye başladığı yıllar olmuştur. İki ülkenin aynı coğrafyada bulunmaları da mesafe bakımından avantaj sağlamıştır. Dış ticaret hacmi 1987 yılında 54 milyon USD iken, 1991 yılında 100 milyon USD, 1999 yılında 891 milyon USD'ye yükselmiştir. Bu ivme 2000 yılında da devam ederek 1 milyar USD'lara çıkmıştır. Bu ivmenin elde edilmesinde İsrail'den Türkiye'ye gelen turist sayısının artmasının da etkisi olduğu söylenebilir. Öyle ki 1986 yılında 7 bin olan turist sayısı, 1992 yılında 160 bin ve 1994 yılından itibaren 350 bin civarlarında gerçekleşmiştir. Bu yıllarda hesaba katılamayan kaynaklar dahil olmak üzere İsrail ve Türkiye arasındaki dış ticaret hacminin 1,5 milyar USD civarında olduğu tahmin edilmektedir. Sivil ihracat bakımından Türkiye avantajlı konumda bulunmaktadır.³⁴⁶

İsraili iş adamları Türk ortaklar sayesinde Arap ülkelerine girebilmeyi düşünürken, Türk iş adamları da İsraili şirketler vasıtasıyla ABD piyasasına girmeyi planlamaktadırlar. Ayrıca su' da iki ülke arasındaki ilişkilerin pekiştirilmesinde önemli yer tutmaktadır. İsrail su fakiri Türkiye ise su zengini bir ülkedir. Bu sebeple İsrail ülkesinin su ihtiyacını karşılamak için Türkiye ile on yıllık bir anlaşma (Manavgat nehrinden yıllık 50 milyon metreküp su) yapmıştır. Bununla birlikte İsrail bu durumu geçici bir çözüm olarak görmekte ve su bakımından dışa bağımlı olmak istememektedir. İki ülkenin birbirleri ile olan ticaretleri toplam ticaretlerinin %2'lik bir kısmından daha az yer tutmaktadır. Bu sebeple her iki ülke de farklı pazar arayışlarında bulunmaktadır.³⁴⁷

³⁴⁶ İnbar, s.25.

³⁴⁷ İnbar, ss.26-27.

3.3.1. Türkiye ile İsrail Arasında İmzalanan Anlaşmalar

Bu bölümde; Erbakan hükümeti döneminde, öncesinde ve sonrasında Türkiye ve İsrail arasında ekonomik alanda yapılmış olan anlaşmalara yer verilecektir. Anlaşmalar imza edildiği tarihlere göre sınıflandırılmıştır.

3.3.1.1. Erbakan Dönemi Öncesi İmzalanan Anlaşmalar

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde Cumhurbaşkanı Demirel'in 1996 yılı mart ayında (11-14 Mart) İsrail'e yapmış olduğu ziyaretin büyük etkisi olmuştur. Bu ziyarette; 2000 tarihine kadar iki ülke arasındaki gümrük vergilerinin tamamen sıfırlanmasını ön gören “Serbest Ticaret Anlaşması”, “Ticari, Ekonomik, Sınai, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması”, “Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması” ve “Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Teşviki Anlaşması” imzalanmıştır.³⁴⁸

Serbest Ticaret Anlaşması: Türkiye'nin 1996 yılında AB ülkeleri ile Gümrük Birliğini yürürlüğe koyduktan sonra, Topluluğun Ortak Ticaret Politikasına uyumlu olabilmek amacıyla üçüncü ülkelerle yapmış olduğu ticarete de uyum sağlaması zorunlu olmuştur. Bu amaçla, bazı Ortadoğu, Avrupa ve Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerle anlaşmalar yapmak üzere müzakereler başlatılmıştır. Bu anlaşmaların ilki İsrail ile imzalanmıştır. İsrail ise; AB ticaret ağına katılabilmek, dünya ekonomik sistemine daha iyi entegre olabilmek, bölge ülkeleri ile işbirliğini sağlayabilmek ve AB-Akdeniz ülkeleri arasında Serbest Ticaret Alanını başlatabilmek amacıyla bu anlaşmayı yapmak istemiştir. Her iki ülke kendi amaçları doğrultusunda 1992 yılından beri birtakım görüşmeler yapmıştır. Neticede 14 Mart 1996 tarihinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in İsrail ziyareti esnasında Serbest Ticaret Anlaşmasını imzalamışlardır. Anlaşma Refahyol hükümeti zamanında hiçbir itiraza uğramadan T.B.M.M. onayını müteakip 1 Mayıs 1997 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın imzalanmasındaki esas maksat her iki ülkenin de uzun dönemli ticari ilişkiler kurmak istemesidir.³⁴⁹

Serbest Ticaret Anlaşması ile; 2000 yılına kadar serbest ticaret alanı oluşturulması kararlaştırılmıştır. Gümrük vergilerinin geçiş dönemine tabi ürünlerde

³⁴⁸ Aykan, s.57.

³⁴⁹ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, ss.15-16.

2000 yılına kadar, bunların dışındaki ürünlerde anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren kaldırılmasına karar verilmiştir. İthalat ve ihracatta miktar kısıtlamaları getirilmeyecek, mevcut kısıtlamalar ticareti engelleyecek şekilde kullanılmayacaktır. Tarım ve işlenmiş tarım ürünlerine pazara giriş kolaylığı sağlanacaktır. Bir ürünün ithalatının bir bölge ya da sektörde önemli derecede zararlara yol açması durumunda zararı giderici tedbirlerin alınmasına müsaade edilmiştir. Anlaşmada karşılıklılık ilkesi esas olup; devlet yardımları, rekabet, dumping, ticari-sınai-fikri mülkiyet hakları ve devlet tekellerine de yer verilmiştir.³⁵⁰

Serbest Ticaret Anlaşması ile; Türkiye ve İsrail'in işbirliği yaparak Akdeniz havzasında barış ortamının sağlanmasına yardımcı olmaları; ticaret hacminin arttırılarak daha da yukarı seviyelere çıkarılması; Türk ve İsrailli iş adamları arasındaki işbirliğinin arttırılarak ABD, Kanada ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ortak ticaret ve yatırım yapmalarına olanak sağlanması ve İsrail menşeli ürün girdisi kullanan Türk imalatçıların girdi maliyetlerinin ucuzlatılarak AB ve ABD'li imalatçılar ile rekabet edebilecek pozisyona gelmeleri amaçlanmıştır.³⁵¹

Anlaşmanın hayata geçirilmesi ile birlikte; Türkiye'nin ihraç etmiş olduğu sanayi ürünlerinin büyük bir bölümünde uygulanan vergiler hemen kaldırılacaktır. Bir kısım tekstil ürünlerinin (1999 yılı sonunda) ve sanayi ürünlerinin (1998 yılı sonunda) üzerindeki gümrük vergileri ise kademeli olarak kaldırılacaktır.³⁵² Türkiye Anlaşmanın hayata geçirilmesi ile birlikte İsrail'e ihraç etmiş olduğu ürünlerde üçüncü ülkelere göre daha avantajlı konum elde etmiş olacaktır. Türkiye'nin tekstil ve konfeksiyon ürünlerindeki esas amacı İsrail pazarını ele geçirmekten ziyade, İsrailli iş adamları ile yapılan ortaklıklar sayesinde üçüncü ülkelerin pazarlarına açılabilmesidir. Ayrıca Türkiye "karşılıklılık ilkesi" esaslarına göre "hassas ürünler" olarak tespit edilen demir-çelik ürünlerinde azalan Uzakdoğu pazarı yerine İsrail ile ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesini müteakip bu ürünler üzerinde uygulanan vergiler %90 oranında azalmış olacaktır.³⁵³

³⁵⁰ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, ss.17-19.

³⁵¹ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, ss.19-20.

³⁵² T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, s.20.

³⁵³ İTO İstanbul Ticaret Odası, **Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Anlaşması'nın Esasları**, Yayın No 22/AB 6, İstanbul: Prive Ltd.şti, (Mart 1996), ss.22-24.

Serbest Ticaret Anlaşması ile; tekstil ürünlerinin %70'i Türkiye'de kalan kısmı ise İsrail'de üretilerek ABD'ye pazarlanacaktı. Bu şekilde ABD'nin tekstil ürünlerine uygulamış olduğu kota delinmiş olacaktır. Bununla birlikte İsrailli finans kaynaklarının desteğini almak ümit edilmiştir. Ayrıca İsrail'in AB ülkeleri ile olan kuvvetli bağları ve ticareti Türkiye'yi bu anlaşmayı imzalamaya yöneltten en önemli etkenlerden birisi olmuştur.³⁵⁴

Türkiye'nin İsrail'e yapmış olduğu ihracatta konfeksiyon ve demir-çelik ürünlerinin payı büyüktür. Anlaşma ile birlikte otomotiv sanayi, mobilya, beyaz eşya ve plastik sanayi ürünlerinde de ihracatın artması beklenmiştir. İsrail ise, yüksek endüstri sanayi ürünleri, savunma sanayi, tıbbi elektronik sanayi, zirai ekipmanlar ve kimya sanayi alanında Türkiye'yi ihracat pazarı olarak görmektedir. Ayrıca Türkiye Anlaşma ile İsrail'in (İsrail, AB, EFTA ülkeleri, ABD ve Kanada ile serbest ticaret anlaşmaları yapmıştır.) geniş Pazar ağına ulaşım imkânını elde ederken, İsrail de Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine ulaşma imkânını elde edebilmiştir.³⁵⁵

Erbakan hükümeti kurulmadan önce imzalanan STA'nın yürürlüğe girmesi Erbakan hükümeti zamanında olmuştur. Aşağıda STA'nın ülkelerin dış ticaretine olan etkisi gösterilmek amacıyla bir tablo oluşturulmuştur.

³⁵⁴ Aykan, ss.57-58.

³⁵⁵ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, ss.27-30.

Tablo 17

**STA'nın Olmadığı, İmzalandığı ve Yürürlüğe Girdiği Tarihe Göre Türkiye-İsrail
Dış Ticaret Değerleri**

Dönem	İhracat	İthalat	Ticaret* Hacmi	Ticaret* Dengesi
STA İmzalanana Kadar Olan Dönem (1995 Mart-1996 Mart, USD)	274.841.882	190.966.234	465.808.116	83.875.648
STA'nın İmzalanıp Yürürlüğe Girdiği Zamana Kadar Olan Dönem (1996 Nisan-1997 Nisan, USD)	323.629.572	209.583.407	533.212.979	114.046.165
STA'nın Yürürlüğe Girdikten Sonraki Dönem (1997 Mayıs-1998 Mayıs, USD)	452.208.321	283.423.038	735.631.359	168.785.283
STA Öncesi-STA İmzalandığı Dönem Değişim Değeri (USD)*	48.787.690	18.617.173	67.404.863	30.170.517
STA Öncesi-STA İmzalandığı Dönem Değişim Oranı (%) *	17,75	9,74	14,47	35,97
STA İmzalandığı- STA Yürürlüğe Girdiği Dönem Değişim Değeri (USD)*	128.578.749	73.839.631	202.418.380	54.739.118
STA İmzalandığı- STA Yürürlüğe Girdiği Dönem Değişim Oranı (%) *	39,73	35,23	37,96	47,99

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* Verilere göre hesaplanmıştır.

Tablo 17’de bulunan değerler STA’nın imzalanmış olduğu tarih aralıkları göz önünde bulundurularak on üç aylık dönemler halinde oluşturulmuştur. Anlaşmanın imzalanmış olduğu 14 Mart 1996 tarihine kadar 465.808.116 USD olan ticaret hacmi, Anlaşmanın imzalanıp yürürlüğe girdiği tarihe kadar olan dönemde %14,47’lik bir artış elde ederek 533.212.979 USD olmuştur. Dış ticaret hacmi Anlaşmanın yürürlüğe girdiği 1 Mayıs 1997 tarihinden sonraki dönemde ise %37,96’lık bir artış ile 735.631.359 USD değerinde gerçekleşmiştir.

Netice olarak denilebilir ki; STA’nın imzalanması her iki ülke arasındaki ithalat ve ihracatın artmasına dolayısıyla dış ticaret hacminin artmasına sebep olmuştur. İhracattaki artış ithalattan daha fazla olmuştur. İthalat artışının; Türkiye’nin ithalat hacminin genişlemesinden ve ithalatta İsrail’in üçüncü ülkelere göre daha avantajlı olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması: Anlaşma 1 Haziran 1992 tarihinde Kudüs’te imzalanmış ve onayı müteakip 11 Eylül 1992 tarihinde Resmi Gazetede

yayımlanmıştır. Bu amaçla iki ülke arasındaki turizm işbirliğinin arttırılmasına ve üçüncü ülkelerin özel ve kamu firmalarının her iki ülkede de turistik faaliyetlerde bulunması için teşvik edilmesine karar verilmiştir.³⁵⁶

Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra İsrail'den Türkiye'ye gelen turist sayısında artış olmuştur. 1994 yılında 300 binden fazla İsrailli turist Türkiye'ye gelmiştir. Bunun ekonomiye etkisi ise yarım milyar USD civarında olmuştur.³⁵⁷

Ticari, Ekonomik, Sınai, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması: Refahyol hükümeti kurulmadan önce Tansu Çiller ve Mesut Yılmaz hükümeti zamanında 14 Mart 1996 tarihinde İsrail'de imzalamış ve 16 Haziran 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmaya göre her iki ülke de üçüncü ülkelerle yapılan ticarete kendi üzerlerinden geçişlerde kolaylık sağlayacaktır; teknik ve bilimsel alanlarda ekonomik gelişmeyi sağlayabilmek için işbirliği yapacaklardır; kendi ülkelerinde yapılan araştırmaları değiş-tokuş yapacaklardır; değişik bilim dallarındaki yetişmiş uzman elemanları değiştireceklerdir; ticari fuarlarda sergilenecek olan ürünlerin gümrük vergileri önceden belirlenecek ve sanayi ve tarım alanlarında yapılan bilimsel araştırmalardan elde edilen bilgiler paylaşılacaktır.³⁵⁸

Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması: Türkiye ile İsrail arasında 14 Mart 1996 tarihinde Kudüs'te imzalanmıştır. 26 Şubat 1998 tarihinde T.B.M.M.'de kabul edilen Anlaşma 1 Ocak 1999 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşma ile şahısların aynı gelir üzerinden hem Türkiye'de hem de İsrail'de vergilendirilmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Bunu sağlamak için; vergilendirme hakkı ikamet edilen veya kaynak devletlerden birine bırakılmış, buna muvaffak olunamadığı takdirde iki devlet arasında paylaştırılmasına karar verilmiştir. Böylelikle her iki devletten birinde iş yapan diğer devlet firmalarının, iş yapmış olduğu devletin mükelleflerinden daha ağır vergilerle iş yapmasının önüne geçilmiştir. Çifte vergilendirilmenin önlenmesi ile her iki ülkenin de diğer ülke yatırımcıları için cazip hale gelmesi beklenmiştir.³⁵⁹

³⁵⁶ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve İsrail Devleti Hükümeti Arasında Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması", **Milletlerarası Andlaşma**, Sayı 21342, Karar No 92/3378, (11 Eylül 1992), ss.1-6. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21342.pdf> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

³⁵⁷ Besalel, s.305.

³⁵⁸ Olson, ss.33-34.

³⁵⁹ T.B.M.M., "Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun", **Kanunlar Dergisi**, Cilt 81, Kanun No 4344, (26 Şubat 1998), ss.1317-1334. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc081/kanuntbmmc081/kanuntbmmc08104344.pdf (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Teşviki Anlaşması: Türkiye ve İsrail arasında 14 Mart 1996 tarihinde Kudüs'te imzalanan Anlaşma 26 Şubat 1998 tarihinde T.B.M.M.'de kabul edilmiştir. İlgili anlaşma ile diğer ülkede yapılan yatırımların millileştirilmesi ve kamulaştırılması durumlarında elde edilen kazançların ve yapılan yatırımların kendi ülkesine geri getirilmesine olanak tanınmıştır. Ayrıca savaş ve benzeri durumlarda oluşan zararların telafi edilmesinde ülkenin kendi yatırımcısına veya üçüncü ülke yatırımcısına uyguladığı tedbirlerden daha az tedbirler uygulanmasına müsaade etmemiştir. Mevzubahis uygulamalar sonucunda ödemelerin rahat bir şekilde transfer edilebilmesi umulmuştur.³⁶⁰

3.3.1.2. Erbakan Döneminde İmzalanan Anlaşmalar

28 Haziran 1996 tarihinde Erbakan hükümeti kurulduktan sonra 1996 yılı mart ayından beri onay aşamasında olan Serbest Ticaret Anlaşması 1997 yılı ocak ayında onaylanarak T.B.M.M.'ne gönderilmiştir. Bu anlaşma ile ABD, Kanada ve Orta Amerika ülkeleri gibi ülkelerle ticaretin geliştirilebileceği vurgulanmıştır. Anlaşma, aynı yıl nisan ayında T.B.M.M.'de RP'nin itirazı olmadan kabul edilerek yasalaştırılmıştır. Anlaşmanın işler hale gelmesiyle, daha önceden üzerinde uzlaşma sağlanmış olan Stratejik Diyalog anlaşmasının eksik olan ekonomik kısmı da tamam edilmiş oluyordu. Bunun neticesinde, iki ülke siyasi alanda uluslararası ortamlarda birbirine destek olmaya başlamışlardır.³⁶¹

Erbakan hükümeti zamanında birçok ticaret anlaşması daha imzalanmıştır. Serbest Ticaret Anlaşmasını yürürlüğe geçirmek için oluşturulan Türk-İsrail Ticaret Komisyonu aralık ayı başında İstanbul'da, 26 Aralık tarihinde ise Kudüs'te toplandı. Kudüs toplantısında ticari mallara uygulanan gümrük vergisini azaltan bir anlaşma imzalanmıştır. Türk medyası, Erbakan hükümetinin, İsrail ile gittikçe artan işbirliğini perdelemek amacıyla toplantıyı gizli tuttuğu haberini vermiştir. Gerek Türkiye kanadında RP'nin gerekse İsrail kanadında Likud Partisi'nin iktidarda bulunması ilişkileri olumsuz yönde etkilememiştir. Erbakan ve hükümeti ordudan gelen muhalefet

³⁶⁰ T.B.M.M., “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, **Kanunlar Dergisi**, Cilt 81, Kanun No 4343, (26 Şubat 1998), ss.1308-1316. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc081/kanuntbmmc081/kanuntbmmc08104343.pdf (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

³⁶¹ Aykan, ss.107-111.

nedeniyle İsrail ile olan ilişkileri aksatamamıştır. Hatta İranlı ve Suriyeli idareciler, Erbakan'ın ordu baskısından dolayı bağımsız dış politika yapamadığı yorumunda bulunmuşlardır. Netanyahu hükümeti de ilişkilerin eskiden olduğu gibi aynı şekilde devam etmesini istemiştir.³⁶²

Gümrük Alanında Karşılıklı İdari Yardım Anlaşmaları: 23 Aralık 1996 tarihinde Kudüs'te imzalanan anlaşma, 26 Ağustos 1997 tarihinde Resmî Gazetede yayımlandıktan sonra 3 Aralık 1997 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşma uyarınca her iki ülkenin Gümrük İdareleri, gümrük suçlarının önlenmesi, soruşturulması ve bunlarla mücadele edilmesi konusunda işbirliği içinde bulunacaklardır.³⁶³

3.3.1.3. Erbakan Dönemi Sonrası İmzalanan Anlaşmalar

Haziran 1997'de Erbakan hükümetinin yıkılıp tekrar Mesut Yılmaz hükümetinin kurulmasından sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler hızla artmaya başlamıştır. Erbakan zamanında bekletilen serbest ticaret yasa tasarısı kabul edilmiştir. Dış Ticaret Müsteşarı Reyhan Atmaca'nın ifadesine göre; bu tasarı ile İsrail mallarını, Türkiye üzerinden Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine satabilecekken, Türkiye de ABD ve Kanada ile olan ticaretini arttırma imkânı bulmuş olacaktır. Atmaca'nın demeç verdiği tarihte İsrailli 40 (tarım, tekstil, gıda, sağlık ve kozmetik) iş adamının Türkiye'yi ziyaret edeceği bilgisi de verilmiştir.³⁶⁴

Standartlar Arasında Genel İşbirliği Anlaşması: Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ile İsrail Standartlar Enstitüsü (SII) arasında 23 Eylül 1997 tarihinde Genel İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma; standardizasyon, eğitim-enformasyon, kalite ve çevre yönetim sistemleri alanlarında işbirliğinin geliştirilmesini kapsamaktadır. 7 Mart 2007 tarihinde Kudüs'te imzalanan "Türkiye-İsrail Karma Ekonomik Komitesi III. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı" bu Anlaşmanın yerine geçmiştir.³⁶⁵

³⁶² Olson, ss.32-38.

³⁶³ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Gümrük İdarelerinin Karşılıklı Yardımlaşmasına İlişkin Anlaşma", **Milletlerarası Andlaşma**, Sayı 23092, Kara No 97/9772, (26 Ağustos 1997), ss.1-9.<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23092.pdf> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

³⁶⁴ Olson, ss.38-39.

³⁶⁵ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye-İsrail Karma Ekonomik Komitesi III. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı", **Milletlerarası Andlaşma**, Sayı 26629, Karar No 2007/12577, (31 Ağustos 2007). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070831-6.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

Veteriner Hekimliği Alanındaki İşbirliği Anlaşması: 3 Aralık 1997 tarihinde Kudüs'te imzalanmıştır. Anlaşma; canlı hayvanların, hayvansal ürünlerin ve hammaddelerin ihracatı, ithalatı ve transit geçişi esnasında neden olabileceği salgın hastalıklara karşı korunmak için işbirliğine imkân vermektedir.³⁶⁶

Tarım Alanında İşbirliği Anlaşması: Mesut Yılmaz hükümeti tarafından 7 Eylül 1998 tarihinde Kudüs'te imzalanmıştır. Tarımsal araştırma ve geliştirme konularında her iki ülkenin menfaatini esas tutarak işbirliğini geliştirmek istenmiştir. Bu amaçla ilgili alanlarda; teknik bilgi ve dokümanların, araştırma sonuçlarının, sulama ve sulama sistemleri hakkındaki bilgilerin ve ilgili alanlardaki uzmanların mübadelesine olanak tanınmıştır. Ayrıca tarımsal ürünlerde ortak yatırımların yapılması ve üçüncü ülkelere pazarlanması konusunda işbirliğine imkân vermektedir.³⁶⁷

Sınai Araştırma-Geliştirme Alanında İşbirliği Anlaşması: 1 Mayıs 2005 tarihinde Kudüs'te imzalanmıştır. Bakanlar Kurulunun 18 Temmuz 2007 tarihli kararını müteakip 14 Ağustos 2007 tarihli ve 26613 sayılı Resmî Gazete de ilan edilmiştir. Anlaşma gereğince Türkiye ve İsrail; Bilişim, Laser-Optik, İleri Malzeme, Aerodinamik-Uzay ve Sulama Teknolojileri ile Mekatronik, Gıda, Tarım Ürünleri-Tarımsal Genetik, Yenilenebilir Enerji, Nanoteknoloji ve Biyoteknoloji alanlarında ilişkilerin arttırılmasında ortak kazanımları ve meydana çıkacak karşılıklı faydaları göz önünde bulundurarak işbirliğinin kolaylaştırılmasına, teşvik edilmesine, yaygınlaştırılmasına ve geliştirilmesine gayret gösterilmesine karar vermiştir.³⁶⁸

Türkiye ve İsrail arasında yukarıda belirtilen anlaşmalardan başka; Kültür, Eğitim, Bilim Alanlarında İşbirliği Anlaşması (14 Kasım 1993 Kudüs), Çevre Sorunlarında ve Doğa Korunmasında İşbirliği Anlaşması (11 Nisan 1994 Ankara), Uyuşturucu ve Psicotrop Madde Kaçakçılığı ve Kullanımı, Terörizm ve Diğer Ağır Suçlarla Mücadelede İşbirliği Anlaşması (3 Kasım 1994 Kudüs), Telekomünikasyon ve

³⁶⁶ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Veteriner Hekimliği Alanındaki İşbirliği Anlaşması", **Milletlerarası Andlaşma**, Sayı 23285, Karar No 98/10701, (13 Mart 1998), ss.10-14, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23285.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

³⁶⁷ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Tarım Alanında İşbirliği Anlaşması", **Milletlerarası Andlaşma**, Sayı 23559, Karar No 98/12104, (20 Aralık 1998), ss.1-3, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23559.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

³⁶⁸ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Sınai Araştırma-Geliştirme Alanında İşbirliği Anlaşması", **Milletlerarası Andlaşma**, Sayı 26613, Karar No 2007/12498, (14 Ağustos 2007), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070814-1.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

Posta Alanında İşbirliği Anlaşması (3 Kasım 1994 Kudüs), Sağlık ve Tıp Alanında İşbirliği Anlaşması (14 Mart 1995 Kudüs) imzalanmıştır.³⁶⁹

Türkiye ve İsrail arasında Erbakan hükümeti öncesinde anlaşmalar imzalandığı gibi Erbakan hükümeti zamanında ve sonrasında da anlaşmalar imzalanmıştır. Erbakan ve RP'li yetkililer iktidara gelmeden önce İsrail aleyhinde beyanatlarda bulunmuşlar ve hükümeti kurdukları takdirde İsrail ile imzalanmış olan anlaşmaları iptal edeceklerini dile getirmişlerdir. Fakat hükümet kurdukları zaman hem kendilerinden önce imzalanan anlaşmaları T.B.M.M.'de kabul ederek yürürlüğe koymuşlar hem de yeni anlaşmalar imzalamışlardır.

3.3.2. Türkiye ile İsrail Arasında İmzalanan Protokoller

Türkiye ve İsrail arasında bir dizi Mutabakat ve Protokol imzalanmıştır. Bunlara aşağıda imza tarihine göre kısaca değinilecektir.

Türkiye-İsrail 1. Dönem Turizm Karma Komisyon Toplantısı Protokolü; 1 Haziran 1992 tarihinde imzalanan işbirliği Anlaşması uyarınca 22 Kasım 1999 tarihinde Kudüs'te imzalanmıştır. Bu Protokol uyarınca her iki ülke birbirlerine turizmi yönlendirmek amacıyla Kuzey ve Güney Amerika ve Japonya gibi ülkelerde tanıtım faaliyetlerinde bulunacaklardır. Türkiye ve İsrail, üç semavi dine sahiplik yapmalarından dolayı, bu din mensupları için seyahat programlarının hazırlanması ve Amerika ve Batı Avrupa ülkelerinde pazarlama girişimlerinde bulunulması konusunda mutabık kalmıştır. Ayrıca ortak tur paketleri için ve turizm ticareti için iki ülkenin turizm özel sektörlerinin diyalog içinde olması kararlaştırılmıştır.³⁷⁰

Serbest Ticaret Alanı Anlaşması'nın eki "Menşe Ürünler" Kavramının Tanımı ve İdari İşbirliği Metodları'na İlişkin Protokol B'nin değiştirilmesi hakkındaki ilişik 1/99 sayılı Ortak Komite Kararı: 1 Mart 2000 tarihinde Bakanlar Kurulunca onaylanarak 6 Nisan 2000 tarihinde Resmî Gazete de yayımlanmıştır.

³⁶⁹ T.C. Resmî Gazete, "Yürütme ve İdare Bölümü", <http://www.resmigazete.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

³⁷⁰ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye-İsrail 1. Dönem Turizm Karma Komisyon Toplantısı Protokolü", **Milletlerarası Andlaşmalar**, Sayı 23982, Karar No 2000/98, (3 Mart 2000), ss.3-8. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23982.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

Protokol B'nin 30(2) nci Maddesi uyarınca Euro'nun kullanılmaya başlamasıyla birlikte tutarlarla ilgili maddelerin düzenlenmesi amaçlanmıştır.³⁷¹

Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasındaki Karma Ekonomik Komite 2. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı: 15 Temmuz 2004 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır. 20 Eylül 2004 tarihinde Bakanlar Kurulunca onaylandıktan sonra 5 Ekim 2004 tarihinde Resmî Gazete de yayımlanmıştır. Türkiye ve İsrail arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesi hakkında görüşmeler yapılmıştır. Her iki ülkenin ekonomik, ticari ve sınai kapasitelerinden daha çok istifade etmenin ehemmiyeti nazara verilmiştir.³⁷²

Serbest Ticaret Anlaşması'na ek "Menşeli Ürünler" kavramının tanımı ve idari işbirliği yöntemlerine ilişkin Protokol B'nin Pan-Avrupa-Akdeniz Model Menşe Protokolü esas alınmak suretiyle tadil edilmesine ilişkin ekli 2/2005 sayılı Ortak Komite Kararı: 19 Aralık 2005 tarihinde Bakanlar Kurulunca onaylanarak 19 Ocak 2006 tarihinde Resmî Gazete de yayımlanmıştır.³⁷³

Serbest Ticaret Alanı Anlaşması'na ek Protokol A çerçevesinde imzalanan ekli "Tarım Ürünlerinde Tercihli Rejimin İyileştirilmesi Hakkında 1/2006 sayılı Ortak Komite Kararı: 15 Aralık 2006 tarihinde Bakanlar Kurulunca onaylanarak 10 Ocak 2007 tarihinde Resmî Gazete de yayımlanmıştır. İlgili Karar uyarınca; her iki ülkenin menşeli tarım ürünlerinin ithalatında belirtilen özel koşullar çerçevesinde karşılıklı yeni ve ek tavizler vermesi sağlanmaktadır.³⁷⁴

Türkiye-İsrail Karma Ekonomik Komitesi III. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı: 7 Mart 2007 tarihinde Kudüs'te imzalandı. 13 Ağustos 2007

³⁷¹ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasında Serbest Ticaret Alanı Anlaşması'nın eki "Menşe Ürünler" Kavramının Tanımı ve İdari İşbirliği Metodları'na İlişkin Protokol B'nin değiştirilmesi hakkındaki ilişik 1/99 sayılı Ortak Komite Kararı", **Milletlerarası Andlaşmalar**, Sayı 24012, Karar No 2000/301, (6 Nisan 2000), ss.1-3. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/24012.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

³⁷² T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasındaki Karma Ekonomik Komite 2. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı", **Milletlerarası Andlaşmalar**, Sayı 25604, Karar No 2004/7878, (5 Ekim 2004). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041005.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

³⁷³ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması'na ek "Menşeli Ürünler" kavramının tanımı ve idari işbirliği yöntemlerine ilişkin Protokol B'nin Pan-Avrupa-Akdeniz Model Menşe Protokolü esas alınmak suretiyle tadil edilmesine ilişkin ekli 2/2005 sayılı Ortak Komite Kararı", **Milletlerarası Andlaşmalar**, Sayı 26054, Karar No 2005/9866, (19 Ocak 2006). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/01/20060119M1.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

³⁷⁴ T.C. Resmî Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasındaki Serbest Ticaret Alanı Anlaşması'na ek Protokol A çerçevesinde imzalanan ekli "Tarım Ürünlerinde Tercihli Rejimin İyileştirilmesi Hakkında 1/2006 sayılı Ortak Komite Kararı", **Milletlerarası Andlaşmalar**, Sayı 26399, Karar No 2006/11500, (10 Ocak 2007). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/01/20070110.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylandıktan sonra 31 Ağustos 2007 tarihinde Resmî Gazete de yayımlandı. Mutabakat Zaptında; ikili ticari ilişkilere, standardizasyon konularına, Ar-Ge işbirliğine ve gümrüklerle ilgili konulara yer verilmiştir.³⁷⁵

3.3.3. Türkiye İle İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi

Türkiye’de 24 Ocak 1980 Programı ile serbest piyasa ekonomisine geçilmesinden sonra ihracatın arttırılması yaklaşımı benimsenerek çeşitli araçlarla desteklenmiş ve ihracatın önündeki engeller kaldırılmıştır. Fakat 1990’lı yıllardaki siyasi istikrarsızlıklar, ekonomideki yapısal sorunlar ve dünya genelindeki durgunluklar dış ticaretin gelişimini engellemiştir. 2000-2001 krizinden sonra ise dış ticaret yükselmeye başlamıştır.³⁷⁶

1991 yılından itibaren üst düzey seviyede çok yönlü gelişme gösteren Türkiye-İsrail ilişkileri, 1996 yılında ekonomik alanda yapılan anlaşmalar ile birlikte ileri seviyelere ulaşmıştır. STA’nın imzalanması ile birlikte de ikili ilişkiler ve ticaret daha çok artmıştır. Türkiye ve İsrail arasında birçok anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Türkiye’nin İsrail ile olan dış ticaret hacmi 1996 yılında 450 milyon USD civarlarında iken,³⁷⁷ 2000 yılında 1 milyar USD’ye, 2014 yılında 5,8 milyar USD ile en yüksek seviyesine çıkmıştır. 2017 yılında ise 4,9 milyar USD olarak gerçekleşmiştir.³⁷⁸

3.3.3.1. Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye ile İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi

1991 Madrid Barış Konferansı kapsamında İsrail ve Türkiye temsilciliklerini Büyükelçilik seviyesine çıkarmışlardır. Bu durum ekonomik ilişkileri de olumlu yönde etkilemiştir. Ticaret hacmi 19 milyon USD ’den (1985) 200 milyon USD’ ye (1992) çıkmıştır. İsrail’in Türkiye Büyükelçisi David Granit ’e göre ise ticaret hacmi 1994

³⁷⁵ T.C. Resmî Gazete, “Türkiye-İsrail Karma Ekonomik Komitesi III. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı”, **Milletlerarası Andlaşmalar**, Sayı 26629, Karar No 12577, (31 Ağustos 2007). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070831-6.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

³⁷⁶ Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, Yenilenmiş 12. Baskı, Bursa: Ezgi kitabevi, 2012, ss.409-416.

³⁷⁷ İpekyolu Kalkınma Ajansı, **Ortadoğu Durum Raporu**, Gaziantep, Ocak 2011, s.37. <https://www.ika.org.tr/upload/yayinlar/TC-Ipekyolu-Kalkinma-Ajansi-Orta-Dogu-Durum-Raporu-587244.pdf> (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2019).

³⁷⁸ T.C. Ticaret Bakanlığı, İsrail Ülke Profili, Türkiye ile Ticaret, 12 Mart 2019, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/israil/ulke-profil/turkiye-ile-ticaret> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019).

yılında 300 milyon USD 'ye ulaşmıştır. Artan ilişkiler neticesinde İsrail halkı öncelikli inşaat sektörü olmak üzere uygun fiyata kaliteli ürünleri Türk pazarından elde etme imkânını bulmuştur.³⁷⁹

Tablo 18
Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye-İsrail Dış Ticaret Değerleri

Yıl	İhracat (Bin USD)	İthalat (Bin USD)	Ticaret Hacmi (Bin USD) *	Ticaret Hacmi Değişimi (%) *	Ticaret Dengesi (Bin USD) *
1970**	2.708	1.631	4.339	0	1.077
1975**	3.643	14.763	18.406	324	-11.120
1976**	5.130	11.351	16.481	-10	-6.221
1991	78.670	78.045	156.715	851***	625
1992	89.851	97.076	186.927	19	-7.224
1993	80.232	121.792	202.024	8	-41.560
1994	178.078	125.890	303.968	50	52.188
1995	239.767	166.635	406.402	34	73.132
1996	254.781	192.627	447.408	10	62.154

Kaynak: İTO İstanbul Ticaret Odası, **Orta-Doğu Ülkeleri Hakkında Genel Bir Etüd**, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1977, s.58. <http://www.ito.org.tr/itoyayin/0001666.pdf> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).;

TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* TÜİK verilerine göre hesaplanmıştır.

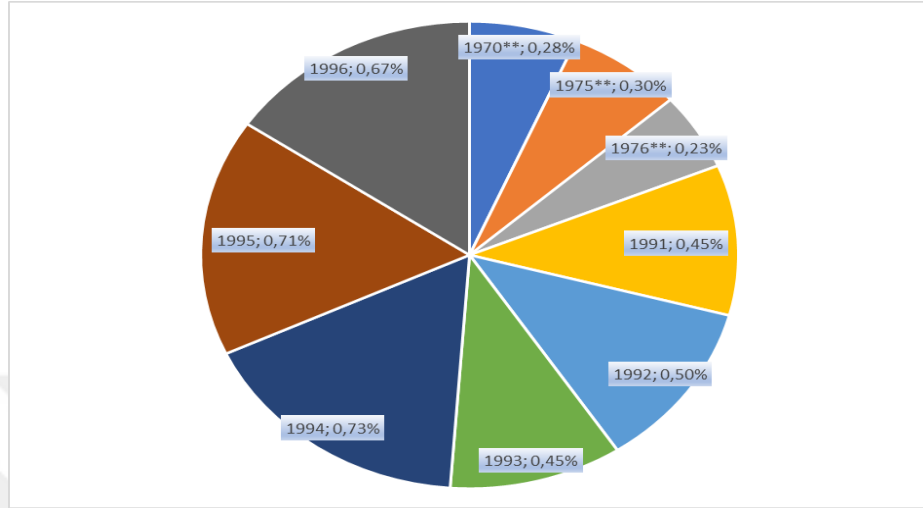
** İstanbul Ticaret Odası Yayınları

*** 1991 yılı 1976 yılı ile orantılanmıştır.

Tablo 18'deki verilere göre; Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret hacmi 1970 yılında 4 milyon USD dolaylarında iken, 1975 yılında 18 milyon USD seviyelerine çıkmıştır. Fakat bu dönemlerdeki ticaret dengesi Türkiye'nin aleyhinde gerçekleşmiştir. 1990'lı yıllardan sonra iki ülke arasında başlayan olumlu ilişkilerin ticareti de etkilediği görülmektedir. Ticari ilişkiler her ne kadar büyüme yönlü hareket etmiş olsa da istenilen seviyede olmamıştır. Ticaret dengesi 1992 yılında (-)7 milyon USD, 1993 yılında (-)41 milyon USD ile Türkiye'nin aleyhinde iken, 1994 yılında değişerek 52 milyon USD ile Türkiye'nin lehinde gerçekleşmiştir. 1991 yılında 156 milyon USD olan ticaret hacmi 1994 yılında 304 milyon USD, 1996 yılında ise %10 seviyelerinde artış göstererek 447

³⁷⁹ Besalel, ss.302-305.

milyon USD olmuştur. Fakat bu yıl ki artışın daha ziyade İsrail lehine gerçekleştiği görülmektedir.

Şekil 1 : Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye'nin İsrail İle Yaptığı Ticaretin Dünya İle Yapmış Olduğu Ticaret İçindeki Payı

Kaynak: İTO İstanbul Ticaret Odası, **Ortadoğu Ülkeleri Hakkında Genel Bir Etüd**, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1977, s.58. <http://www.ito.org.tr/itoyayin/0001666.pdf> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).; TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* TÜİK verilerine göre hesaplanmıştır.

** İstanbul Ticaret Odası Yayınları

Şekil 1’de Türkiye’nin İsrail ile yapmış olduğu ticaret, dünya ile yapmış olduğu ticaret ile orantılanmıştır. Şekilde görüleceği üzere 1970’li yıllarda iki ülke arasındaki ticaret oranı %0,28 gibi bir değerle oldukça düşük seviyelerdedir. 1990’lı yıllardan sonra ilişkilerin artması ile birlikte ikili ticarete de artışlar olduğu gözleniyor. Fakat incelenen dönem aralığında 1994 yılında elde edilen %0,73 değer oranı yine çok düşük seviyelerde kalmaktadır. “Erbakan Dönemi Ticaret” konusunda da işleneceği gibi her iki ülkenin yöneticileri ticareti arttırmak amacıyla bir dizi anlaşmalar imzalamışlardır.

Tablo 19
Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye'nin İsrail'e İhracat Etmiş Olduğu Başlıca
Ürünler (Bin USD)

Ürün Kodu	Ürün İsmi	1994	1995	1996
Toplam	Tüm Ürünler	178.078	239.767	254.781
2710	Demir-çelik ana sanayi	6.452	53.499	42.124
1711	Tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil	20.981	17.015	19.672
2694	Çimento, kireç ve alçı	17.202	34.826	17.667
1730	Trikotaj (örme) ürünleri	6.640	12.084	14.612
2720	Demir-çelik dışındaki ana metal sanayi	1.657	3.665	11.647
2696	Taş	4.549	6.967	11.486
111	Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	28.952	9.446	10.083
2430	Suni ve sentetik elyaf	11.444	10.049	8.853
2411	Ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç)	3.926	4.990	8.031
2320	Rafine edilmiş petrol ürünleri	80	109	7.045
113	Meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri	8.371	6.114	6.375
1513	İşlenmiş sebze ve meyveler	4.950	5.808	5.663
3230	Televizyon ve radyo alıcıları; ses ve görüntü kaydeden veya üreten teçhizat vb. ilgili araçlar	1.449	2.957	5.580
1514	Bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar	2.491	4.894	5.378
2413	Sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler	3.139	4.722	5.300
1721	Giyim eşyası dışındaki hazır tekstil ürünleri	1.461	3.133	3.009

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* 1996 yılı esas alınmıştır.

Tablo 19’da görüldüğü gibi Erbakan öncesi dönemde Türkiye’nin İsrail’e ihraç etmiş olduğu ürünlerin başında; demir-çelik ana sanayi ürünleri ve metalleri, tekstil ürünleri, çimento, işlenmiş sebze ve meyveler, meyveler ve kabuklu meyveler, kimyasal maddeler, ev aletleri, sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler, tahıl, hazır giyim eşyası, televizyon ve radyo alıcıları, rafine edilmiş petrol ürünleri ve bitkisel-hayvansal sıvı ve katı yağlar gibi ürünler gelmektedir.

Tablo 20
Erbakan Dönemi Öncesi Türkiye'nin İsrail'den İthal Etmiş Olduğu Başlıca
Ürünler (Bin USD)

Ürün Kodu	Ürün İsmi	1994	1995	1996
Toplam	Tüm Ürünler	125.891	166.635	192.627
2411	Ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç)	35.314	66.772	55.011
111	Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	10.653	8.820	18.004
2413	Sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler	11.793	15.796	11.992
2412	Kimyasal gübre ve azotlu bileşikler	5.218	10.038	11.986
112	Sebze, bahçe ve kültür bitkileri ürünleri	5.502	7.928	8.742
2919	Diğer genel amaçlı makineler	960	3.304	8.545
3530	Hava ve uzay taşıtları	843	8.382	7.830
2927	Silah ve mühimmat	3.292	869	6.599
3220	Radyo ve televizyon vericileri ile telefon, telgraf teçhizatı	431	266	4.180
2421	Pestisit (haşarat ilacı) ve diğer zirai-kimyasallar	1.429	3.203	3.787
3312	Ölçme, kontrol, test, seyrüsefer vb. amaçlı alet ve cihazlar	422	1.621	3.257
2610	Cam ve cam ürünleri	38	1.467	2.825
3311	Tıbbi ve cerrahi teçhizat ile ortopedik araçlar	1.212	1.761	2.743
3190	Başka yerde sınıflandırılmamış elektrikli teçhizat	7.060	960	2.655
2320	Rafine edilmiş petrol ürünleri	17.028	2.351	1.304
2429	Başka yerde sınıflandırılmamış kimyasal ürünler	1.596	1.053	1.285

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* 1996 yılı esas alınmıştır.

Tablo 20’de görüldüğü gibi Erbakan öncesi dönemde Türkiye’nin İsrail’den ithal etmiş olduğu ürünlerin başında; kimyasal maddeler, tahıl ve bitkisel ürünler, sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler, kimyasal gübreler, sebze, bahçe ve kültür bitkileri ürünleri, genel amaçlı makineler, hava ve uzay araçları, silah ve mühimmat, radyo ve televizyon vericileri, telefon-telgraf, tıbbi gereçler ve gıda, içecek ve bütün işleyen makineleri gelmektedir.

3.3.3.2. Erbakan Dönemi Türkiye ile İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi

Tablo 21
Erbakan Dönemi Türkiye-İsrail Dış Ticaret Değerleri

Yıl	İhracat (Bin USD)	İthalat (Bin USD)	Ticaret Hacmi (Bin USD) *	Ticaret Hacmi Değişimi (%) *	Ticaret Dengesi (Bin USD) *
1996	254.781	192.627	447.408	10	62.153
1997	391.514	233.681	625.195	40	157.833
1998	479.507	282.827	762.334	22	196.680

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

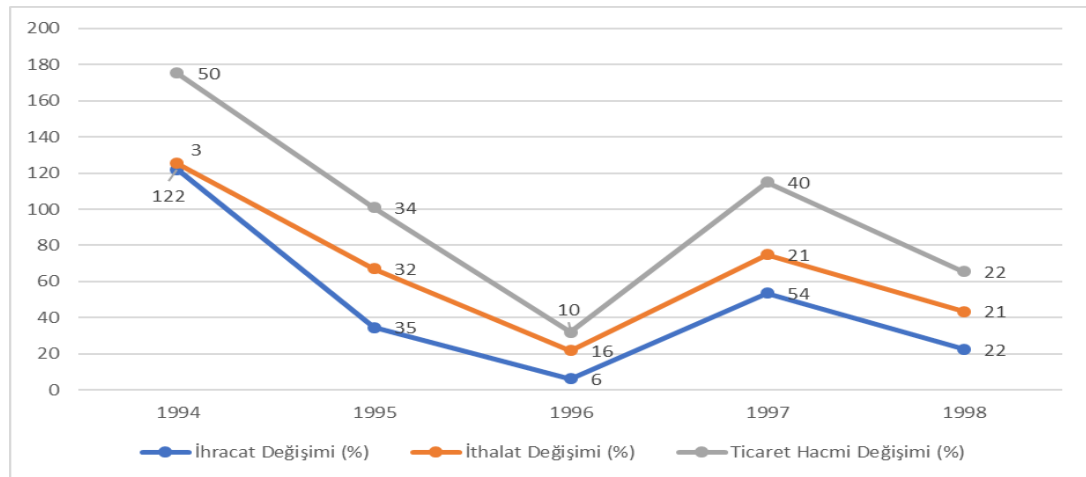
* TÜİK verilerine göre hesaplanmıştır.

Tablo 18³⁸⁰ ve 21’deki verilere göre; 1970’li yıllarda iki ülke arasında çok düşük seviyelerde olan ticaret hacmi 1990’lı yıllarda ilişkilerin iyileşmesi ile birlikte hatırı sayılır derecede artış göstermiştir. 1994 yılından itibaren ticaret dengesi Türkiye’nin lehine (52 milyon USD) değişmiştir. Ticaret hacminde elde edilen bu artış, istenilen oranlarda olmamıştır. Her iki ülke yöneticileri ilişkileri arttırma çabalarında bulunmuşlardır. Bu amaçla 1996 yılında Mesut Yılmaz’ın başbakanlık yaptığı 53. Hükümet döneminde STA imzalanmıştır. Erbakan’ın başbakan olması ile İsrail ve müttefikleri ilişkilerin sekteye uğrayacağı konusunda endişeye kapılmışlardır. Bunda Erbakan’ın yapmış olduğu konuşmaların büyük etkisi olmuştur. Erbakan, İsrail’i, Siyonist bir yönetim olarak niteleyerek, ekonomik alanda faize dayalı bir kapitalist sistemi kurarak dünyayı sömürmekle suçlamaktaydı. Amacının başta Türkiye ve İslâm ülkeleri olmak üzere bütün dünyayı bu sömürgeci kapitalist sistemin elinden kurtarmak ve bütün dünyada adalet ve refahı sağlamak olduğunu ifade ediyordu. Fakat iktidara geçtiği zaman söylemler ile yapılanlar aynı olmadı. Nitekim 1996 yılında kendisinden önce imzalanmış olan STA, kendi iktidarı döneminde 1 Mayıs 1997 tarihinde T.B.M.M.’de onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

³⁸⁰ TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”.

1990'lı yıllardan itibaren sürekli artış gösteren ticaret hacmi 1996 yılında imzalanan SSİA ve STA (Sanayi ürünlerinin ithalatı gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.) ile birlikte daha belirgin hale gelmiştir. 1996 yılında 447 milyon USD olan ticaret hacmi, 1997 yılında anlaşmanın yürürlüğe girmesi ile %40'lık bir artışla 625 milyon USD'ye çıkmıştır. 2000 yılına gelindiğinde ise ticaret hacmi 1 milyar USD'yi geçmiştir. 1987 yılında 54 milyon USD olan ticaret hacminin 2000 yılında 1 milyar USD'ye gelmesi önemli bir büyümeyi göstermektedir. Askeri ticaret ve turizm gelirleri de dahil edildiğinde elde edilen rakamın çok daha büyük olduğu görülecektir. Aynı zamanda Türkiye STA'nın yürürlüğe girmesi ile birlikte İsrail'e karşı dış ticaret fazlası vermeye başlamıştır. Bununla birlikte ticaret dengesi Türkiye'nin lehinde gözükmesine rağmen, askeri ticaret dahil edildiğinde başa baş bir denge oluşacaktır.³⁸¹

Ticaret hacminin artmasında gerek Erbakan döneminde olsun gerekse Erbakan döneminden önce olsun iki ülke arasında ekonomik ve askeri alanda imzalanan birtakım anlaşma ve protokollerin etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle 23 Şubat 1996 tarihinde Orgeneral Çevik Bir tarafından imzalanan AEİA'ndan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler daha da artmıştır. Bunun etkisi ekonomik alanda da görülmüştür.

Şekil 2 : Erbakan Dönemi Türkiye-İsrail Arasındaki İhracat, İthalat ve Ticaret Hacmi Değişim Oranları

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* TÜİK verilerine göre hesaplanmıştır.

³⁸¹ Sarıaslan, ss. 14- 16.

Şekil 2’de görüldüğü gibi 1994 yılında ticaret hacmi %50 oranında büyürken en büyük değişiklik ihracatta (%122) olmuştur. 1995 yılındaki büyümeler orantılı olmuştur. Bu yılda ithalattaki artış daha fazla olmuştur. STA’nın 1996 yılında imzalanması ve 1997 yılında yürürlüğe girmesinden sonra ticaret hacmi %40 oranında artmıştır. Bu yılda ihracat %54 oranında yükselirken ithalattaki değişim %21 seviyelerinde kalmıştır. 1998 yılında büyüme orantılı bir şekilde devam etmiştir. 1990’lı yıllardan sonraki olumlu politikalar ve bu yönde imzalanan anlaşma ve protokollerin etkisi ticari alanda da görülmüştür.

Tablo 22

Erbakan Dönemi Türkiye’nin İsrail’e İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Bin USD)

Ürün Kodu	Ürün İsmi	1996	1997	1998
Toplam	Tüm Ürünler	254.781	391.514	479.507
2710	Demir-çelik ana sanayi	42.124	122.463	132.806
1711	Tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil	19.672	26.970	34.696
2720	Demir-çelik dışındaki ana metal sanayi	11.647	26.795	28.018
1730	Trikotaj (örme) ürünleri	14.612	17.257	22.831
2696	Taş	11.486	13.613	13.566
2694	Çimento, kireç ve alçı	17.667	21.112	12.616
2930	Başka yerde sınıflandırılmamış ev aletleri	3.508	7.288	12.169
2010	Kereste ve parke	4.719	5.712	11.852
111	Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	10.083	6.827	11.707
1810	Giyim eşyası (kürk hariç)	2.907	5.368	11.497
1514	Bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar	5.378	5.138	10.315
113	Meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri	6.375	7.983	9.434
2411	Ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç)	8.031	7.875	9.183
1513	İşlenmiş sebze ve meyveler	5.663	8.509	8.347
2610	Cam ve cam ürünleri	3.506	4.788	7.942
3230	Televizyon ve radyo alıcıları; ses ve görüntü kaydeden veya üreten teçhizat vb. ilgili araçlar	5.580	4.451	7.736

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* 1998 yılı esas alınmıştır.

Tablo 22’de Erbakan döneminde İsrail’e ihraç edilen ürünler en büyük değerden en küçük değere göre listelenmiştir. 1996 yılında imzalanan ve 1997 yılında

yürürlüğe giren STA’ndan sonra ihraç edilen ürün değerlerinin büyük bir oranda arttığı görülmektedir. Bu artış Erbakan hükümeti döneminden sonrada devam etmiştir.

Erbakan döneminde; demir-çelik ana sanayi ürünleri, demir-çelik dışındaki metaller, tekstil ürünleri, çimento, ev aletleri, kereste, tahıl ve bitkisel ürünler, giyim eşyası, bitkisel ve hayvansal yağlar, meyveler, işlenmiş sebze ve meyveler, plastik hammadde ve ürünleri, cam ve cam ürünleri ve rafine edilmiş petrol ürünleri Türkiye’nin İsrail’e ihraç etmiş olduğu başlıca ürünlerdir.³⁸²

Tablo 23

Erbakan Dönemi Türkiye’nin İsrail’den İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Bin USD)

Ürün Kodu	Ürün İsmi	1996	1997	1998
Toplam	Tüm Ürünler	192.627	233.681	282.827
2411	Ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç)	55.011	45.153	68.079
2413	Sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler	11.992	33.928	44.473
111	Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	18.004	38.465	29.534
1421	Kimya ve gübre sanayiinde kullanılan mineraller	1.810	2.901	14.033
112	Sebze, bahçe ve kültür bitkileri ürünleri	8.742	9.221	11.404
2412	Kimyasal gübre ve azotlu bileşikler	11.986	9.024	10.334
2520	Plastik ürünleri	5.803	7.750	9.721
3000	Büro, muhasebe ve bilgi işleme makinaları	1.441	2.812	5.761
3220	Radyo ve televizyon vericileri ile telefon, telgraf teçhizatı	4.180	5.483	5.753
5149	Atık ve hurdalar	1.899	5.428	5.162
2919	Diğer genel amaçlı makineler	8.545	7.942	4.561
2423	Tıpta ve eczacılıkta kullanılan kimyasal ve bitkisel kaynaklı ürünler	1.123	2.023	4.399
2421	Pestisit (haşarat ilacı) ve diğer zirai-kimyasallar	3.787	3.305	4.380
2927	Silah ve mühimmat	6.599	3.349	3.914
1729	Başka yerde sınıflandırılmamış tekstil ürünleri	245	917	3.260
3311	Tıbbi ve cerrahi teçhizat ile ortopedik araçlar	2.743	4.694	3.009
3190	Başka yerde sınıflandırılmamış elektrikli teçhizat	2.655	3.449	2.530
3410	Motorlu kara taşıtları ve motorları	0	6	2.474

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* 1998 yılı esas alınmıştır.

³⁸² TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”.

Tablo 23’te Türkiye’nin İsrail’den ithal etmiş olduğu başlıca ürünlerin listesi verilmiştir. 1990’lı yıllardan sonra özellikle 1996 yılında imzalanan ve 1997 yılında yürürlüğe giren STA’ndan sonra Türkiye’nin İsrail’den ithal etmiş olduğu ürünlerde de artış olmuştur. İthal edilen ürün kalemleri genellikle aynı ürünler olmakla birlikte yıllara göre sıralaması yer değiştirmiştir.

Erbakan döneminde Türkiye’nin İsrail’den ithal etmiş olduğu başlıca ürünler; ana kimyasal maddeler, sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler, tahıl ve bitkisel ürünler, kimya ve gübre sanayinde kullanılan mineraller, sebze, bahçe ve bitki kültür ürünleri, kimyasal gübreler ve azotlu bileşikler, radyo ve televizyon vericileri, tıpta ve eczacılıkta kullanılan kimyasal bitkisel kaynaklı ürünler, tıbbi ve cerrahi teçhizat ve ortopedik ürünler, silah ve mühimmat ile motorlu kara taşıtları ve motorlarıdır.³⁸³

3.3.3.3. Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye ile İsrail Arasındaki İhracat, İthalat, Ticaret Hacmi ve Dengesi

1998 yılında İsrailli birçok firma GAP kapsamında Şanlıurfa’ya bir dizi ziyarette bulunmuşlar, bölge ile ciddi bir şekilde ilgilendiklerini ve yatırım yapmak için yerli ortaklar aradıklarını Vali Şahabettin Harput’a iletmışlerdir. İsrail’in yeni atanan Türkiye Büyükelçisi Uri Bar Ner ise, anlık 650 milyon USD olan ticaret hacminin yıl sonu itibari ile 1 milyar USD üzerine taşımayı umduklarını, hatta bazı Türk bankalarının zirai ve tıbbi ürünlerin finansmanını temin etmek amacıyla İsrail bankaları ile görüşme yaptıklarını ifade etmiştir. Ayrıca bazı danışmanlık firmaları, Türk iş adamlarına İsrail ile yapılacak olan ortaklıkların ABD piyasasına da erişimi kolaylaştıracağı fikrini sürekli olarak empoze etmişlerdir. Türkiye-İsrail ortaklığı birçok Arap ülkesi tarafından eleştirilirken, Ürdün Türkiye-İsrail-Ürdün arasında Serbest Ticaret Bölgesi (İrbid kentinde) oluşturmak için çalışmalar yapmıştır. Ertuğrul Özkök’ün ifadesine göre; Refahyol hükümetinin iktidardan uzaklaştığı 30 Haziran 1997 tarihinden Haziran 1998’e kadar İsrail ile yapılan ticaret %47’lerden %58’lere ulaşmıştır. Anlaşılan o ki Refahyol sonrası iki ülke arasındaki ilişkiler tam gaz devam etmiştir.³⁸⁴

Erbakan sonrası ilişkiler ile orantılı olarak ticaret hacmi de artmaya başlamıştır. 1990 yılında Türkiye’nin İsrail’den ithalatı 62 milyon 515 USD iken, 1997 yılının

³⁸³ TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”.

³⁸⁴ Olson, ss.52-54.

birinci altı ayında 90 milyon 123 bin USD'ye çıkmıştır. Türkiye'nin İsrail'e yapmış olduğu ihracat 1990 yılında 40 milyon 406 bin USD iken, 1997 yılında ilk yarısında 188 milyon 538 bin USD'ye çıkmıştır.³⁸⁵

Tablo 24
Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye-İsrail Dış Ticaret Değerleri

Yıl	İhracat (Bin USD)	İthalat (Bin USD)	Ticaret Hacmi (Bin USD)*	Ticaret Hacmi Değişimi (%) *	Ticaret Dengesi (Bin USD)*
1999	585.239	298.257	883.496	16	286.982
2000	650.142	505.482	1.155.624	31	144.660
2005	1.466.913	804.691	2.271.603	70	662.222
2008	1.935.235	1.447.919	3.383.154	49	487.316
2009	1.522.436	1.074.727	2.597.163	-23	447.709
2010	2.080.148	1.359.639	3.439.787	32	720.509
2014	2.950.902	2.881.262	5.832.164	125	69.641
2015	2.698.139	1.672.501	4.370.640	-25	1.025.638
2016	2.955.545	1.385.605	4.341.150	-1	1.569.940
2017	3.407.436	1.505.113	4.912.549	13	1.902.323
2018	3.894.499	1.714.355	5.608.854	14	2.180.144
2019 **	3.200.208	1.372.735	4.572.943	-18	1.827.473

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* TÜİK verilerine göre hesaplanmıştır.

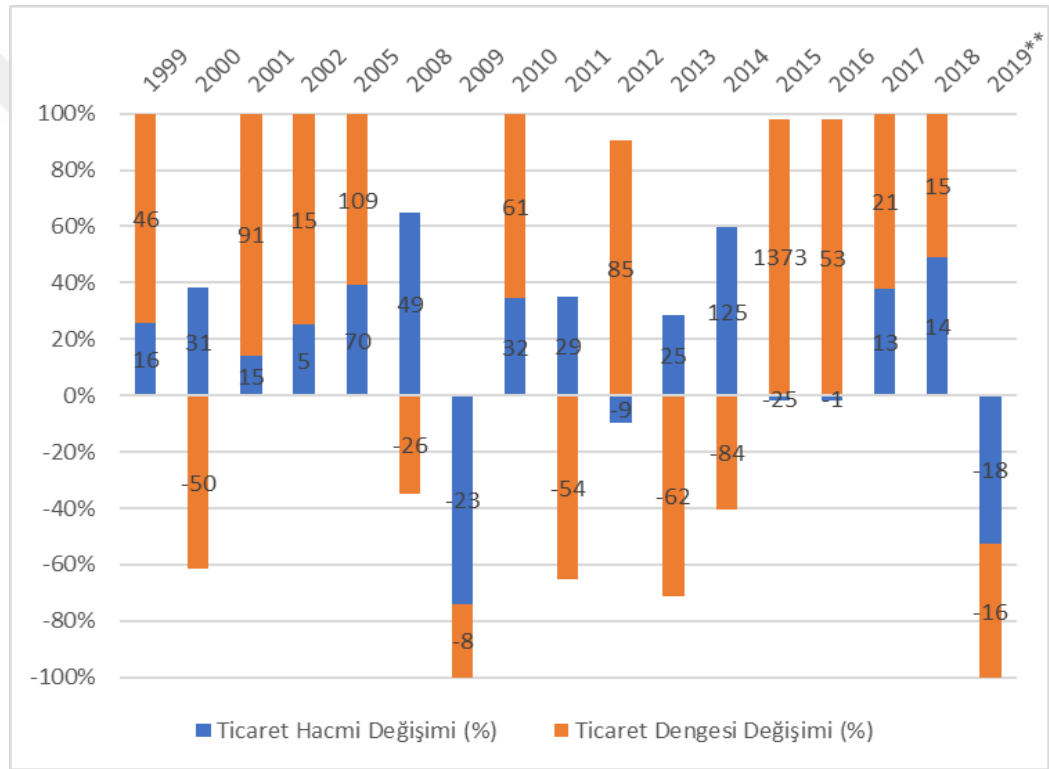
** 2019 verileri geçicidir.

1980 ve 2010 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin dış ticaretindeki ürünler çeşitlendiği gibi ülke ve bölgeler de genişlenerek çeşitlenmiştir.³⁸⁶ Bu yeni ortaklardan olan İsrail ile 1990'lı yıllarda ilişkilerin olumlu yönde seyretmeye başlaması ile birlikte ticaret sektörü de olumlu yönde etkilenmiştir. Özellikle askeri alanda imzalanan anlaşmaların, ilişkilerin gelişmesinde büyük etkisi olmuştur. Elde edilen ekonomik değerleri yeterli bulmayan iki hükümetin yetkilileri ilişkileri arttırma yönünde çaba göstermişlerdir. Bu amaçla iki ülke arasında 1996 yılında STA ve daha sonraki yıllarda da bir dizi anlaşma ve protokoller imzalanmıştır. STA'nın Erbakan hükümeti

³⁸⁵ Besalel, ss.312-314.

³⁸⁶ Şahin, s.422.

döneminde T.B.M.M.’den onaydan geçerek yürürlüğe girmesinden sonra ticaret hacmi yaklaşık %40 oranında büyüme elde etmiştir. Sonraki yıllarda da ticaret hacmi büyüyerek devam etmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 2014 yılında 5 milyar 832 milyon USD ile en yüksek seviyelerine ulaşmıştır. Türkiye ve İsrail bulunmuş oldukları coğrafyada söz sahibi konumunda olan iki önemli ülkedir. Farklı ideolojilere sahip olsalar da aralarındaki ticari ilişkileri (bazı zamanlarda gel-git’ ler olsa da) etkilemediği görülmektedir. 2018 yılı itibari ile ihracat ve ithalat değerlerinde bir önceki yıla oranla artış elde edilmiştir. Ticaret hacmi 5 milyar 608 milyon USD olarak gerçekleşmiştir.³⁸⁷

Şekil 3 : Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye-İsrail Arasındaki Ticaret Hacmi ve Dengesindeki Değişim Oranları

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* TÜİK verilerine göre hesaplanmıştır.

** 2019 verileri geçicidir.

³⁸⁷ TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail”

Şekil 3'teki verilere göre iki ülke arasındaki ticaret hacmindeki değişim pozitif yönlü olmuştur. Yalnız 2009 yılında ticaret hacmi (-%23) bir önceki yıla göre negatif yönlü olmuştur. Bunda 2008 yılı sonundaki küresel ekonomik krizin etkisi olduğu söylenebilir. Daha sonra ikili ticaret ivme kazanarak 2014 yılında en yüksek değerine (%125'lik değişim oranı) ulaşmıştır. Sonraki yıllardan günümüze kadar olan zaman dilimi içinde ticaret hacmi her yıl önceki yıllarla orantılı olarak büyümeye devam etmiştir. Ticaret dengesindeki değişiklikler ise yıllara göre değişiklik arz etmiştir. Denge 2000 (-%50), 2008 (-%26), 2009 (-%8), 2011 (-%54), 2013 (-%62) ve 2014 (-%84) yıllarında Türkiye'nin aleyhinde gerçekleşirken diğer yıllarda Türkiye'nin lehine dönmüştür. 2018 yılında ise ticaret hacminde %14'lük bir artış elde edilmiştir. Ticaret dengesinin azalmış olduğu yıllarda da denge Türkiye'nin lehine gerçekleşmiştir. Bu artışın sebebi olarak; son yıllarda Türkiye'nin tekstil, gıda gibi alt sanayi ürünleri yerine demir-çelik, motorlu taşıtlar ve motorları gibi üst sanayi ürünlerini ihraç etmeye başlaması olarak düşünülebilir.

Tablo 25
Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye'nin İsrail'e İhraç Etmiş Olduğu Başlıca Ürünler
(Milyon USD)

Ürün Kodu	Ürün İsmi	1999	2002	2005	2008	2014	2016	2017	2018	2019*
Toplam	Tüm Ürünler	585	861	1.467	1.935	2.951	2.956	3.407	3.894	3.200
2710	Demir-çelik ana sanayi	132	138	286	319	580	442	599	820	619
3410	Motorlu kara taşıtları ve motorları	2	93	150	302	483	394	461	435	490
1810	Giyim eşyası (kürk hariç)	27	58	58	92	185	243	263	287	253
2520	Plastik ürünleri	10	21	47	88	133	168	198	222	182
3691	Kuyumculuk ve ilgili maddeler	9	42	38	39	67	86	101	139	103
3130	İzole edilmiş tel ve kablolar	7	10	39	80	138	120	141	127	92
2720	Demir-çelik dışındaki ana metal sanayi	27	32	57	85	50	50	72	100	73
3610	Mobilya	11	21	16	19	32	54	74	91	88
2930	Başka yerde sınıflandırılmamış ev aletleri	14	20	44	61	88	94	99	89	79
2899	Başka yerde sınıflandırılmamış metal eşya	13	16	31	30	54	52	64	81	55
2693	Ateşe dayanıklı olmayan, kil ve seramik yapı malzemeleri	17	23	37	55	61	54	59	69	50
2694	Çimento, kireç ve alçı	12	24	20	23	38	51	56	65	69
2424	Sabun, deterjan, temizlik, cilalama maddeleri; parfüm, kozmetik ve tuvalet malzemeleri	12	20	35	47	53	52	60	63	46
2101	Kâğıt hamuru, kâğıt ve mukavva	3	14	20	29	47	53	49	62	49
2696	Taş	15	18	20	28	39	47	53	59	48
1730	Trikotaj (örme) ürünleri	31	23	29	37	54	60	61	57	35

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* 2019 yılı verileri geçicidir.

** Tablo verileri 2018 yılı esas alınarak oluşturulmuştur.

1980-1990'lı yıllarda tekstil, gıda sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünleri Türkiye'nin ihracatında ilk sıralarda yer alırken 2000'li yıllardan sonra ihraç edilen ürün çeşitlerinde önemli değişiklikler olmuştur. 2002 yılından sonra makine ve taşıt araçlarının ihracatında büyük gelişmeler elde edilmiştir.³⁸⁸ Tablo 25'deki veriler Tablo 19 ve 22' deki veriler ile birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'nin İsrail'e ihraç etmiş olduğu ürünlerin başında demir-çelik ana sanayi ürünleri geldiği görülmektedir.

³⁸⁸ Şahin, s. 417.

Özellikle son yıllarda motorlu kara taşıtları ve motorları, izole edilmiş tel ve kablolar, kuyumculuk ile ilgili maddeler, temizlik ve kozmetik ürünleri, kâğıt hamuru ve kâğıt ürünleri, halı ve kilim, tütün ürünleri ve genel amaçlı makinelerin ihracatında artış olmuştur. İlgili tablolarda yer verilen diğer ürünlerin ihracatı yıllara göre değişmekle birlikte Türkiye'nin İsrail'e ihraç etmiş olduğu başlıca ürünler arasında yer almaya devam etmektedirler.³⁸⁹

Tablo 26
Erbakan Dönemi Sonrası Türkiye'nin İsrail'den İthal Etmiş Olduğu Başlıca Ürünler (Milyon USD)

Ürün Kodu	Ürün İsmi	1999	2002	2005	2008	2014	2016	2017	2018*	2019*
Toplam	Tüm Ürünler	298	544	805	1.448	2.881	1.386	1.505	1.714	1.373
2320	Rafine edilmiş petrol ürünleri	14	74	186	239	1.919	584	558	734	71
2411	Ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç)	68	51	120	120	156	157	169	196	133
2413	Sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler	28	44	74	288	169	97	190	172	123
3110	Elektrik motor, jeneratör, transformatörler	1	0,387	0,878	2	72	25	61	82	44
5149	Atık ve hurdalar	2	4	78	125	80	31	44	73	74
2520	Plastik ürünleri	9	10	22	29	19	17	23	31	14
2919	Diğer genel amaçlı makineler	5	4	6	14	23	26	24	25	22
2101	Kâğıt hamuru, kâğıt ve mukavva	4	7	15	25	35	24	23	23	19
2421	Pestisit (haşarat ilacı) ve diğer zirai-kimyasallar	3	5	3	3	2	10	10	22	18
2921	Tarım ve orman makineleri	3	3	6	22	4	4	7	20	7
2412	Kimyasal gübre ve azotlu bileşikler	11	8	17	31	23	24	19	20	14
3320	Optik alet ve fotoğrafçılık teçhizatı	0,344	0,389	5	17	39	35	19	19	9
2429	Başka yerde sınıflandırılmamış kimyasal ürünler	3	5	12	12	14	14	21	18	12
2911	İçten yanmalı motor ve türbin; (uçak, motorlu taşıt ve motosiklet motorları hariç)	0,047	0,01	3	0,01	16	19	36	17	3
3530	Hava ve uzay taşıtları	1	126	0,578	12	2	7	13	17	10
3311	Tıbbi ve cerrahi teçhizat ile ortopedik araçlar	3	3	14	16	23	19	16	14	8

Kaynak: TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”, Ağustos 2019, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

* 2019 yılı verileri geçicidir.

** Tablo verileri 2018 yılı esas alınarak oluşturulmuştur.

³⁸⁹ TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”.

1980’li yılların ortasından itibaren dış ticaretteki serbestleşmenin etkisiyle 1981 ve 2010 yılları arasındaki dönemde Türkiye’nin ihraç etmiş olduğu ürünlerde olduğu gibi ithal etmiş olduğu ürün çeşitlerinde de önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönem arasında yatırım malları, hammaddeler ve tüketim malları ithalatı önemli yer tutmuştur. Türkiye’nin ithalatında özellikle enerji ürünlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır.³⁹⁰

Tablo 26’daki veriler Tablo 20 ve 23’teki veriler ile birlikte değerlendirildiğinde Türkiye’nin İsrail’den ithal etmiş olduğu ürünlerin başında rafine edilmiş petrol ürünleri, ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç) ve sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler gelmektedir. İthal edilen başlıca ürünler listesinde genellikle aynı ürün grupları olmakla birlikte ürün gruplarının sıralaması yıllara göre yer değişikliği arz etmiştir. Ayrıca son yıllarda özellikle elektrik motoru-jeneratör ve transformatör, içten yanmalı motor ve türbin, optik alet ve fotoğrafçılık malzemeleri ve tıbbi ve cerrahi malzemelerinin ithalatında artış olduğu gözlenmektedir.³⁹¹

STA’nın yürürlüğe girdiği ilk zamanlarda ikili ticaret hacmi %211,4 seviyelerinde artmıştır. İsrail’in Türkiye’ye yapmış olduğu ticaret toplam ticareti içinde 1996 yılında %0,67’ye, 2001 yılında ise %1,85’e çıkmıştır. STA’nın ilk beş yılında Türkiye’nin İsrail’e yapmış olduğu metal ihracatı %172,8, kimyasal ürünlerde %199, tekstil ürünlerinde %2012,9 ve ulaşım ürünlerinde %695 oranında artmıştır. Ticaret hacmi sürekli artarak 2001 yılında 1,3 milyar USD, 2010 yılında 3,5 milyar USD seviyelerine 3,5 milyar USD,³⁹² 2018 yılında ise 5,6 milyar USD seviyelerine çıkmıştır.

Türkiye ve İsrail arasındaki ekonomik ilişkiler daha ziyade savunma sanayi, müteahhitlik hizmetleri, yatırımlar ve dış ticaret alanları üzerinde yoğunlaşmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler 1990’lı yıllardan özellikle STA’nın imzalanmasından sonra ivme kazanmış olsa da istenilen seviyeye gelmemiştir. İsrail ve Türkiye’nin coğrafi olarak birbirine yakın ve ekonomik açıdan birbirini tamamlayıcı özellikte olması geniş ölçekli ekonomik işbirliğine de imkân tanımıştır. İsrail Türk firmaları için; sanayi ürünleri, ambalaj malzemeleri, kâğıt ürünleri, cam-seramik ve inşaat ürünleri, makine

³⁹⁰ Şahin, ss.419-420.

³⁹¹ TÜİK, “Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret”.

³⁹² Burcu Gültekin Punsmann, “Türkiye-İsrail: Ekonomi ve Siyasetin Ayrışmasına Doğru”, **TEPAV Değerlendirme Notu**, N201148, Ağustos 2011, ss.1-4. <https://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/446> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019).

ve teçhizatlar, beyaz eşya, kuyumculuk malzemeleri, hazır giyim, tekstil, kimya sanayi, binek otomobilleri ve yan sanayi, kablolar, bitkisel yağlar, hazır gıdalar, işlenmiş tarım ürünleri, hububat ve meyveler gibi alanlarda pazar oluşturmaktadır.³⁹³ Fakat mevcut olan “İsrail-Filistin sorunu” iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri olumsuz yönde etkilemektedir. Buna rağmen Türkiye, İsrailli iş adamlarının en çok rağbet etmiş olduğu ülkelerden birisi konumundadır.³⁹⁴

3.3.3.4. İkili Ticarete Yaşanan Sorunlar

Türkiye ve İsrail arasındaki ticaretin artmaya başlamasıyla ortaya çıkan sorunların sayısı da çoğalmaya başlamıştır. Ürünün kalitesinin beğenilmemesi sebebiyle geriye gönderilmesi, fiyat indiriminin yapılmaması ve satılan ürünün ücretinin alınamaması gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Türk firmaları arasındaki rekabeti bilen İsrailli firmalar, Türk firmalarını açık hesap üzerinden çalışmaya zorlamaktadırlar. Bu durum satılan ürünün parasının alınamadığı durumlarda tahsilatı zorlaştırmaktadır. Bu sebeple Türk firmalarının yazılı anlaşma yaparak çalışmalarını tavsiye edilmektedir. 1990’lı yıllardan sonra ikili ticaretin gelişmeye başlaması ve artarak devam etmesi göz önünde bulundurulduğunda, her iki ülke bankalarının karşılıklı olarak şube açmalarının maliyeti düşürücü etkisi olacağı düşünülmektedir.

Musevi dinine mensup olan İsrail’e et ürünlerinin satılabilmesi için “Koşer Sertifikasının” olması gerekmektedir. Sertifikanın temininde yaşanan sorunlar ihracatı olumsuz etkilemektedir. Türk iş adamlarının İsrail’e gidebilmek amacıyla almak zorunda oldukları vize işlemlerinde yaşamış oldukları zorluklar caydırıcı olmaktadır. İsrailli firmaların, Türkiye’den almış oldukları ürünlerin hiçbir Arap ülkesine uğramasını istememelerinden dolayı Türk firmaları İsrail’e olan ihracatını çoğunlukla deniz yolu ile yapmaktadırlar. Soğuk havalı konteynerleri temin etmekte yaşanan sorunlardan dolayı bozulabilir ürünlerin ihracatında istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

³⁹³ İpekyolu Kalkınma Ajansı, “Ortadoğu Durum Raporu”, s.38.

³⁹⁴ SDE Stratejik Düşünce Enstitüsü Analiz, “Türkiye-İsrail İlişkileri”, (Ekim 2011), https://www.academia.edu/32782657/T%C3%BCrkiye-%C4%B0srail_%C4%B0li%C5%9Fkileri_SDE_Analiz (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019) s.3.

Yaş- kuru sebze ve meyvelerde İsrail'in koymuş olduğu zirai karantina denetimi bu ürünlerin ihracatında engel oluşturmaktadır.³⁹⁵

3.3.4. İki Ülke Arasındaki Politik Sorunlar ve Ülkelerin Ticaretine Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1376 yılında Macaristan'dan, 1394 yılında Fransa'dan ve 1492 yılında İspanya'dan sürgün edilen Yahudileri kabul etmesi, Yahudilerin Türk milletine karşı sempati duymasına yol açmıştır. Yahudiler tarafından Yahudi- Türk dostluğunu ilerletmek amacıyla 500. Yıl Vakfı kurulmuştur. Bu vakıf ile Türkler 'in üstün insanlık vasıflarını tüm dünyaya tanıtmayı amaçlamışlardır. Yahudiler, Osmanlı Devleti'nde önemli görevlere gelmişler, özellikle ticari hayatta Türklere güzel bir örnek olmuşlardır. İki millet arasındaki dostluk ilişkileri Türkiye'nin II. Dünya Savaşında Nazi Almanya'sından kaçan Yahudilere kucak açmasıyla daha çok perçinlenmiştir. İki toplum arasında yaşanan iyi ilişkiler devletler arasındaki ilişkileri de etkilemiş ve siyasi alanda uzun süre etkisini göstermiştir. Nitekim İsrail devletinin 1948 yılında kurulmasından sonra İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke Türkiye olmuştur. Türkiye'nin bu tavrı, Ortadoğu'da Batılı devletlerin bir temsilcisi olarak görülmesine sebep olmuştur.³⁹⁶

Türkiye'nin İsrail politikası genellikle ABD ile paralel olarak gitmiştir. Fakat İsrail-Filistin sorunu da ilişkilerde belirleyici olmuştur. Bu sebeple İsrail ile olan ilişkiler zamana göre farklılık arz etmiştir. İlişkiler 1980'li yıllarda yumuşama dönemine girmiş, 1990'lı yıllarda ise yakın işbirliğine dönüşmüştür. Bu yıllarda ilişkiler çoğunlukla güvenlik mihverinde gelişmiştir.³⁹⁷ İki ülke arasında öncelikli olarak savunma sanayi alanında AEİA ve SSİA imzalanmıştır. Bu anlaşmaların etkisiyle; başta turizm, tarım ve ticaret alanları olmak üzere çeşitli alanlarda ilişkiler artmaya başlamıştır. Bu çerçevede birçok anlaşma ve protokol imzalanmıştır. (Bu anlaşma ve protokollere İsrail ile imzalanan anlaşmalar ve protokoller bölümde detaylıca yer verilmiştir.) Anlaşmaların etkisi ile ikili ticarete artışlar gözlenmiştir. Tablo 21' de

³⁹⁵ T.C. Ticaret Bakanlığı, "İsrail Ülke Profili, Türkiye ile Ticaret".

³⁹⁶ Abdulkadir Çevik, Bahar Senem Çevik Ersaydı, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Psiko-Politik Etkenler ve Toplumsal Algılar", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 2011, ss.2-3.

³⁹⁷ Çevik ve Çevik Ersaydı, s.3.

belirtildiği üzere iki ülke arasındaki ticaret hacmi 1996 yılında 447 milyon USD iken, STA'nın yürürlüğe girmesinden sonra %40 artarak 625 milyon USD olmuştur.³⁹⁸

Son yıllarda dünyadaki değişime uygun olarak, Türkiye'nin Ortadoğu politikası ve İsrail ile olan ilişkileri de dönüşüme uğramıştır. İlişkiler sadece güvenlik kapsamında şekillenmemiş, yaşanan krizler de etkili olmuştur. Özellikle; Hamas liderinin Türkiye'yi ziyaret etmesi, İsrail'in yaptığı Dökme Kurşun Operasyonu, Davos'ta yaşanan One Minute Krizi, Anadolu Kartalı tatbikatının iptal edilmesi, Ayrılık dizisi, Alçak Koltuk Krizi ve Mavi Marmara Krizi daha ziyade siyasi ve toplumsal ilişkilerde etkili olmuştur.³⁹⁹ İsrail ve Türkiye arasındaki siyasi krizlerden en az etkilenen ticari ilişkiler olmuştur. Öyle ki krizlerin olduğu dönemlerde dahi ivme yükselmeye devam etmiştir.

Kriz dönemlerindeki ticari ilişkiler; Tablo 24'de ifade edildiği gibi iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2008 yılında 3 milyar 383 milyon USD iken, (-) %23 azalarak 2009 yılında 2 milyar 597 milyon USD olarak gerçekleşmiştir.⁴⁰⁰ Her ne kadar bu düşüşün sebebi olarak akla Davos'taki "one minute" (2009) krizi gelse de 2008 küresel ekonomik krizinin daha etkili olduğu söylenebilir. 2010 yılı başlarında yaşanan Alçak Koltuk Krizi ve ilişkilerin ciddi bir şekilde etkilenmiş olduğu Mavi Marmara krizi (2010) sonrasındaki yıllarda ticaret hacmi büyümeye devam etmiştir. Ticaret hacmi 2010 yılında %32 büyüyerek 3 milyar 439 milyon USD olurken, 2011 yılında %29 büyüme elde ederek 4 milyar 448 milyon olarak gerçekleşmiştir. Anlaşılan o ki iki ülke arasında yaşanan siyasi ve askeri krizlerin ekonomiye önemli bir etkisi olmamıştır. Ticaret hacmi büyümeye devam etmiştir.⁴⁰¹ Nitekim ticaret hacmi 2018 yılında bir önceki yıla göre %14 oranında büyüyerek 5 milyar 609 milyon olarak gerçekleşmiştir.⁴⁰²

Yaşanan krizlere rağmen ticari ilişkilerin artarak devam etmesi, bölgede barış ve istikrarın temin edilebilmesi adına İsrail ile iletişime geçilebileceğinin sinyallerini vermektedir. 1990'lı yılların başlarından itibaren Arap ülkeleri ile İsrail arasında

³⁹⁸ TÜİK, "Dış Ticaret İstatistikleri, Ükelere Göre Dış Ticaret, İsrail".

³⁹⁹ Çevik ve Çevik Ersaydı, ss.9-15.

⁴⁰⁰ TÜİK, "Dış Ticaret İstatistikleri, Ükelere Göre Dış Ticaret, İsrail".

⁴⁰¹ Bahar Bakır, "Dünden Bugüne Türkiye-İsrail İlişkileri", **Habertürk**, (6 Temmuz 2016), <https://www.haberturk.com/yazi-dizisi/haber/1262938-dunden-bugune-turkiye-israil-iliskileri> (Erişim Tarihi: 17 Eylül 2019).

⁴⁰² TÜİK, "Dış Ticaret İstatistikleri, Ükelere Göre Dış Ticaret, İsrail".

başlayan barış görüşmeleri de Türkiye'ye Ortadoğu politikalarını belirleme ve İsrail ile yakın ilişkiler kurma noktasında kolaylıklar sağlamıştır.⁴⁰³

Ülkeler arasında yaşanan siyasi krizlerin ikili ticarete önemli bir derecede olumsuz etkisi olmamıştır. Fakat turizm alanında etkileri hissedilmiştir. Nitekim 2008 yılında İsrail'den Türkiye'ye gelen turist sayısı 558 bin kişi iken, 2009 (Davos Krizi) yılında 311 bin kişi, 2010 (Alçak Koltuk ve Mavi Marmara Krizi) yılında 109 bin kişi, 2011 yılında 84 bin kişi olmuştur. 2012 yılında az bir miktar artarak 84 bin kişi ve 2013 yılında 165 bin İsrailli turist Türkiye'ye gelmiştir. Özellikle 2010 yılında Türk havayolu şirketleri İsrail'e yapılan uçuş sayısını yarıya indirmişlerdir.⁴⁰⁴

Turizm Bakanlığı'nın verilerine göre İsrail'den gelen turist sayısı 2017 yılında 48. 245 kişi, 2018 yılında 49.814 kişi olurken 2019 geçici verilerine göre 58.069 kişi olmuştur. İsrail'den gelen turist sayısının Türkiye turizmi içerisinde üç yılın ortalaması olarak %1,09 payı bulunmaktadır. İlişkilerin normale dönmesi ile birlikte İsrail'den gelen turist sayısının da artması beklenmektedir.⁴⁰⁵ Sonuç olarak iki ülke arasında yaşanan siyasi krizler Türkiye'ye gelen İsrailli turist sayısında düşüşlere sebep olmuştur. Turist sayısındaki düşüşler ise doğrudan ekonomik kayba neden olmuştur. Türkiye'ye gelen turist sayısında yaşanan bu düşüşler siyasi krizlerin ekonomik etkisi olarak değerlendirilebilir.

3.3.5. İki Ülke Arasındaki Ticaretin Siyasi Açıdan Değerlendirilmesi

İki ülke arasındaki siyasi ilişkileri değerlendirirken; uluslararası ortamın etkisi, Türkiye ve İsrail'in bölge içerisinde komşu devletlerden duydukları güvenlik tehlikesi, İsrail'in ekonomik ve teknolojik olarak gelişmiş ülke olması, ABD ve Batılı ülkelerin Türkiye'de insan hakları ihlalleri olduğunu ileri sürerek Türkiye'ye savunma sanayi ürünlerini satmada çekimser davranmalarına karşın İsrail'in problem çıkarmaması, ABD'nin Ortadoğu politikalarında Türkiye ve İsrail'i birlikte partner ülke olarak görmesi, Yahudi ve Türkler 'in birlikte yaşamış oldukları dönemlerde herhangi bir sorun yaşamamış olmaları, Filistin sorunun ancak İsrail ile diyalogun açık tutulması ile

⁴⁰³ Türel Yılmaz, "Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2010, s.17.

⁴⁰⁴ Bakır.

⁴⁰⁵ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Turizm İstatistikleri, Eylül 2019 Sınır Bülteni", 2019, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> (Erişim Tarihi: 12 Kasım 2019).

çözölebileceği düşöncesi ve İsrail ile yaşanan birtakım krizlerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.⁴⁰⁶

Türkiye'nin 1949 yılında İsrail'i tanınması⁴⁰⁷ ile başlayan ilişkilerde 1980'li yıllara kadar bölgede yaşanan siyasi sorunlar etkili olmuştur. 1956 yılında Süveyş Kanalı krizi sebebiyle diplomatik ilişkiler maslahatgözar seviyesine düşüröldüğünde ticaret hacminde de düşüşler yaşanmıştır. 1970'li yıllarda ise hem Türkiye'de uygulanan ithal ikameci ekonomi politikası hem de küresel petrol krizi sebebiyle ticari ilişkilerde gelişme sağlanamamıştır. 1980'li yılların başlarında İsrail'in bölgede gütmüş olduğu politikalar nedeniyle ilişkiler sınırlı düzeyde kalmıştır.1980'li yılların sonlarına doğru gelindiğinde ise Türkiye'nin bazı Arap devletleri ile yaşamış olduğu sorunlar (Türkiye'nin Bulgaristan ve Kıbrıs politikasının Arap Devletleri ve FKÖ tarafından desteklenmemesi, GAP projesi nedeniyle vuku bulan su sorunu ve PKK'nın desteklenmesi) İsrail ile yakınlaşmasını sağlamıştır.⁴⁰⁸

1991 Madrid Barış Görüşmeleri ile ilişkiler artmaya başlamasından sonra Türkiye İsrail'deki temsilciliğini büyükelçilik seviyesine yükseltmiştir. 1992 yılında Türkiye tarafından Dışışleri Bakanlığı seviyesinde, İsrail tarafından 1994 yılında Cumhurbaşkanlığı seviyesinde yapılan ziyaretler ile ilişkiler hız kazanmıştır. Bu ziyaretler esnasında iki ölkede arasında bir dizi ekonomik ve askeri anlaşmalar yapılmıştır. Türkiye bu anlaşmalar ile Soğuk Savaş dönemi sonrası yaşamış olduğu ekonomik ve siyasi çıkmazlardan kurtulmak amaçlamıştır.⁴⁰⁹ 1996 yılında imzalanan SSİA ile Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerde Filistin meselesi ön koşul olmaktan çıkmıştır. 1997 yılında karşılıklı üst düzey ziyaretlerde artışlar olmuştur. Karşılıklı ziyaretler ve ilişkiler incelendiğinde, sağlanan işbirliğinin Arap-İsrail çatışmasından uzak olduğu görölecektir.⁴¹⁰

Türkiye ve İsrail arasında 1990'lı yılların başında başlayan ve askeri ve ticari alanda yapılan anlaşmalar ile ivme kazanan ilişkiler, 1990'lı yılların sonuna doğru

⁴⁰⁶ Yılmaz, ss.17-18.

⁴⁰⁷ İnbar, s.7.

⁴⁰⁸ Sariaslan, ss.2-3.

⁴⁰⁹ Tuncay Kardaş, "Türkiye-İsrail İlişkilerinin 'Analiz Düzeyi' Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006", **Ortadoğu Yıllığı** **2005**, https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/18_turkiye_israil_iliskilerinin_analiz_duzeyi_.pdf (Erişim Tarihi: 23 Eylül 2019), ss.337-339.

⁴¹⁰ Sariaslan, s.8.

yavaşlamaya başlamıştır. 1998 yılında Suriye ile imzalanan Adana Mutabakatı sonrası, başta Suriye olmak üzere Arap ülkeleri ile olan ilişkiler artmaya başlamıştır. Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki önceliği, İsrail'den Arap ülkelerine kaymaya başlamıştır. Fanatik lider Ariel Şaron'un 28 Eylül 2000 tarihinde Doğu Kudüs ve Mescid-i Aksa'yı ziyareti ile başlayan İkinci İntifada sonucu, İsrail'in Filistin'e karşı orantısız güç kullanmasına Türkiye tarafından sert tepkiler gelmiştir. İsrail, Türkiye tarafından uyarılmasına rağmen, Filistin'e karşı operasyonlarına devam etmiştir. Türkiye'de İsrail karşıtı protesto yürüyüşleri düzenlenerek, İsrail "soykırım" yapmakla suçlanmıştır. Bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açmıştır. Buna rağmen, askeri ve ekonomik ilişkiler herhangi bir sekteye uğramadan devam etmiştir.⁴¹¹ 2000'li yıllarda Türkiye'nin AB'ne uyum paketi sürecinde yapmış olduğu reformlar, küresel ekonomiye katılımın hızlanması, STK ve iş çevrelerinin etkilerinin artması ve ekonomi odaklı dış politikanın güçlenmesi ve demokratikleşmesi, askeri ve siyasi alanda işbirliği yapan Türkiye ve İsrail'in ticari alanda da eklemlemesini sağlamıştır. Ticari alandaki ilişkiler, 2010 yılından sonra iki ülke arasında yaşanan gerilimlere rağmen, önemli bir şekilde etkilenmeden büyümeye devam etmiştir.⁴¹²

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) hükümetinin iktidara geçmesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır. Bunun sebebi İsrail'in Filistin'e yapmış olduğu operasyonlar ve 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgal etmesiyle birlikte Irak'ın kuzeyinde yapmaya başladığı faaliyetlerdir. İsrail, kendi devletin bekası için etrafında bölünmüş Arap devletleri istemektedir. Bu sebeple Irak'ın işgalini fırsat bilerek bölgedeki etnik grupları hareketlendirmeye çalışmıştır. Bu durum Türkiye tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü; İsrail'in bölgede olası bir Kürt devleti kurulması noktasında Kürt unsurlarını desteklemesi, iki ülke arasında siyasi sorunların büyümesine ve 1990'lı yıllardan beri büyüme yönünde ivme kazanmış olan ticari ilişkilerin kesilmesine sebep olabilirdi.⁴¹³

2006 yılında, Filistin seçimlerini kazanan Hamas lideri Halid Meşal'in Türkiye'yi ziyaret etmesi ve İsrail'in Lübnan'a saldırması sebebiyle ilişkiler gerilmiştir. Politik gerginliğe rağmen ekonomik ilişkiler bu durumdan fazla etkilenmemiştir. 2007

⁴¹¹ Yılmaz, s.19.

⁴¹² Sariaslan, s.3.

⁴¹³ Yılmaz, ss.19-20.

yılında STA gereği 15 tarım ürününde vergiler %18'den %15,5'a düşürülmüştür. 2008 yılında diplomatik ilişkilerde yakınlaşma olmuştur. Fakat bu yakınlaşma İsrail'in Gazze'ye düzenlemiş olduğu Dökme Kurşun Operasyonuna kadar devam etmiştir. Ekonomik ilişkiler bu durumdan yine etkilenmemiştir. 2009 yılındaki "one minute krizi", 2010 yılındaki "alçak koltuk krizi" ve 2001 yılından beri birlikte yapılan "Anadolu Kartalı Tatbikatından" İsrail'in çıkarılması sonucu gerginleşen ilişkilerin etkisi ticari alanda da hissedilmiştir. 2008 yılında 3,3 milyar USD olan ticaret hacmi 2009 yılında 2,6 milyar USD'ye gerilemiştir. Fakat bunda, daha ziyade küresel ekonomik krizin etkileri olduğu düşünülmektedir. 2010 yılında yaşanan "Mavi Marmara Krizi" ile kopma noktasına gelen siyasi ve askeri krizlere rağmen ticaret hacminde %32'lik bir artış gözlemlenmiştir.⁴¹⁴

2014 yılında İsrail'in başlatmış olduğu "Koruyucu Hat Operasyonu" ve Mescid-i Aksa'ya yönelik baskını ile iki ülke arasında siyasi alanda gerginlikler baş göstermiştir. Buna rağmen 2014 yılında ticaret hacmi 5,8 milyar USD ile bugüne kadar olan en yüksek değerde gerçekleşmiştir. 2015 ve 2016 yıllarında siyaseten yaşanan krizlerin ekonomi sahasında da sınırlı etkileri gözlenmiştir. 2015 yılında ticaret hacmi 4,3 milyar USD olarak gerçekleşmiştir. Bunun fiyat etkisi kaynaklı olduğu düşünülmektedir. 2017 yılında da politik ilişkilerin istenen seviyede olmamasına rağmen ticaret hacmi 4,9 milyar USD olmuştur. 2018 yılında ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyıp büyükelçiliğini Kudüs'e taşıması, İsrail'in Batı Şeria'da yasadışı yerleşim faaliyetlerinde bulunması ve Türkiye'nin İİT başkanlığını yürütmesi ile siyasi alanda ilişkiler tekrar gerginleşmeye başlamıştır. 2018 yılındaki geçici verilere bakıldığında dış ticaret hacminin 5 milyar USD üzerinde olduğu görülmektedir.⁴¹⁵

Sonuç olarak denilebilir ki; İsrail ve Türkiye arasında 1990'lı yıllardan itibaren başlayan olumlu ilişkiler ile ekonomik işbirliği ve ticari ilişkiler de artmaya başlamıştır. İsrail, Türk firmalar için önemli bir Pazar haline gelmiştir. Türk firmalar, İsrail vasıtasıyla ABD pazarına girerken, İsrailli firmalar da Türkiye vasıtasıyla Orta Asya Türk devletlerine açılarak kendilerine yeni pazarlar bulmuşlardır. Yaşanan siyasi krizlerin ikili ticarete önemli bir etkisi olmamıştır. Ticaret hacmi büyümeye devam etmiştir. İhracat ve ithalat değerleri dönemlere göre dalgalanmış olsa da ticaret dengesi

⁴¹⁴ Sariaslan, ss.17-19.

⁴¹⁵ Sariaslan, ss.19-22.

Türkiye lehinde seyretmiştir. İki ülke arasında karşılıklı bağımlılık seviyesinde oluşan ekonomik ilişkiler ve özel çıkarlar ağı neticesinde ekonomik faydacılık, siyasi ve politik gerginliklerden etkilenmemektedir.

3.3.6. İki Ülke Arasındaki Ticaretin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi

Ülkeler dış politikalarını; askeri, siyasi, ekonomik ilişkilerine ve tarihi, kültürel, ideolojik yakınlıklarına göre oluştururlar. İçinde bulundukları dönemde ise mevcut güç dengelerine göre bazen ideolojik temelli bazen de çıkar odaklı siyaset belirlerler. Türkiye, İsrail ile olan ilişkilerini bu çerçevede yürütmüştür. Bulunmuş olduğu coğrafyada 1980’li yıllara kadar denge politikası gütmüş ve bölge ülkeleri ile düşük seviyeli ilişkiler kurmuştur. İsrail ile daha ziyade istihbarat işbirliğine dayalı ilişkiler kurmuştur. 1980’li yıllardan itibaren istihbarat işbirliği ile birlikte askeri ve ekonomik alanlarda da işbirliği yapmıştır.⁴¹⁶

Günümüzde ulus devletlerin birbiri ile olan ilişkilerinde siyasi alan ve ekonomik alan birbirinden ayrılmıştır. “Faydacılığın” esas olduğu ekonomik ilişkilerde siyasi ve politik gerginliklerin pek etkisi olmamıştır. Türkiye ve İsrail arasında da dönemsel olarak yaşanan siyasi gerginlikler ikili ticaret üzerinde önemli bir etki yapmamıştır. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi büyüyerek devam etmiştir.⁴¹⁷

Türkiye, bölgedeki Arap ülkeleri ile olan ticaretini, siyasi ilişkilere göre şekillendirmiştir. Ekonomik ilişkilerin artması ya da azalması siyasi ilişkilere bağlı olmuştur. Siyasi ilişkilerin iyi olduğu Arap ülkeleri ile olan ticaret yüksek olurken, ilişkilerin kötü olduğu ülkeler ile yapılan ticaret düşük olmuştur. İsrail ile olan ticaret ise siyasi ilişkilerden ve krizlerden etkilenmeyerek her geçen yıl büyümeye devam etmiştir.⁴¹⁸

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri değerlendirirken ülkelerin sahip olduğu ekonomik ve teknolojik imkânların bilinmesi doğru analiz yapılabilmesine yardımcı olacaktır. Bilindiği gibi İsrail yüksek teknoloji endüstrisine sahip olan ve Ar-ge çalışmalarına önem veren bir ülkedir. İsrail’in ihracatında yüksek endüstri grubu ürünler

⁴¹⁶ Bekir Aydoğan, “Bir Analiz: Türkiye-İsrail İlişkileri”, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, (22 Nisan 2011), <https://orsam.org.tr/tr/bir-analiz-turkiye-israil-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019).

⁴¹⁷ Gültekin Punsmann, s.1.

⁴¹⁸ Özlem Tür, “İsrail’in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 5, Sayı 54, (Haziran 2013) s.30.

önemli bir yer tutmaktadır. O yıllarda Türkiye'nin ihracatında ise daha ziyade alt sanayi grubu ürünler yer almakta ve yüksek teknoloji ürün imalatına ihtiyaç duyulmaktadır. Türkiye bu amacına ulaşabilmek için İsrail ile ticari işbirliğini gerekli görmektedir. Ayrıca Türkiye İsrail ile yapılacak olan işbirliği sayesinde ihraç ürünlerini İsrail vasıtasıyla başta ABD pazarı olmak üzere üçüncü ülke pazarlarına satma imkânını elde etmiş olacaktır. İsrail ise gelişmiş savunma sanayi ve ileri endüstri ürünlerine yeni pazarlar bulabilmek için Türkiye ile işbirliğini gerekli görmektedir. Türkiye vasıtası ile Orta Asya devletleri pazarına ulaşabilmeyi amaçlamaktadır.⁴¹⁹

Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinde 1997 yılında yürürlüğe giren STA'nın büyük yeri bulunmaktadır. Türkiye bir taraftan İsrail ile STA imzalarken, diğer yünden AB ile imzalamış olduğu Gümrük Birliği anlaşmasının gereği olarak üçüncü ülkelerle tercihli ticaret anlaşmaları yapmıştır. Anlaşmalar, Gümrük Birliği kapsamında 2000 yılında imzalanmıştır. Türkiye ve İsrail arasındaki STA ise 1996 yılında imzalanmıştır. Bu durum, Türk idarecilerin Türkiye'nin ekonomik ihtiyaçlarına ve iktisadi faydasına göre hareket ettikleri yönünde değerlendirilmiştir. Aynı zamanda Türk firmaları STA ile sadece İsrail pazarına değil, ABD ve Filistin ve Ürdün gibi diğer pazarlara da ulaşmış olacaktır. Nitekim STA'nın yürürlüğe girmesinden sonra artan ilişkilerle ticaret hacmi pozitif yönlü büyümüştür.⁴²⁰

İsrail ile olan siyasi gerginliklerin ikili ticarete etkisi yok denecek kadar az olmuştur. Ticaret hacmi büyüme yönlü olmuştur. Dış ticaret dengesi 1990'lı yıllardan sonra Türkiye'nin lehine gerçekleşmiştir.⁴²¹

Erbakan iktidara geldiği zaman her iki ülke tarafında ilişkilerin olumsuz etkileneceği yönünde beklentiler oluşmuştur. Bu beklentilerin oluşmasında şüphesiz Erbakan'ın iktidara gelmeden önce yapmış olduğu konuşmaların payı büyüktür. Erbakan; İsrail'i Siyonist bir ülke olarak niteleyerek, çeşitli araçlar vasıtasıyla dünyayı sömürmekle suçlamıştır. Hükümeti kurdukları takdirde de İsrail ile yapılan anlaşmaları iptal edeceklerine dair beyanatlar vermiştir. Fakat iktidara geldikleri zaman beklenin aksine yapılan anlaşmalar iptal edilmemiş, yeni anlaşmalar imzalanmıştır. 1996 yılında

⁴¹⁹ Yılmaz, s.18.

⁴²⁰ Sarıaslan, s.14.

⁴²¹ Haluk Yergin, Mehmet Mercan ve Abdullah Erol, "Türkiye İsrail İlişkilerinin Ekonomi Politik Analizi", **Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2012 http://www.sobiad.org/eJOURNALS/dergi_SBD/arsiv.html (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019) s.162.

imzalanan STA'nın kendi iktidarları döneminde 1997 yılında T.B.M.M.'de onaylanarak yürürlüğe girmesi ile de ticaret hacmi %40 oranlarında artış göstermiştir. İdeolojik farklılıklar ve siyasi krizlere rağmen Türkiye ve İsrail arasındaki ticari ilişkiler büyümeye devam etmiştir. Sonraki yıllarda da AK Parti hükümeti kurulduğu zamanlarda da ticari ilişkiler yaşanan siyasi krizlerden etkilenmemiştir.

İdeolojik farklılıkların ve siyasi krizlerin iki ülke arasındaki ticarete önemli bir etkisinin olmamıştır. Tablo 21 ve 24'deki verilerde de görüleceği üzere Erbakan'ın iktidarı zamanlarında, 1996 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 447 milyon USD iken, 1997 yılında %40'lık artış ile 625 milyon USD olmuştur. AK Parti iktidara gelmeden önce 2001 yılında 1 milyar 334 milyon USD olan ticaret hacmi, 2002 yılında 1 milyar 405 milyon USD olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılında yaşanan krizlere rağmen ticaret hacmi %32'lik bir artışla 3 milyar 439 milyon USD olmuştur. 2014 yılında ise %125'lik bir artışla 5 milyar 832 milyon USD'ye ulaşarak o zamana kadar yapılan ticaret hacminin en yüksek seviyesini elde etmiştir. 2018 geçici verilerine göre de iki ülke arasındaki ticaret hacmi 5 milyar 608 milyon USD olarak gerçekleşmiştir.⁴²²

Türkiye ve İsrail arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler, karşılıklı ekonomik fayda ve çıkarlar doğrultusunda siyasi ve politik krizlerden etkilenmeyerek her geçen yıl büyümeye devam etmektedir.

⁴²² TÜİK, "Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail".

SONUÇ

Çalışmada, Necmettin Erbakan Dönemi'nde (1996-1997) Türkiye'nin İsrail ile yapmış olduğu ticari ilişkiler incelenmiştir. İsrail'e yönelik karşıt söylemlerde bulunan Erbakan'ın, iktidarda bulunduğu dönemlerde İsrail ile nasıl ilişkiler içinde bulunduğu belirlenerek, bu ilişkilerin ikili ticaret üzerinde etkisinin ne olduğu tespit edilmiştir. Erbakan iktidarı döneminde, iki ülke yöneticileri kamuoyu önünde birbirlerini sert bir dil ile eleştirirlerken, kapalı kapılar arkasında dostane ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Hem Erbakan ve hükümeti hem de İsrailli yöneticiler, ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda fikir birliği içinde olmuşlardır. Bu sebeple, iki ülke arasında 1990'lı yıllardan itibaren başlayan olumlu ilişkilere paralel yönde icraatlar yapılmıştır. İkili ticareti geliştirmek amacıyla; daha önceden imzalanmış olan anlaşma ve protokoller onaylanmış, karşılıklı yeni anlaşma ve protokoller imzalanmıştır. Yaşanan olumlu ilişkiler ve imzalanan anlaşma ve protokoller sonucunda iki ülke arasındaki ticaret hacminde artışlar elde edilmiştir. Elde edilen bu artışlar, her yıl, bir önceki yıla oranla artarak büyümeye devam etmiştir. Ticaret dengesi, bazı yıllar hariç genellikle Türkiye'nin lehine gerçekleşmiştir. Zaman zaman yaşanan siyasi ve politik krizlerin ikili ticaret üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır. İki ülke arasında karşılıklı bağımlılık seviyesine ulaşan ticari ilişkiler, ekonomik çıkarıcılığa göre büyümeye devam etmiştir.

İsrail, Asya ile Afrika kıtalarının birleşme noktasında bulunan bir Ön Asya ülkesidir. 22.145 km² yüzölçümüne sahiptir. 2018 yılı itibari ile 8 milyon 883 bin 800 nüfusu bulunmaktadır. Nüfusun etnik yapısı çeşitlilik arz etmektedir. Yahudiler, Müslüman Araplar, Hristiyanlar, Dürziler ve diğer gruplar nüfusun etnik yapısını oluşturmaktadır. İsrail'de doğurganlık oranı %3,1 ortalama yaşam süresi 82,6 ve okuryazarlık oranı %97,8'dir. Nüfusun %92,4'ü kentlerde yaşamaktadır. İsrail, parlamenter demokrasi ile yönetilmektedir. Sistemde kuvvetler ayrılığı ilkesi bulunmaktadır ve yargı bağımsızlığı sağlanmıştır. Ülke, çöl kuşağında yer almasından dolayı su sıkıntısı çekmektedir. Doğal kaynak fakiri olması sebebiyle yüksek teknoloji ürünleri üretmeye yönelmiştir.

İsrail ekonomisi en kısa tabiri ile yüksek teknoloji ekonomisidir. Ekonomi-politik yönden ise açık piyasa ekonomisidir. Ayrıca kurulduğu günden itibaren devam eden bir savaşı finanse etmektedir. İsrail ekonomisi (2018 verilerine göre), enflasyon

(ortalama tüketici fiyatları %0,8), işsizlik (%4) ve istihdam oranları (%61,4) ile kişi başına gelir (41.614 USD), ticaret dengesi (+5.923.987.702 USD) ve ödemeler dengesi (+9.670.700.000 USD) açılarından değerlendirildiğinde ekonomik performansı yüksek bir ülkedir. İsrail, doğal kaynak fakiri olmasına rağmen, sahip olduğu yüksek teknoloji endüstrisinden dolayı ihracatı ithalatını karşılar durumdadır. 2003 yılından itibaren ödemeler dengesi, 2009 yılından itibaren de ticaret dengesi İsrail'in lehine gerçekleşmektedir. Bu görünümü ile İsrail, dünya ülkeleri özellikle bölge ülkeleri içinde refah seviyesi yüksek bir ülkedir.

İsrail, çöl kuşağında yer almasından, yetersiz su kaynakları bulunmasından ve yer altı zenginlikleri bakımından fakir olmasından dolayı tarım teknolojisini geliştirmeye ve yüksek teknoloji ürünlerini üretmeye ihtiyaç duymuştur. Yüksek teknoloji endüstrisinin gelişmesinde, Silikon Vadisindeki İsraillilerin ülkeye dönüş yapmasının ve SSCB'deki yüksek nitelikli işgücünün göç etmesinin büyük etkisi olmuştur. Küçük bir ekonomiye ve sınırlı bir iç pazara sahip olan İsrail, cari dengeyi sağlayabilmek için ihracata önem vermiştir. İhracatı geliştirebilmek amacıyla da inovasyona büyük önem vermiştir. İnovasyon kaynaklarının önemli bir miktarını sanayi imalatına harcamıştır. İsrail ekonomisinde, çevre Arap ülkeleri ile yaşamış olduğu güvenlik endişelerinden dolayı savunma harcamaları büyük yer tutmaktadır. Bu endişesini bertaraf edebildiği takdirde kaynaklarını verimli sahalarda kullanabilir ve yabancı yatırımcıları ülkesine çekebilir. İsrail küçük bir iç pazara sahip olduğundan dolayı ürünlerini pazarlayabileceği yeni pazarlara ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyacını da Müslüman Türkiye vasıtasıyla Orta Asya pazarına ulaşarak karşılamayı amaçlamıştır. Bunun için Türkiye ile ilişkileri geliştirecek adımlar atmış ve dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

1945-1947'li yıllarda Batılı ülkelerin desteğinden mahrum olan Türkiye, SSCB'nin bölgeye yerleşeceği endişesinden dolayı Yahudilerin Filistin topraklarında devlet kurmasına karşı çıkmıştır. Türkiye; Batılı devletlerin desteğini aldıktan sonra İsrail'e yönelik dış politikasında değişikliğe gitmiş, 1948 yılında bağımsızlığını ilan etmesinden sonra İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuştur. Türkiye'nin İsrail'i tanımasında; yukarıda da ifade edildiği gibi SSCB'ne karşı duymuş olduğu güvenlik endişesinin, komşu ülkeler ile yaşamış olduğu güvenlik sorunlarının, PKK terör örgütü ile yapmış olduğu mücadelenin ve ABD'de bulunan Yahudi Lobisinin desteğini almak

istememesinin etkisi olmuştur. Türkiye'nin yeni kurulan İsrail devletini tanınması, Arap ülkelerinin tepkisine neden olmuş ve Ortadoğu Bölgesinde Batılı ülkelerin bir temsilcisi konumunda görülmesine sebep olmuştur. İsrail ise bölgede, Batılı ve ABD dostu bir Müslüman ülke bulmaktan memnun olmuştur. İsrail, Müslüman Türkiye vasıtasıyla, hem Arap ülkeleri ile arasındaki sorunları kaldırmak istemiş hem de Orta Asya pazarlarına ulaşmak istemiştir.

İki ülke arasındaki ilişkiler 1980'li yıllara kadar inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. 1980'li yılların sonlarından itibaren askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda işbirliği artmaya başlamıştır. İsrail-Türkiye ilişkilerinin şekillenmesinde etkili olan "Filistin Sorunu" 1991 Madrid Görüşmelerinden sonra sorun olmaktan çıkmıştır. 1996 yılında iki ülke arasındaki ilişkiler hatırı sayılır derecede artmıştır. Bu yıllardan günümüze kadar olan dönem içerisinde iki ülke arasındaki ilişkilerde bazen krizler yaşanmış olsa da ticarete önemli herhangi bir etkisi olmamıştır.

Türkiye ve İsrail arasında 1990'lı yılların başından itibaren başlayan olumlu ilişkilerin ikili ticaret üzerinde pozitif yönlü etkileri olmuştur. Türk ekonomisinde demir-çelik, gıda ve tekstil ürünlerinin ağırlıklı olması; İsrail ekonomisinde de yüksek teknoloji ürünlerinin, savunma sanayi ürünlerinin, kimyasal maddelerin ve işlenmiş mücevherlerin önemli yer tutması iki ülke ekonomisini birbirine tamamlayıcı kılmıştır. Bu durum ekonomik faydacılık açısından işbirliğini gerekli kılmıştır. Bulunmuş oldukları coğrafyada söz sahibi konumunda bulunan Türkiye ve İsrail'in, ekonomik alandaki işbirliğini geliştirmelerinin faydaları bulunmaktadır. Akdeniz bölgesinde barış ortamının tesis edilmesine yardımcı olması; her iki ülkenin de birbiri vasıtasıyla yeni pazarlara ulaşacak olması; menşeli ürün girdisi kullanan Türk firmalarının, girdi maliyetlerinin azaltılmasıyla rakip firmalarla mücadele edebilecek seviyeye gelmeleri ekonomik ilişkilerin faydalarından en önemlileridir.

İki ülke arasında 1990'lı yıllarda askeri ve savunma sanayi alanlarında anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalar; başta ziraat, ticaret ve turizm alanları olmak üzere pek çok sektörde olumlu ilişkiler yaşanmasına sebep olmuştur. İlişkileri daha ileri seviyelere taşımak isteyen ülke yöneticileri, bu çerçevede birçok anlaşma ve protokoller imzalayarak yürürlüğe koymuşlardır. 1996 mart ayında imzalanan ve 1997 mayıs ayında yürürlüğe giren STA, ekonomik alandaki ilişkilerin geliştirilmesi için atılan en önemli adım olmuştur. Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra ticaret hacmi %14,47'lik

bir artış oranı ile 67.404.863 USD olarak gerçekleşmiştir. Anlaşmanın Erbakan hükümeti döneminde T.B.M.M.'de onaylanarak yürürlüğe girmesinden sonra ise ticaret hacmi %37,96'lık bir artış ile 202.418.380 USD olmuştur. Ticaret hacminde elde edilen bu artış, ileriki yıllarda dünyada yaşanan küresel ekonomik krizlere ve iki ülke ekonomisindeki daralmalara rağmen büyümeye devam etmiştir. Ticaret hacmi, bir önceki yıla oranla %14 büyüme elde ederek 2018 yılında 5.608.854.000 USD değerine ulaşmıştır.

Türkiye ile İsrail arasında ilişkilerin artmaya başladığı yıllarda, Türkiye'de Necmettin Erbakan 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerinden birinci olarak çıkarken, İsrail'de de aşırı dinci ve milliyetçi olarak bilinen Binyamin Netanyahu tarafından koalisyon hükümeti kurulmuştur. Erbakan'ın Haziran 1996'da hükümet kurmasından sonra ABD, Batılı ülkeler ve İsrail'de Türkiye ve İsrail arasında artmaya başlayan ilişkilerin zarar göreceği konusunda endişeler oluşmuştur. Onları bu endişeye sevk eden Erbakan'ın İsrail hakkındaki olumsuz söylem ve düşünceleri olmuştur. Netanhayu, daha sonraları yapmış olduğu açıklamalarda, bu endişelerinin yersiz olduğunu ve ileriki yıllarda da herhangi bir sıkıntı beklemediklerini ifade etmiştir.

Erbakan göre; İsrail devleti Tevrat'ın aslı ile hiçbir şekilde alakası olmayan Kabbala öğretilerine göre kurulmuştur. Yahudiler; Yahudi ırkının üstün bir ırk olduğunu, diğer tüm insanların Yahudilerin hizmetine verildiğini ve Yahudilerin tüm dünyanın sahibi olduğunu kendilerine inanç haline getirmişlerdir. Kabbala öğretileri siyasi alanda "Siyonizm" olarak var olmuştur. Siyonizm'in en büyük hedefi ise kendilerine vaad edilen topraklarda Büyük İsrail Devletini kurmaktır. Erbakan, İsrail'in esas amacının Büyük İsrail Devletini kurmak olduğunu ifade etmiştir. Amaçlarına ulaşmak için kurdukları kapitalizmin çeşitli araçlarıyla, dünyanın zenginliklerini sömürdüklerini ve çok büyük paralar elde ettiklerini söylemiştir. Erbakan, kapitalizmin dünyada ezen ve ezilen diye iki grup oluşturduğunu söyleyerek, insanlığın bu durumdan kurtarılmasının ancak hak ve adaleti esas tutan yeni bir düzenin kurulmasıyla olacağına inanmıştır. Bütün gayesinin de başta Türkiye olmak üzere tüm Müslüman ülkelerde ve dünyada adalet ve refahı temin etmek olduğunu söylemiştir. Ayrıca İsrail'i Filistin'i işgal etmekle suçlamış, buralarda devlet terörü yaptığını ifade etmiş ve bu topraklardan hemen çıkması gerektiğine dair beyanatlar vermiştir. İsrail'i zulmetmekle ve dünyanın zenginliklerini sömürmekle suçlayan Erbakan, iktidara geldiklerinde daha önceden

yapılmış olan anlaşmaları iptal edeceklerini sıklıkla ifade etmiştir. Fakat iktidarda oldukları dönem içerisinde, mevcut anlaşmalar iptal edilmediği gibi yeni anlaşmalar imzalanmıştır.

1990'lı yıllarda artmaya başlayan ilişkilerin ve imzalanan ikili anlaşmaların dış ticaret üzerinde önemli etkileri olmuştur. 1970 yılında 4 milyon USD, 1985 yılında 19 milyon USD olan ticaret hacmi 1992 yılında 200 milyon USD'ye ulaşmıştır. Fakat bu yıllar içerisinde ticaret dengesi Türkiye'nin aleyhine gerçekleşmiştir. Ticaret hacmi 1994 yılında 304 milyon USD olurken, ticaret dengesi de 52 milyon USD ile Türkiye lehinde gerçekleşmiştir. 1996 yılında ticaret hacmi %10 oranında artarak 447 milyon USD olmuştur. 1970'li yıllarda Türkiye'nin İsrail ile yapmış olduğu ticaret, tüm ticareti içinde %0,28 oranında bir paya sahip olmuştur. 1990'lı yıllarda ilişkilerin artmasına paralel olarak ticarete de artışlar olmuştur. Fakat bu oran, 1994 yılında %0,73 ve 1996 yılında %0,67 ile yine istenilen seviyelerde gerçekleşmemiştir. Bu dönem içerisinde Türkiye'nin ihraç etmiş olduğu ürünlerin başında demir-çelik, tekstil ve tarım ürünleri yer alırken; yüksek endüstri ürünleri, kimyasal maddeler ve savunma sanayi ürünleri ithal etmiş olduğu ürünlerin başında yer almıştır.

Erbakan'ın iktidara geldiği zaman iki ülke arasında imzalanmış bir STA vardı. STA, beklenildiği gibi iptal edilmemiştir. Bilakis Erbakan hükümeti zamanında onaylanarak 1997 mayıs ayından geçerli olmak üzere yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın yürürlüğe alınmasından sonra dış ticaret hacmi %40'lık bir artış elde ederek 625 milyon USD olmuştur. Dış ticaret dengesi ise 158 milyon USD ile Türkiye'nin lehine gerçekleşmiştir. 1997 yılında ihracat %54 oranında büyüme elde ederken, ithalattaki artış %21 oranlarında olmuştur. Erbakan döneminde de ihraç ve ithal edilen malzemeler genellikle bir önceki yıllarla aynı ürünler olmuştur. Erbakan hükümeti, 30 Haziran 1997 tarihinde son bulmasından dolayı kısa bir dönemi kapsamaktadır. Bu kısa dönem içerisinde mevcut anlaşmalar yürürlüğe konulmuş, anlaşmaları pekiştirecek yeni anlaşma ve protokoller imzalanmıştır. Erbakan ve İsrailli idareciler arasında açık alanda uygulanan sert diplomasinin ticaret üzerinde herhangi bir olumsuz etkisi olmamıştır.

Erbakan dönemi sonrasında dış ticarete elde edilen büyüme devam etmiştir. Ticaret hacmi, siyasi krizlerin yaşanmış olduğu dönemlerde de artış göstermiştir. 2010 yılında, "Alçak Koltuk Krizi" ve "Mavi Marmara Krizine" rağmen ticaret hacmi %32 artarak 3,4 milyar USD olmuştur. 2014 yılında ise "Koruyucu Hat Operasyonu" ve

Mescid-i Aksa baskını nedeniyle yaşanan krizlere rağmen ticaret hacmi %125 oranında yükselmiş ve 5,8 milyar USD olarak gerçekleşmiştir. Bu değer o zamana kadar elde edilmiş olan en yüksek değer olmuştur. 2017 yılındaki ticaret hacmi ise %14'lük bir artış ile 5,6 milyar USD olmuştur.

Çalışmada elde edilen en temel sonuç: Erbakan döneminde, İsrail ile yaşanan sert diplomasiye rağmen ticari ilişkiler krizlerden etkilenmeden artmaya devam etmiştir. Yaşanan krizlerin ve söylenen sert sözlerin ikili ticaret üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır. 1990'lı yıllardan sonra artmaya başlayan ticaret hacmi, siyasi çalkantı ve krizlerden etkilenmeden ekonomik faydacılık ekseninde büyümeye devam etmiştir.

İsrail ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler 1990-2018 yılları arasında gelişme kaydetmiştir. İsrail'in Filistin'e yapmış olduğu saldırılara verilecek en elde tutulur tepkinin dış ticareti azaltmak ya da kesmek olduğu düşünülebilir. Fakat bu yaptırım şeklinin ekonomik faydacılık açısından Türkiye için rasyonel olmayacağı öngörülmektedir. Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinin halkın söylemlerinden bağımsız olarak yürütülerek, ticareti arttırıcı politikaların uygulanması gerektiği düşünülmektedir. Bununla birlikte Türkiye, katma değeri daha yüksek olan ürünleri ihraç ederek teknolojik yönden İsrail'e bağımlı olmaktan kurtulmalıdır.

KAYNAKÇA

A) Basılı Kaynaklar

- Acar, Mustafa. “Serbest Ticaret, Ekonomik Özgürlükler ve Refah”. **Bilig Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi**. Sayı.53, Bahar 2010, ss.1-26.
- Allen, Gary. **Gizli Dünya Devleti (Dünyayı Kimler Yönetiyor?)**. Hakkı Yavuz ve İbrahim Akça (çev.). İstanbul: Milli Gazete, 1996.
- Arı, Tayyar. **Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi**. 7. Basım. Bursa: Alfa Akademi Basım Yayım, 2017.
- Arpacı, Işıl. **Türk Siyasetinde Erbakan**. 1. Basım. İstanbul: Kopernik Kitap, 2017.
- Aykan, Mahmut Bali. **Soğuk Savaş Sonrası Dönemi Ortadoğusu’nda Türkiye’nin İsrail’e Karşı Politikası: 1991-1998**. 1.Sayı. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, 2000.
- Balcı, Ali. “Türkiye’nin Dış Politikası ve İsrail: 1990’lar ve 2000’lere İlişkin Bir Karşılaştırma”. **Ortadoğu Etütleri Dergisi**. Cilt.2, Sayı.4, Ocak 2011, s.123.
- Besalel, Yusuf. **Yahudi Tarihi**. 1. Basım. İstanbul: Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık. 2000.
- Bozkurt,Abdulgani. “Ortadoğu’da Değişen Hükümetlerin Mevcut Dünya Düzenine Angaje Olması: Rol Model Türkiye”. **Ortadoğu Analiz Dergisi**. Cilt.4, Sayı.41, Mayıs 2012, ss.70-71.
- Çakırözer, Utku. “Ballı, Kahkahalı Görüşme”, **Milliyet**. 10 Nisan 1997.
- Çeşmecioğlu, Senem ve Müge Çakar (hzl.). “**Türk Konfeksiyon Yan Sanayii ve İsrail’ e İhracat Olanakları**”. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Eylül 1999.
- Çevik, Abdulkadir ve Bahar Senem Çevik Ersaydı. “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Psiko-Politik Etkenler ve Toplumsal Algılar”, **Akademik Ortadoğu Dergisi**. Cilt.5, Sayı.2, 2011, ss.2-3.
- Çınar, Menderes. “İslâmî Ekonomi ve Refah’ın Adil Ekonomik Düzeni”. **Birlik Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**. Sayı.59, Mart 1994, ss.21-32.
- Demirhan, Çetin (hzl.). **Erbakan Nereye Koşuyor? : Millî Nizam’dan Refaha**. İstanbul: Hürgüç Gazetecilik, 1994.

- Erbakan, Necmettin. **Adil Ekonomik Düzen**. Ankara: Refah Partisi, 1991.
- Erbakan, Necmettin. **Davam**. Mustafa Yılmaz (Ed.). Ankara: Millî Gazete, (t.y.), ss.71-240.
- Erbakan, Necmettin. **Türkiyenin Meseleleri ve Çözümleri**. Ankara: Semih Ofset, (Temmuz 1991).
- Ercan, Suna. “İsrail’deki Arap Azınlığın Kimlik Sorunu”. **Avrasya Dosyası-Arap Dünyası Özel**. Cilt.6, Sayı.1, (İlkbahar 2000), s.239.
- Erdoğan, Murat ve Deniz Aydın. “1993-1996 Dönemi Türk Dış Politikası”, Kemal Yakut ve Murat Erdoğan (Ed.). **Türk Dış Politikası-II** içinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Kasım 2014, ss.54-90.
- Erdoğan, Murat ve Mustafa Kocaay. “1997’den Lüksemburg Zirvesi’ne Türk Dış Politikası”, Kemal Yakut ve Murat Erdoğan (Ed.). **Türk Dış Politikası-II** içinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Kasım 2014, ss.92-123.
- Gelvin, James L. **Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015**. Güneş Ayas (çev.). İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Gözenç, Selami, Nurten Günel ve Yasemin Özdemir. **Ortadoğu Güneybatı Asya Ülkeler Coğrafyası**. 1. Basım. İstanbul: Der Yayın, 2006.
- Güney, Emrullah. **Türkiye’ nin Komşuları**. İstanbul: Çantay Kitabevi. 2002.
- Güven, Banu. “Hoca, Levy’i Memnun Etti”, **Milliyet**. 10 Nisan 1997.
- Haim, Ruth-Ben (hızl.). **İsrail Hakkında Gerçekler**. Kudüs: Keter Pres Yayınları, 2008.
- Hasanov, Eldar. (2014, Ağustos). “Türkiye-İsrail Yakınlaşmasına İsrail’ in Bakışı”. **Ortadoğu Analiz Dergisi**. Cilt.6, Sayı.63, Ağustos 2014, s.10.
- İnat, Kemal. “Türkiye’nin Orta Doğu Politikaları”. Davut Dursun ve Tayyar Arı (Ed.), **Ortadoğuda Siyaset** içinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Kasım 2015, ss.188-225.
- İnbar, Efraim. **Türk-İsrail Stratejik Ortaklığı**. Suna Ercan ve Özgül Erdemli (çev.). Ankara: Grafiker Ofset, 2001.
- İsrail Büyükelçiliği. **İsrail -Türkiye Benzerlikler & işbirliği**. Ankara, (t.y.).
- İTO İstanbul Ticaret Odası. **Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Anlaşması’nın Esasları**. Yayın No 22/AB 6. İstanbul: Prive Ltd.şti, Mart 1996.
- Kızıldaş, Ekrem. **Herkesin Hocası Erbakan**. İstanbul: Hayat Yayınları. 2011.

- Koçak, Orhan ve Ersin Kavi. “Mena Bölgesinde Emek Piyasası ve İstihdam Yapısı”, Hamdi Genç ve Ferhat Sayım (Ed.). **Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı** içinde. Bursa: MKM Yayıncılık, Nisan 2011, ss.61-88.
- Macit, Abdulkadir. **Çağa İz Bırakan Önderler, Necmettin Erbakan**. 1. Basım. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- Olson, Robert. **Türkiye’nin, Suriye, İsrail ve Rusya İle ilişkileri:1979-2001**. Süleyman Elik (çev.). Ankara: Orient Yayınları, Şubat 2005.
- Özcan, Gencer. **Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi**. Dış Politika Analiz Serisi 1. Basım. İstanbul: Tesev Yayınları, Kasım 2005.
- Öztürkler, Harun. “İsrail Ekonomisinin Genel Özellikleri”. **Ortadoğu Analiz Dergisi**. Cilt.3, Sayı.36, Aralık 2011, ss.73-78.
- Sayım, Ferhat ve Onur Gümüş. “Mena Bölgesinde Bankacılık ve Finans Piyasası”. Hamdi Genç ve Ferhat Sayım (Ed.). **Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı** içinde. Bursa: MKM Yayınları, Nisan 2011, ss.208-209.
- Senor Dan ve Saul Singer. **İsrail’ in Ekonomik Mucizesinin Öyküsü**. Rıfat Sevirhanoğlu (çev.). İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, Haziran 2011.
- Sezer, Özlenen ve H. Tülay Güzel. **İsrail Ülke Etüdü**. Basım.1997-22. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası. 1997, ss.20-23.
- Songur, Mevlüt (hızl.) **Erbakan Gerçeği ve Manevi Vasiyeti**. Konya: Damla Ofset, 2015.
- Şahin, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**. Yenilenmiş 12. Basım. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2012.
- Şahin, Mehmet. “ABD-İsrail İlişkileri: Böyle Dost Düşman Başına”. **Ortadoğu Analiz Dergisi**. Cilt.2, Sayı.21, (Eylül 2010), ss.40-45.
- Şenel, Burak. “İsrail Devleti’ nin Kuruluşunda Türkiye’ nin İsrail’ i Tanıma Süreci”. **Akademik Ortadoğu Dergisi**. Cilt.9, Sayı.1, 2014, ss.165-166.
- Tansi, Deniz. **Türkiye İsrail Üçgeni (Amerika)**. 1. Basım. İstanbul: KaNes Yayınları, 2011.
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı. **Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Anlaşması**. Mart. Ankara: Plaka Matbaacılık, 1998.
- Tezkan, Yılmaz (hızl.). **Bir Başka Açıdan İsrail**. İstanbul: Ülke Kitapları, Ekim 2004.

- Tuncel, Gökhan ve Hasan Yılmaz. “Türkiye’de Devlet (!) Toplum Gerilimini Azaltıcı Bir Aktör: Millî Görüş”, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt.7, Sayı.13, Bahar 2017, ss.160-162.
- Turan, Davut. “Gazze Operasyonu Işığında İran’ın İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı”. **Ortadoğu Analiz Dergisi**. Cilt.1, Sayı.2, Şubat 2009, s.48.
- Tür, Özlem. “İsrail’in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri”. **Ortadoğu Analiz Dergisi**. Cilt.5, Sayı.54, Haziran 2013, s.30.
- Ulutaş, Ufuk, Selin M. Bölme, Gülşah Neslihan Demir ve Furkan Torlak. **İsrail Siyasetini Anlama Kılavuzu**. 1. Basım. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Aralık 2012.
- Yergin, Haluk, Mehmet Mercan ve Abdullah Erol. “Türkiye İsrail İlişkilerinin Ekonomi Politik Analizi”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**. Cilt.4, Sayı.2, 2012, s.162. http://www.sobiad.org/eJOURNALS/dergi_SBD/arsiv.html (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019).
- Yesevi, Çağla Gül. “İsrail’in Devlet İmajının Şekillenmesi”. **Bilge Strateji Dergisi**. Cilt.9, Sayı.16, Bahar 2017, s.105.
- Yılmaz, Türel. “Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze”. **Akademik Ortadoğu**. Cilt.5, Sayı.1, 2010, s.17.

B) İnternet Kaynakları

- Ağır, Hüseyin ve Ahmet Şahbaz. “D-8 Ülkelerinin Makroekonomik Performansı ve Türkiye’nin Dış Ticareti”. *ICPESS 2016-ISTANBUL Bildiriler El Kitabı*. 24-26 Ağustos 2016, ss.82-84. <http://www.registericpess.org/index.php/ICPESS/article/view/664> (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019).
- Akgül, Ahmet. “Neden Muhafazakârlık Arttıkça, Ahıksızlık da Azıtmaktaydı?”. *Milli Çözüm Dergisi*. 1 Şubat 2019. <http://www.millicozum.com/mc/subat-2019/2018-11-28-21-19-31> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).
- Ajans5. “Erbakan İsrail ile anlaşma yaptı mı”. 3 Eylül 2011. <http://arsiv.ajans5.com/detay/2011/09/03/erbakan-israil-ile-anlasma-yapti-mi.html> (Erişim Tarihi: 29 Nisan 2019).
- Aydoğan, Bekir. “Bir Analiz: Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*. 22 Nisan 2011. <https://orsam.org.tr/tr/bir-analiz-turkiye-israil-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019).
- Bakır, Bahar. “Dünden Bugüne Türkiye-İsrail İlişkileri”, **Habertürk**. 6 Temmuz 2016. <https://www.haberturk.com/yazi-dizisi/haber/1262938-dunden-bugune-turkiye-israil-iliskileri> (Erişim Tarihi: 17 Eylül 2019).

- Bal, Bülent ve kadir Sancak. “Siyasal İstikrarsızlık ve Askeri Vesayet Altında 90’lı Yılların Ekonomi Politikası”, **IV. Uluslararası Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler (IBANESS) Kongreler Serisi**. Russe, Bulgaristan: University of Agribusiness and Rural Development. 08-09 Nisan 2017, ss.586-587. http://www.ibaness.org/conferences/russe/ibaness_russe_proceedings_11_01_2018.pdf (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2019).
- Başol, Dünya. “İsrail’in Demografik Sorunları: Ultra-Ortodoks Yahudiler (Harediler)”, *Uluslararası Politika Akademisi – (UPA)*. 16 Nisan 2012. <http://politikaakademisi.org/2012/04/16/israilin-demografik-sorunlari-ultra-ortodoks-yahudiler-harediler/> (Erişim Tarihi: 21 Kasım 2018).
- Bişkin, Erol. “Erbakan’ın Orijinal Kavramları ve Siyasi stratejisinin Kodları”. *Milli Çözüm Dergisi*. 3 Eylül 2018. <http://www.millicozum.com/mc/duyurular/erbakanin-orjinal-kavramlari-ve-siyasi-stratejisinin-kodlari> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).
- CIA. The World Factbook, Israel, People and Society. 22 Eylül 2019. <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/is.html> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- Çelik, Selahattin. “İslâm Birliği’ne Açılan Kapı: D-8”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2018, Cilt.11, Sayı.58, ss.271-285. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt11/sayi58_pdf/sayi58_TR.htm (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019).
- DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. İsrail Ülke Bülteni. Mart 2013, ss.3-7. <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-israil-ulke-bulteni-mart-2013> (Erişim Tarihi: 7 Ocak 2019).
- Domazeti, Riad. “İsrail’de Etnik ve Dinî Azınlıklar”, *İnsani Yardım Vakfı İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*. Mart 2017, Araştırma Raporu.36, s.3. https://insamer.com/tr/israilde-etnik-ve-din-azinliklar_610.html (Erişim Tarihi: 5 Eylül 2018).
- EIA U.S. Energy Information Administration. “Israel”. Temmuz, 2016. <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=ISR> (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2018).
- Erbakan, Necmettin. “ESAM Konferansları - Adil İlmi Düzen / 1991”. 18 Şubat 2019. <http://www.necmettinerbakan.net/haberler/esam-konferanslari-adil-ilmi-duzen-1991.html> (Erişim Tarihi: 22 Şubat 2019).
- “Erbakan: 'Rantiyeci Zümre Şu 5 Düşünceyle Hem Zengin Oluyor Hem de Halkımızı Sömürüyor". 10:32 dak. Kanal Millî Görüş, 14 Ağustos 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=vtatQmDJwto> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).

- Erbakan, Necmettin. “Türkiye ve Ekonomiden Özgeçmişi”. 14 Mart 2011. <http://www.necmettinerbakan.net/haberler/turkiye-ve-ekonomiden-ozgecmisi.html> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).
- Ersin, İrfan ve Cengizhan Yıldırım. “İslam Ekonomisi Çerçevesinde Necmettin Erbakan’ın Adil Düzen Söylemi”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2015, Cilt.15, Sayı.1, ss.143-173. https://www.academia.edu/13313020/%C4%B0slam_Ekonomisi_%C3%87er_%C3%A7evesinde_Necmettin_Erbakan_%C4%B1n_Adil_D%C3%BCzen_S_%C3%B6ylemi (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2018).
- Fedayi, Cemal. “Türkiye Siyasetinin Sosyo-Ekonomik İzahı”, 3. *Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*. 2015, Cilt.50, Sayı.2, s.174. http://www.tisej.com/dergi_sayi.php?DSID=66mX7W-MYHShWDIEzYI0bJn8Iq8Pjd_xZZ8DARgfUCA% (Erişim Tarihi: 4 Nisan 2019).
- Felber, Moshe. “Israel Economic Statistics: Israel at 50 - Economic Achievements”. Mayıs 1998. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-at-50-economic-achievements> (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2018).
- Fraser Institute. Approach, Economic Freedom of the World. 2018. <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/approach> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2018).
- Fraser Institute. Economic Freedom-Israel. 2019. <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/map?geozone=world&countries=ISR&year=2016&page=map#country-info> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).
- Gemrik, Sevil. “İslam Ülkelerinde Ekonomik Özgürlükler: Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Türkiye İslam İktisadı Dergisi*, Ağustos 2015, Cilt.2, Sayı.2, s.73. <https://www.tujise.org/content/7-issues/4-volume-2-issue-2/4-m4/27-73-2-pb.pdf> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2018).
- Gov.il. Trade Policy and International Agreements Division. Aralık 2015. https://www.gov.il/en/Departments/publications/reports/foreign_trade_agreements (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).
- Gültekin Punsman, Burcu. “Türkiye-İsrail: Ekonomi ve Siyasetin Ayrışmasına Doğru”, **TEPAV Değerlendirme Notu**, N201148, Ağustos 2011, ss.1-4. <https://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/446> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019).
- Halevi, Nadal. “A Brief Economic History of Modern Israel”. (t.y.). <https://eh.net/encyclopedia/a-brief-economic-history-of-modern-israel/> (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2018).

- Hürriyet.** “İsrail: Türkiye’ye silah satışı hiçbir zaman durmadı”, 24 Temmuz 2013. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/israil-turkiye-ye-silah-satisi-hicbir-zaman-durmadi-24356965> (Erişim Tarihi: 24 Haziran 2019).
- ILO International Labour Organization. Data, Browse by subject, Population and Labour Force. 2019. <https://ilostat.ilo.org/data/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- İpekyolu Kalkınma Ajansı, **Ortadoğu Durum Raporu**, Gaziantep, Ocak 2011. <https://www.ika.org.tr/upload/yayinlar/TC-Ipekyolu-Kalkinma-Ajansi-Orta-Dogu-Durum-Raporu-587244.pdf> (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2019).
- İsrail Büyükelçiliği Ankara. İsrail Hakkında, Ülke. (t.y.). <http://embassies.gov.il/ankara/AboutIsrael/Land/Pages/ulke.aspx> (Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2018).
- Israel Ministry of Economy and Industry. Bilateral Agreements. (t.y.). <http://economy.gov.il/InternationalAffairs/TradePolicyAndAgreements/BilateralAgreementsDivision/Pages/BilateralAgreementsDivision.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).
- Israel Ministry of Economy and Industry. OECD in the Foreign Trade Administration. (t.y.). <http://economy.gov.il/InternationalAffairs/TradePolicyAndAgreements/OECD/Pages/default.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).
- Israel Ministry of Economy and Industry. Trade Agreements and Bilateral issues. (t.y.). <http://www.economy.gov.il/English/InternationalAffairs/ForeignTradeAdministration/TradePolicyAgreements/BilateralAgreements/Pages/BilateralAgreements.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).
- Israel Ministry of Finance. Annual Report 2013 on Form 18-K. 30 Haziran 2014, ss.D-48-D-51. <https://mof.gov.il/en/InternationalAffairs/InvestorRelations/Prospectuses/AnnualReport2013onForm18-K.pdf> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
- Israel Ministry of Finance. Annual Report 2015 on Form 18-K. 1 Ocak 2017, ss.D-2-D-3. https://mof.gov.il/en/InternationalAffairs/InvestorRelations/Prospectuses/AnnualReport2015_Form18-K-update03012017.pdf (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
- Israel Ministry of Finance. Annual Report 2017 on Form 18-K. 29 Haziran 2018, s.D-54. https://www.sec.gov/Archives/edgar/data/52749/000114420418036472/v496975_exh99d.htm#t44BA (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2019).

- Israel Ministry of Finance. The Israeli Economy Fundamentals, Characteristics and Historic Overview. Yaz 2011, s.13. [https://embassies.gov.il/buenos-aires/comercial/The Israeli Economy.pdf](https://embassies.gov.il/buenos-aires/comercial/The%20Israeli%20Economy.pdf) (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2018).
- Israel Ministry of Foreign Affairs. Economy. 2010. <http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY.aspx> (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2018).
- Israel Ministry of Foreign Affairs. Economy: Challenges and Achievements. 2013. <http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Challenges%20and%20Achievements.aspx> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).
- Israel Ministry of Foreign Affairs. Political Structure and Elections. 2013. <http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Spotlight/Pages/Political%20Structure%20and%20Elections.aspx> (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2018).
- Israel Ministry of Foreign Affairs. Economy: Sectors of the Israeli Economy. 2013. <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Sectors%20of%20the%20Economy.aspx> (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2018).
- Israel Ministry of Foreign Affairs. Economy: The Economic Picture. 2013. <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Inflation%20and%20the%20Public%20Sector.aspx> (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2018).
- Israel Ministry of Foreign Affairs. ECONOMY: The National Economy. 2013. <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Economy/Pages/ECONOMY-%20Balance%20of%20Payments.aspx> (Erişim Tarihi: 21 Aralık 2018).
- Israel Ministry of Tourism. Statistics. Haziran 2018. https://www.gov.il/en/Departments/General/about_us_invest (Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019).
- ITC Trade Map. List of importing markets for a product exported by Israel. 2019. [https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55\)\)/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55))/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- ITC Trade Map. List of products exported by Israel. 2019. [https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55\)\)/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55))/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
- ITC Trade Map. List of products imported by Israel. 2019. [https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55\)\)/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55))/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c4%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

- ITC Trade Map. List of supplying markets for a product imported by Israel. 2019. [https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55\)\)/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1](https://www.trademap.org/(X(1)S(ldhjtjzjdjroxynamboxgo55))/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c376%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1) (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
- İTO İstanbul Ticaret Odası. **Orta-Doğu Ülkeleri Hakkında Genel Bir Etüd.** İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1977. <http://www.ito.org.tr/itoyayin/0001666.pdf> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).
- Jewish Virtual Library. Israel Business & Economy: The Rise & Fall of Inflation. 2011. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-rise-and-fall-of-israeli-inflation#2> (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2018).
- Jewish Virtual Library. Ministry of Trade Communique on Israel-Jordan Trade Agreement. (t.y.). <https://www.jewishvirtuallibrary.org/ministry-of-trade-communique-on-israel-jordan-trade-agreement> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).
- Karabulut, Recep. “Günümüz Dünyasından D-8'e Yeniden Bir Bakış”. *Turkish Studies International Academic Journals*. 2017, Cilt.12, Sayı.8, ss.422-432. http://www.turkishstudies.net/turkishstudies?mod=onceki_sayilar (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019).
- Karaman, Hayrettin. “Adil Düzen'in Değerlendirilmesi ve Tenkidi”. <http://www.akevler.org/AkevlerKitaplar/972/74/2-tenkitler-ve-degerlendirmeler-Hayrettin-Karamanin-ADIL-DUZEN-DEGERLENDIRMELERI-VE-CEVAPLARIMIZ> (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).
- Kardaş, Tuncay. “Türkiye-İsrail İlişkilerinin ‘Analiz Düzeyi’ Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006”, *Ortadoğu Yıllığı 2005*. Ss.337-339. https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/18_turkiye_israil_iliskilerinin_analiz_duzeyi_.pdf (Erişim Tarihi: 23 Eylül 2019).
- Kemp, Simon. **Global digital Report 2018**. We Are Social UK. Ocak 2018. <https://digitalreport.wearesocial.com/> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2019).
- Kemaloğlu, İlyas. “Rusya'nın Ortadoğu Politikası”, *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*. Temmuz 2012. Rapor No: 125. ss.11-12. <https://www.orsam.org.tr/tr/rusya-nin-ortadogu-politikasi/> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).
- Kızıllkan, Nail. “28 Şubat Hiyaneti ve Hainlerin Akibeti”, *Milli Çözüm Dergisi*. <http://www.millicozum.com/mc/temmuz-2006/28-subat-hiyaneti-ve-hainlerin-akibeti> (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2019).
- Kızıloğlu, Sedat. “İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm' in Gelişimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Ocak 2012. Cilt.2, Sayı.1, s.50. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/181032> (Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2018).

- Melnick, Rafi ve Yosef Mealem. "Israel's Economy: 1986-2008". Haziran 2009. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/isdf/text/Melnick%20Mealem.pdf> (Erişim Tarihi: 30 Ekim 2018).
- Meriç, Salim. "İçimizdeki İsrail", **Odatv**. 5 Eylül 2010. <https://odatv.com/icimizdeki-israil-0509101200.html> (Erişim Tarihi: 22 Mayıs 2019).
- MSP Milli Selâmet Partisi. **İnanç ve Hamle**. Ankara: Gaye Matbaası, 5 Haziran 1977. http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1977_inanc_ve_Hamle.pdf (Erişim Tarihi: 7 Mart 2019).
- Nachmani, Amikam. "The Remarkable Turkish-Israeli Tie", *Middle East Quarterly*. (Haziran 1998), Cilt.5, Sayı.2, ss.19-29. <https://www.meforum.org/394/the-remarkable-turkish-israeli-tie> (Erişim Tarihi: 4 Eylül 2018).
- Nitzan, Jonathan ve Shimshon Bichler. **The Global Political Economy of Israel**. 1. Basım. London: Pluto Press. 2002, ss.1-8. https://www.researchgate.net/publication/26975247_The_Global_Political_Economy_of_Israel (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2018).
- OECD. Elderly population. 2018. <https://data.oecd.org/pop/elderly-population.htm#indicator-chart> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- OECD. Gross domestic spending on R&D. 2019. <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).
- OECD. Infant mortality rates. 2018. <https://data.oecd.org/healthstat/infant-mortality-rates.htm#indicator-chart> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- OECD. Life expectancy at birth. 2018. <https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-birth.htm#indicator-chart> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- Örmeci, Ozan. "Türkiye-İsrail İlişkileri: 1990' lı Yıllarda İki Ülkeyi Birbirine Yakınlaşmaya İten Nedenler", *Türkiye Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Derneği* . 2011. <http://www.tuicakademi.org/turkiye-israil-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 4 Eylül 2018).
- Özübüyük, Yakut. "Faizci Sömürü Sistemi ve Alternatif Çözüm Önerileri", *Milli Çözüm Dergisi*. 30 Temmuz 2015. <http://www.millicozum.com/mc/agustos-2015/faizci-somuru-sistemi-ve-alternatif-cozum-onerileri> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).
- PKF International. Doing business in Israel. (t.y.), ss.7-9. <http://www.pkf.com/media/131797/doing%20business%20in%20israel.pdf> (Erişim Tarihi: 13 Kasım 2018).

- Sariaslan, Fatma. “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. Erken görünüm tarihi: 4 Mart 2019, ss.9-22. <https://www.academia.edu/40503154/TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE DEĞİŞMEYEN DİNAMİK EKONOMİ> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).
- Sevinç, Hüseyin. “Üç Din Üç Devlet (Suudi Arabistan-Vatikan ve İsrail’in Siyasal Sistem Analizi)”, *Social Science Studies Journal*. 2017, Cilt.5, Sayı.10, ss.187-189. https://www.researchgate.net/publication/320139897_Uc_Din_Uc_Devlet_Suudi_Arabistan-Vatikan_Ve_Israil'in_Siyasal_Sistem_Analizi (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2018).
- SDE Stratejik Düşünce Enstitüsü Analiz. “Türkiye-İsrail İlişkileri”. Ekim 2011, s.3. https://www.academia.edu/32782657/T%C3%BCrkiye-%C4%B0srail_%C4%B0li%C5%9Fkileri_SDE_Analiz (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019).
- Şalom Gazetesi**. “İsrail'in Ekonomik Kalkınması”, 18 Ocak 2012. http://www.salom.com.tr/haber-80490-Israilin_ekonomik_kalkinmasi.html (Erişim Tarihi: 13 Kasım 2018).
- Tangör, Burak. “Ortadoğu Barış Süreci Çerçevesinde Avrupa Birliği’ nin İsrail’ e Yaklaşımı (1991-2001)”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 2004, Cilt.6, Sayı.1 ss.241-250. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/287701> (Erişim Tarihi: 3 Eylül 2018).
- T.B.M.M. “10. Birleşim”. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**. Dönem.20, Cilt.12, 22 Ekim 1996, s.298. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c012/tbmm20012010.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Haziran 2019).
- T.B.M.M. “13. Birleşim”. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**. Dönem.5, Cilt.7, 27 Kasım 1978, ss.602-605. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c007/mm_05007013.pdf (Erişim Tarihi: 13 Mart 2019).
- T.B.M.M. “Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”. **Kanunlar Dergisi**. Cilt.81, Kanun No. 4344, 26 Şubat 1998, s.1317-1334. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc081/kanuntbmmc08104344.pdf (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

- T.B.M.M. “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”. **Kanunlar Dergisi**. Cilt.81, Kanun No.4343, 26 Şubat 1998, s.1308-1316. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc081/kanuntbmmc081/kanuntbmmc08104343.pdf (1 Temmuz 2019).
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı. Türkiye-İsrail İlişkileri. (t.y.). <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 5 Eylül 2018).
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. Turizm İstatistikleri, Eylül 2019 Sınır Bülteni. 2019. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> (Erişim Tarihi: 12 Kasım 2019).
- T.C. Resmî Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasındaki Karma Ekonomik Komite 2. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı”. **Milletlerarası Andlaşmalar**. Sayı.25604, Karar No.2004/7878, 5 Ekim 2004. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041005.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete. “Türkiye-İsrail Karma Ekonomik Komitesi III. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı”. **Milletlerarası Andlaşma**. Sayı.26629, Karar No.2007/12577, 31 Ağustos 2007. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070831-6.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Gümrük İdarelerinin Karşılıklı Yardımlaşmasına İlişkin Anlaşma”. **Milletlerarası Andlaşma**. Sayı.23092, Kara No.97/9772, 26 Ağustos 1997, ss.1-9. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23092.pdf> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasında Serbest Ticaret Alanı Anlaşması'nın eki "Menşe Ürünler" Kavramının Tanımı ve İdari İşbirliği Metodları'na İlişkin Protokol B'nin değiştirilmesi hakkındaki ilişik 1/99 sayılı Ortak Komite Kararı”. **Milletlerarası Andlaşmalar**. Sayı.24012, Karar No.2000/301, 6 Nisan 2000, ss.1-3. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/24012.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması'na ek “Menşeli Ürünler” kavramının tanımı ve idari işbirliği yöntemlerine ilişkin Protokol B'nin Pan-Avrupa-Akdeniz Model Menşe Protokolü esas alınmak suretiyle tadil edilmesine ilişkin ekli 2/2005 sayılı Ortak Komite Kararı”. **Milletlerarası Andlaşmalar**. Sayı.26054, Karar No.2005/9866, 19 Ocak 2006. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/01/20060119M1.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

- T.C. Resmî Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasındaki Serbest Ticaret Alanı Anlaşması’na ek Protokol A çerçevesinde imzalanan ekli “Tarım Ürünlerinde Tercihli Rejimin İyileştirilmesi Hakkında 1/2006 sayılı Ortak Komite Kararı”. **Milletlerarası Andlaşmalar.** Sayı.26399, Karar No.2006/11500, 10 Ocak 2007. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/01/20070110.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Sınai Araştırma-Geliştirme Alanında İşbirliği Anlaşması”. **Milletlerarası Andlaşma.** Sayı.26613, Karar No.2007/12498, 14 Ağustos 2007. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070814-1.htm> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Tarım Alanında İşbirliği Anlaşması”. **Milletlerarası Andlaşma** Sayı.23559, Karar No.98/12104, 20 Aralık 1998, ss.1-3. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23559.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete, “Türkiye-İsrail 1. Dönem Turizm Karma Komisyon Toplantısı Protokolü”. **Milletlerarası Andlaşmalar.** Sayı.23982, Karar No.2000/98, 3 Mart 2000, ss.3-8. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23982.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve İsrail Devleti Hükümeti Arasında Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması”. **Milletlerarası Andlaşma.** Sayı.21342, Karar No.92/3378, 11 Eylül 1992, ss.1-6. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21342.pdf> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Veteriner Hekimliği Alanındaki İşbirliği Anlaşması”. **Milletlerarası Andlaşma.** Sayı 23285, Karar No 98/10701, (13 Mart 1998), ss.10-14. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23285.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Resmî Gazete, “Yürütme ve İdare Bölümü”, <http://www.resmigazete.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
- T.C. Ticaret Bakanlığı. İsrail Ülke Profili, Dış Ticaret. 31 Ağustos 2018. <https://www.ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/israil/ulke-profil/dis-ticaret> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
- T.C. Ticaret Bakanlığı. İsrail Ülke Profili, Türkiye ile Ticaret. 12 Mart 2019. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/israil/ulke-profil/turkiye-ile-ticaret> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019).

- The Heritage Foundation. About The Index. 2018.
<https://www.heritage.org/index/about> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2018).
- The Heritage Foundation. *Israel Economy*. 2019.
<https://www.heritage.org/index/country/israel> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).
- Tınbek, Ali Çağlar. “Necmettin Erbakan'ın Ekonomi Vizyonu ve Havuz Sistemi”, *Milli Gazete*. 28 Mart 2018.
<https://www.milligazete.com.tr/haber/1524386/necmettin-erbakanin-ekonomi-vizyonu-ve-havuz-sistemi> (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2019).
- TÜİK Türkiye İstatistik Kurumu. Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre Dış Ticaret, İsrail. Ağustos 2019.
<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).
- TÜİK Türkiye İstatistik Kurumu. Dış Ticaret İstatistikleri, ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret. Ağustos 2019.
<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).
- United Nations Population Division. World Urbanization Prospects 2018, Urban and Rural Populations, Proportion_Urban_Annual. 2018.
<https://population.un.org/wup/Download/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- United Nations Population Division. World Population Prospects 2019, Migration Indicators-Net Number of Migrants. 2019.
<https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Migration/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- United Nations Population Division. World Population Prospects 2019, Population Indicators-Dependency Ratios. 2019.
<https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- Uzun, Mustafa. “Faizi kaldırmak mümkün mü?”, *Muslim Port*. Ağustos 2016.
<http://www.muslimport.com/faizi-kaldirmak-mumkun-mu-139yy.htm> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).
- Uzun, Mustafa. “Kapitalist Nizam İşte Tam Buradan Yıkılacak”, *Muslim Port*. Mayıs 2016.
<http://www.muslimport.com/kapitalist-nizam-iste-tam-buradan-yikilacak-101yy.htm> (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2019).
- Üste, R. Bahar. “Türkiye’de Siyasal İktidara Gelen Partilerin AET/AT/AB İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Yönetim Yapısına Etkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2006, Cilt.8, Sayı.3, s.343.
<http://www.sbe.deu.edu.tr/dergi/ARSIV.htm> (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019).

- World Bank. World Development Indicators, Israel. 2019. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ISR> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- World Bank. World Development Indicators: Population Dynamics. 2019. <http://wdi.worldbank.org/table/2.1> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- World Bank. World Development Indicators: Reproductive health. 2017. <http://wdi.worldbank.org/table/2.14> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- World Bank. Israel Data, GNI Per Capita. 2019. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations=IL> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).
- World Bank. Population, total, Israel. 2019. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=IL> (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
- WTO World Trade Organization. Israel Member Information. 2019. https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/israel_e.htm (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).
- WTO World Trade Organization. Regional Trade Agreements, Protocol on Trade Negotiations (PTN). 2019. <http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=147> (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2019).
- Yağış, Muhammet Murat. “İsrail Ülke Raporu”. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı*. Aralık 2010, s.6. <https://docplayer.biz.tr/1954761-Israil-ulke-raporu-hazirlayan-muhammet-murat-yagis-ankara-december-2010-t-c-basbakanlik-dis-ticaret-mustesarligi.html> (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2018).
- Yazıcı, Selamet. “OECD Ülkelerinde Demografik Eğilimler ve Muhtemel Etkileri”, *Dışışleri Bakanlığı Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*. Kasım 2014, Sayı.15. <http://www.mfa.gov.tr/oecd-ulkelerinde-demografik-egilimler-ve-muhtemel-etkileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 18 Eylül 2018).
- Yıldız, Murat. “Türk Dış Politikasına Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Politik Vizyonunun Etkisi”, *Turkish Studies International Academic Journals*. 2017, Cilt.12, Sayı.8, s.364. http://www.turkishstudies.net/turkishstudies?mod=onceki_sayilar (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019).
- Zaim, Sabahattin. “Adil Düzen'in Değerlendirilmesi ve Tenkidi”. <http://www.akevler.org/AkevlerKitaplar/972/74/2-tenkitler-ve-degerlendirmeler-Hayrettin-Karamanin-ADIL-DUZEN-DEGERLENDIRMELERI-VE-CEVAPLARIMIZ> (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).